قائدِاعظم

حياتي ۽ خدمتون

تصنيف:
شريف المجاهد
ترجمو
غلام رسول سومرو

قائداعظم

حياتي ۽ خدمتون

تصنيف:

شريف المجاهد

ترجمو:

غلام رسول سومرو

قائداعظم اڪيڊمي

١٩٨٦ع

ڇپائيندڙ - قائداعظم اڪيڊمي
٢٩٧ - ايم - اي. جناح روڊ
ڪراچي - ٥

مصنف جا سڀ حق ۽ واسطا قائم
ڇاپو پهريون - ١٩٨٦ع

سرورق - رشيد صديقي

ڇپيندڙ - احمد برادرس پرنٽرز
ڪمرشل ايريا ناظم آباد ٢
ڪراچي - ١٨

مُلهه - اعليٰ ايڊيشن ٢٥ رپيا
عام ايڊيشن ١٢ رپيا

نوٽ: هن ڪتاب ۾ جن خيالن، نظرين، وضاحتن ۽
جن سمجهاڻين ڪان ڪم ورتو ويو آهي، اهي مصنف جي
انداز فڪر جو نتيجو آهن - قائداعظم اڪيڊمي يا ٻيو ڪو
ٻيو ادارو انجو ذميوار نه آهي

فهرست

١	پيش لفظ	٧
٢	مهاڳ	٩
٣	حرفِ اوّل	١٢
٤	ابتدائي زندگي	١٦
٥	سياسي لاڙن جو پسِ منظر	٢١
٦	پارليامينٽري دَور	٣١

۷	جناح، ڪانگريس ۽ مسلم ليگ	۳۹
۸	جناح ۽ هندو مسلم ٺاهه	۵۸
۹	جناح ۽ مسلم اتحاد	۷۵
۱۰	مسلم ليگ جو نئون جياپو	۸۹
۱۱	پاڪستان جي گهر ۽ انجو پس منظر	۱۱۵
۱۲	پاڪستان ڏانهن اڳڀرتي قدم	۱۳۱
۱۳	قائداعظم ۽ پاڪستان جو استحڪام	۱۶۰
۱۴	حرف آخر	۱۶۶
۱۵	ڏسڻي	۱۷۲

پيش لفظ

قائداعظم جي حياتي ۽ خدمتن جي باري ۾ گذريل چاليهن سالن ۾ ڪيترائي ڪتاب لکجي چڪا آهن. انهن مان اڪثر ڪتاب بنيادي ماخذ جي حيثيت پڻ رکن ٿا، پر تنهن هوندي به قائداعظم جي باري ۾ تمام گهڻي تحقيق ۽ تشريح جي گنجائش موجود آهي. اسانجي قومي گهرجن خاص ڪري نئين ٽهيءَ جي ذهني لاڙن کي نظر ۾ رکي هڪ اهڙي ڪتاب جي ضرورت گهڻي وقت کان محسوس ڪئي پئي وڃي، جيڪا قائداعظم جي جامع، مدلل ۽ چٽي تصوير کي نروار ڪري سگهي.

قائداعظم جا فڪر ۽ خيال، قومي جدوجهد ۽ حياتيءَ جي احوال کي ترتيب ڏيڻ، پڌرو ڪرڻ ۽ انجي وڏي پيماني تي مشهوري ۽ اشاعت، قائداعظم اڪيڊمي جي مقصدن ۾ شامل آهي. انهيءَ ڏس ۾ اڪيڊمي نهايت مختصر وقت ۾، ذڪر جوڳو قدم وڌايو آهي ۽ ڪيترائي اهڙا سوانحي ۽ تشريحي ڪتاب شايع ڪرايا آهن، جن مان محققن سان گڏ عام ماڻهو به فائدو حاصل ڪري سگهن ٿا. پروفيسر شريف المجاهد جو ڪتاب ”قائداعظم حيات ۽ خدمات“ جو سنڌي ترجمو به انهيءَ سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. ترجمو تمام سولو ۽ روان ڪيو

ريو آهي ته جيئن پڙهندڙ ڪٿي به ڪنهن لفظي، معنوي يا واقعاتي مونجهاري جو شڪار نه ٿئي.

هن ڪتاب ۾ قائداعظم جي حياتيءَ خد متن ڪي انهيءَ مقصد سان پروفيسر شريف المجاهد مختصر نموني هڪ هنڌ ڪٺو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ته جيئن نئين ٽهي، خاص ڪري ڪاليج ۽ يونيورسٽي جا شاگرد، هن حقيقت کي پليءَ پت پروڙي سگهن ته قائداعظم جون ڪهڙيون ڪهڙيون خد متون هيون، جن جي بنياد تي، ويهين صديءَ جي چوٿين ۽ پنجين ڏهاڪي ۾ هو ننڍي کنڊ ڏکڻ ايشيا جو نه رڳو ڳهڻ ڳهر واڳواڻ بڻجي اڀريو، پر سندس اڳواڻي هيٺ هندوستان جا مسلمان پاڻ ۾ شيهي جي ديوار وانگر متحد ۽ منظم ٿي پيا.

پروفيسر شريف المجاهد جي هيءَ تصنيف پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان هڪ عام فهم سوانحي ۽ تجزياتي ڪتاب آهي، جيڪو نهايت وسيع ۽ گنڀير مطالعي تي ٻڌل محققانه ۽ معروضي نقطي نگاهه جو عڪس آهي. مونکي پڪ آهي ته هن موضوع تي هي ڪتاب نهايت مفيد ثابت ٿيندو.

مسعود نبي نور	اسلام آباد
چيئرمين	١٠- صفر المظفر ١٤٠٣هه
ايگزيڪيوٽو ڪاميٽي قائداعظم اڪيڊمي	١٦- نومبر ١٩٨٢ع

مهاڳ

قائداعظم جي هڪ مڪمل، مبسوط ۽ جامع سوانح جنهن کي حرفِ آخر سمجهيو وڃي، تنهن کي ڏسڻ لاءِ اڃا نگاهون منتظر آهن، پر تنهن هوندي به قائداعظم جي شخصيت سندس اڳواٽ جي اندازي، اڻانجي وسعت ۽ سندس صفتن جي ڪن تنقيدي رخن کي نروار ڪرڻ جي راهه ۾ ٿوري ڪي گهٽي ڪوشش ضرور ٿي آهي. انهيءَ ڏس ۾ قائداعظم اڪيڊميءَ جي سهاري هيٺ ١٩٨١ع ۾ ڪرم حيدريءَ جو شائع ٿيل ڪتاب "ملت ڪا پاسبان" جيئن بنياديءَ معلومات تي ٻڌل پهرين مستند سوانح آهي، اهڙي طرح "قائداعظم جناح - اسٽڊيز ان انٽرپريٽيشن" جيئن ان جي نالي مان پڌرو ٿو ٿئي، اهڙو ڪتاب آهي، جنهن ۾ نه رڳو قائداعظم جي سياسي زندگي ۾ پيش ايندڙ پيچيده ۽ حل طلب مسئلن تي بحث ڪيل آهي، پر پهريون ڀيرو انهن ڳوڙهن ۽ گهڻ رخن مسئلن ڪي حل ۽ تجزيي جي بنياد تي مجموعي خاڪي ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ان کان سواءِ اڪيڊميءَ به ضخيم ۽ تشريحي ڪتاب (١٩٧٨ - ١٩٧٩ع) ۽ هڪ جامع واقعاتي جدولي ڪتاب (١٩٨١ع) پڻ شايع ڪيا آهن. اهي مڙئي ڪتاب جناح صاحب تي ڪم ڪندڙن لاءِ مددگار ۽ مفيد تحقيقي مواد ثابت

ٿي سگهن ٿا.

هڪ جائزي موجب هن وقت تائين قائداعظم تي انگريزيءَ ۾ ٧٠ ۽ اُردوءَ ۾ ٤٩ ڪتاب شايع ٿي چُڪا آهن. انهن مان رڳو انگريزيءَ ۾ ١٤ ڪتاب اهڙا آهن جن ۾ تخليقي صلاحيتن کان ڪم ورتو ويو آهي. جڏهن ته اُردوءَ ۾ اهڙن ڪتابن جو ڳاڻاٽو گهٽ آهي. سنڌي زبان ۾ هن موضوع تي چڻ ته ڪو ڪتاب آهي ئي ڪونه. ان ڪري قائداعظم جي هڪ اهڙي مختصر سوانح عمريءَ جي ضرورت گهڻي وقت کان محسوس ڪئي پئي ويئي، جنهن ۾ سندس زندگيءَ جا سمورا اهم واقعا نه رڳو سُهڻي نموني، قاعدي ۽ ترتيب سان، پر مختصر تفصيل سان اهڙي طرح بيان ڪيل هجن، جنهن سببان قائداعظم جي سوچ ۽ سياست جي اوسر ۽ واڌاري جي هڪ سلسليوار ۽ ترتيبوار ڪهاڻي ئي سامهون نه اچي پر اها برِاعظم هندوستان ۾ مسلم سياست جي اوسر ۽ هندوستان جي مسلمانن جي نشاة ثانيه، نئين سر عروج ۽ پاڪستان حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ سندن فاتحانه پيش قدمي جو داستان پڻ هجي. هي ڪتاب انهيءَ ضرورت کي پوري ڪرڻ جي هڪ مخلصانه ڪوشش آهي.

ڏکڻ ايشيا ۾ جيڪي سوانح عمريون لکيون وڃن ٿيون، انهن ۾ عام طور هڪ اوڻائي ضرور هوندي آهي ته ليکڪ توڙي مرتب ان بنيادي اصول کي وساري ڇڏيندا آهن ته هڪ سرگذشت کي ثانوي طور تي هڪ عهد جي سياسي تاريخ هجڻ کپي، جڏهن ته اصل ڏيان ان دور جي حالتن

۽ واقعن جي بدران ان شخص تي ڏيڍ گهر جي جنهن جي سوانح عمري لکي پئي وڃي - اسانجي سموري ڪوشش اها رهي آهي ته انهن ٻنهي انتهائن جي وچ ۾ توازن ڪي قائم رکيو وڃي ۽ تنهن هوندي به جتي اها ضرورت محسوس ڪئي وئي آهي ته جناح صاحب جي رويي ۽ انداز فڪر، قدم ۽ جوابي قدم کي گهٽي يا گهڻي مفصل بامعني ۽ بامقصد بيان ڪيو آهي. مطلب ته اها ڪوشش ڪئي وئي آهي ته هن ڪتاب ۾ جناح صاحب جي زندگيءَ جي داستان کي آزادي ۽ هندوستان جي ورهاڱي ڏانهن هندوستاني سياست جي پيش قدمي جي سلسلي ۾ تاريخي پس منظر ۾ نئين سر هڪ بنيادي ڪردار جي حيثيت ۾ پيش ڪجي.

هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو غلام رسول سومري ڪيو آهي - ڪريم بخش خالد ترجمي کي پيهر ڏٺو ۽ پڙهيو ۽ ان جي اصلاح ڪئي - مان ٻنهي صاحبن جو ٿورائتو آهيان ۽ پر ڪتاب ۾ جيڪڏهن ڪا خامي يا گهٽتائي آهي ته ان جي سموري ذميواري ڪتاب جي مصنف تي آهي.

آخر ۾ هن ڪتاب ۽ ان جي ڇپائيندڙ جي باري ۾ به هڪ وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته هن ڪتاب ۾ جن خيالن، نظرين ۽ وضاحتن ۽ تشريحن کان ڪم ورتو ويو آهي، اهي مڪمل طور ليکڪ جي انداز فڪر جو نتيجو آهن. قائداعظم اڪيڊمي يا ٻيو ڪو ادارو ان جو ذميوار نه آهي.

١٤ - آگسٽ ١٩٨٣ع

شريف المجاهد

حرفِ اوّل

تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي جيڪڏهن پرکجي ته هيءُ حقيقت بالڪل واضح نظر ايندي ته قائداعظم پنهنجي ڏکيءَ تمام مصروف زندگي (١٩٠٥ کان ١٩٤٨ع) ۾ جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا آهن، انهن سڀني ۾ استقلال پاڪستان سڀ کان عظيم الشان ڪارنامو آهي. قائداعظم جي زندگي گهڻ رخي ۽ گوناگون هئي. سندس حياتي هنگامه خيزين سان ڀرپور هئي ۽ وک وک تي فتح ۽ نصرت سندس قدمن کي چهندي هئي. انهن بيشمار ڪاميابين ۾ پاڪستان قائم ٿيڻ، بهرحال سندس سڀ کان وڏي ڪاميابي هئي. هن پنهنجي حياتيءَ ۾ مختلف حيثيتن سان، مختلف دورن ۽ مرحلن ۾ مختلف فرائض نهايت حسن ۽ خوبيءَ سان نڀايا. هندوستان هلندڙ صدي جي پهرين اڌ ۾ جيڪي عظيم ناليوارا قانون دان پيدا ڪيا، قائداعظم انهن مان هڪ هو. هو واقعي جامع ڪمالات شخصيت هو. ڪيس هندو مسلم اتحاد جو سفير ڪوٺيو ويو. هن قانون سازيءَ جي ميدان ۾ پنهنجي عظمت کي مڃايو.

پارليامينٽرين جي حيثيت ۾ هن جو ڪوئي ثاني نه هو. سياستدان جي روپ ۾ هن جو شان سڀ کان نرالو هو. آزاديءَ جي مجاهد جي ڪردار ۾ سندس اڻ ٿڪ جوش و خروش بيمثل

هو. عوامي رهنما جي حيثيت ۾ سندس بلند همتي ۽ جوش ۽ جذبو به پنهنجو مٽ پاڻ هو. سياست جي ميدان ۾ حڪمت عمليءَ جو اهڙو ته ماهر هو جهڙو بسمارڪ سان ڪلهي سان ڪلهو ملائي بيٺو آهي. سڀ ڪان وڏي ڳالهه ته هو هر لحاظ ڪان هڪ جامع ۽ مڪمل طور تي قوم جو معمار هو. پنهنجي شخصيت جي انهيءَ روپ ۾ هو واشنگٽن ، بسمارڪ ڪيور ، گيريبالڊي ، لينن ، اتاترڪ ۽ ؟ جهڙن جديد زماني جي جڳ مشهور شخصيتن جي مٽ هو. پر قائداعظم کي جيڪا ڳالهه انهن سڀني ڪان مٿاهون ۽ مختلف بڻائي ٿي سا هي آهي ته دُنيا جي انهن عظيم اڳواڻن روايتي طور تي مڪمل ۽ جاتل سڃاتل قومن جي اڳواڻي ڪري ڪين آزاديءَ سان همڪنار ڪيو ، مگر قائداعظم هڪ اهڙي ڇڙوڇڙ ۽ بدحال اقليت کي هڪ هنڌ ڪٺو ڪري ، ان کي نه رڳو پنهنجي جُدا قوميت جو احساس ڏياريو ، پر ان کي هڪ قوم جي قالب ۾ سموئي ڇڏيو. ان ڪانسواءِ ، انهيءَ نئين دريافت ڪيل قوم کي هڪ جدا جاگرافيائي وجود حاصل ڪرڻ جي جذبي سان سرشار ڪيو ۽ پاڪستان جي مطالبي کي هندوستان جي مسلمانن جي زندگيءَ جو هڪ اعليٰ ۽ ارفع مقصد بڻائي ان قوم جي آزاديءَ جي راهه ۾ رهنمائي ڪئي ۽ نيٺ ان جي لاءِ نه رڳو هڪ وطن حاصل ڪيو ، پر نهايت ڏکين خطرناڪ ۽ ڪٺن حالتن ۾ ان نئين وجود ورتل قوم جي بقاءُ ۽ حياتي کي محفوظ پڻ بڻايو.

وقت ۽ حالتن جي تناظر ۾ جيڪڏهن ڏسجي ته اها چئو

طرفي ڪاميابي جناح صاحب جي قائدانه صلاحيتن جو معجزو
هئي. هو پنهنجي عملي زندگي جي ٽيهارو ورهين تائين
ٻين ڪيترن ئي رهنمائن مان هڪ رهنما جي حيثيت سان
قائدانه ڪردار ادا ڪندو رهيو. ورهي ١٩٣٧ع کان پوءِ هو هندستان
جي مسلمانن جي هڪ مڃيل ۽ محبوب اڳواڻ جي حيثيت سان
پڌرو ٿي سامهون آيو. اهڙي حيثيت ۾ گهٽوٽو هو ٽيهن
سالن تائين هندوستان جي مسلمانن جي معاملن ۽ مسئلن
جي نگراني ۽ رهنمائي پئي ڪندو رهيو. لڳاتار ٽيهه سال
هو نه رڳو مسلمانن جي جائز ۽ قانوني اُمنگن، خواهشن ۽ پُراڻن
خوابن جي ترجماني ڪندو رهيو پر ڪين ميل ميلاپ، اتفاق
۽ مقصديت سان همڪنار پڻ ڪندو رهيو. انهن ٽيهن ورهين
تائين هو هندوستان جي مسلمانن جي ڪل خواهشن، ضرورتن
۽ گهرجن کي ٺوس مطالبن جي شڪل ۾ پيش ڪندو رهيو.
نه رڳو ايترو پر ان سان گڏوگڏ انهن ٽيهن ورهين جي عرصي
۾ جناح صاحب انهن مٿين مطالبن کي مسلمانن جي ٻنهي
مخالف ڌرين کان مڃائڻ جي سلسلي ۾ ڪوشش ۽ ڪاوش ۾
ٻه ڏينهن رات ٻڌل رهيو. انهن ڌرين مان هڪ هئي حڪمران
ڌر يعني انگريز ۽ ٻي هئي گهڻائي واري ڌر، جيڪا وڏيڪ
اثر ۽ رسوخ واري ۽ سياسي لحاظ کان به گهڻو منظم ۽ وڏيڪ
طاقتور هئي، يعني هندو. اهڙي طرح هو لڳاتار ٽيهن
ورهين تائين برِاعظم هندوستان جي مسلمانن جي لاءِ عزت
آبرو سان زنده رهڻ واري پيدائشي حق کي مڃائڻ لاءِ
سورهين وانگر ميدان ۾ مقابلا ڪندو رهيو.

اِهي ئي اُهي سبب آهن جن جي ڪري جناح صاحب جي حياتيءَ جو داستان هڪ فرد جو داستان نہ آهي، پر اهو هندوستان جي مسلمانن جي پيهر جياپي وٺڻ ۽ هڪ قوم جي حيثيت سان انهن جي استحڪام ۽ استقامت، شان ۽ شوڪت سان ۽ پوري قوت سان اُڀرڻ جو داستان بہ آهي.

شروعاتي زندگي

(١٨٧٦ع کان ١٩٠٥ع)

١٨٥٧ع اهو سال آهي، جڏهن هندستان ۾ انگريزي راڄ خلاف غدر برپا ٿيو. انهيءَ فساد ۽ هنگامي کي برطانوي ليکڪ ۽ اخبارون غلط رنگ ڏئي ’بغاوت‘ سان تعبير ڪندا آهن. جڏهن ته سنڌي ڪند پاڪستان ۽ هندستان جا ماڻهو انهيءَ سان محبت ۽ عقيدت وچان ”آزاديءَ جي پهرين جنگ“ جي نسبت سان ڪندا آهن. جيتوڻيڪ انهيءَ آزاديءَ جي جنگ تمام تکڙ ۽ شدت سان اتر هندستان کي پنهنجي لپيٽ ۾ آندو، پر نيٺ انگريزي راڄ جي طاقت ۽ فوجي برتريءَ جي مقابلي ۾ ان کي ناڪامي ۽ نامراديءَ جو مُنهن ڏسڻو پيو. مسلمانن لاءِ انهيءَ ناڪاميءَ جا نتيجا بي حد خوفناڪ ۽ هاڃيڪار ثابت ٿيا. هو سياسي قوت کان محروم ٿي سنڌي ڪند هندستان ۾ پنهنجي طويل تاريخ ۾ پهريون ڀيرو محڪوم ۽ غلام بڻجي پيا. ١٨٥٧ع واري آزاديءَ جي جنگ ۾ ڇاڪاڻ ته مسلمان ئي اڳيرا هئا، تنهنڪري ان جي بدلي طور ڪين مختلف طريقن سان انتقام جو نشانو بڻايو ويو. مٿن ڪوڙا ڪيس مڙهيا ويا، ڪين ڦاسيون ڏنيون ويون ۽ مٿن ڳرا ڏنڊ پڻ وڌا ويا ۽ اهڙين انتقامي ڪاررواين جو نتيجو اهو نڪتو جو هندستان جا مسلمان، قوم جي حيثيت

۾ تمام گهڻو مايوسي ۽ نامرادي ۽ بدحالي جي پاڇولن ۾ پڌندار هيا.

اهڙي صورتحال مان، جنهن جو بيان نه ڪرڻ ئي بهتر آهي، آجو ٿي هڪ منظم قوم جي حيثيت ۾ مسلمانن جي اُڀرڻ جو داستان گهڻو ڏکو آهي، ليڪن انهي ڏس ۾ پهريون قدم سرسيد احمد خان (١٨١٧ع کان ١٨٩٨ع) کنيو. هن انگريزن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ پيدا ٿيل بداعتمادي جي خاتمي ۽ مفاهمت جي فضا پيدا ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ۽ ان سان گڏ هن سماجي سڌارن تي زور ڏنو. پنهنجي هم مذهب ڀائرن کي ذلت، بدحالي ۽ ناڪامي واري حالت مان نڪرڻ خاطر کين جديد تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ شوق ڏياريو. مسلمانن لاءِ هن جيڪو تعليمي پروگرام تيار ڪيو هو ان کي آخري ۽ ٺوس شڪل ۾ ڪتب آڻڻ لاءِ علي ڳڙهه ۾ مئي ١٨٧٣ع ۽ جنوري ١٨٧٧ع ۾ ترتيبوار هڪ اسڪول ۽ ڪاليج قائم ڪيا.

علي ڳڙهه ڪاليج قائم ٿيڻ کان ٻه هفتا اڳ ٢٥ ڊسمبر ١٨٧٦ع ۾ ڪراچيءَ ۾ محمد علي جناح جنم ورتو جيڪو ٺيڪ ستر سال گذرڻ بعد مسلمانن جي سياسي بحالي ۽ نئين ملڪ ۾ مسلمانن جي نئين سر جيا پيءِ سان واسطو رکندڙ سر سيد احمد خان جي مشن کي مڪمل طور پايهء تڪميل تي پهچائڻ جو وسيلو ۽ سبب بڻيو. قائداعظم محمد علي جناح هڪ ممتاز واپاري گهراڻي جو فرزند هو. سندس والد راجڪوٽ جو واپاري هو ۽ ڪڇ ورهيه ٿيا جو هو ڪراچي ۾ اچي آباد ٿيو هو. جناح جو ٻالڪپڻو ۽ تعليم ۽ تربيب، سندس جيڏن کان ڪا مختلف نه هئي پر شروعات

ڪان ٿي هو پنهنجي نفاست پسندي، جرئت ۽ بي باڪي، صاف گوئي، عزم ۽ همت ۽ قائدانه صلاحيتن جي ڪري مٿن نٿي جيڏن کان مٿيرو نظر ايندو هو. ڪراچي ۾ سنڌ مدرسة الاسلام ۽ ڪرسچن مشنري سوسائٽي هاءِ اسڪول مان تعليم حاصل ڪرڻ کانپوءِ جڏهن هو اڃا سورهن سالن جو هو ته گراهمس شپنگ اينڊ ٽريڊنگ ڪمپني ۾ بزنس ايڊمنسٽريشن جي سکيا وٺڻ لاءِ لنڊن روانو ٿي ويو، پر لنڊن وڃي هن اهڙي قسم جي سکيا وٺڻ بدران پنهنجي وڪيل بڻجڻ واري پراڻي خواهش کي پوري ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو ۽ پنهنجي ليکي لنڪنز ان ۾ داخل ٿيو. ٽن ورهين کانپوءِ سند حاصل ڪري هو سڀ کان ننڍي ڄمار جو هندوستاني بئرسٽر بڻيو.

١٨٩٦ع ۾ قائداعظم هندوستان موٽي آيو ۽ ڪراچيءَ ۾ اچي پريڪٽس شروع ڪيائين، پر سنڌ سان شخصيت ۾ قانوني مقابلن ڪرڻ جو جوش ۽ جذبو موجود هو، تنهنڪري ڪراچيءَ جي ماتحت ڪورٽن جو ماحول هن لاءِ محدود هو. اها ڳالهه يقين سان چئي سگهجي ٿي ته انهن ڏينهن ۾ ئي ڏگهي نظر ۽ بلند حوصلو سندس شخصيت جا خاص جوهر هئا. اهوئي سبب هو جو قائداعظم ١٨٩٧ع ۾ ڪراچي ڇڏي بمبئي ۾ مستقل رهائش اختيار ڪئي، جتي هن پنهنجو نالو وڪيل جي حيثيت سان رجسٽر ڪرايو ۽ اهڙيءَ ريت هو ان بين الاقوامي نوعيت واري وڏي شهر ۾ هڪ اهم مسلمان بئرسٽر ٿيو. جيتوڻيڪ بمبئي ۾ رهڻ وارا پهريان ٽي سال جناح صاحب لاءِ سخت اٺا ڻنگا ثابت ٿيا، پر هن ڇاڪاڻ ته وڪالت جي ميدان ۾ ڪامياب ٿيڻ جو پڪو پهه

ڪيو هو. تنهنڪري سندس عمر ۾ ارادي ۾ ڪنهن قسم جي جنبش نه آئي. آهستي آهستي کيس ننڍا وڏا ڪيس ملڻ لڳا. پر ٽن سالن کانپوءِ ۱۹۰۰ع ۾ موڪلن سببان خالي ٿيندڙ هڪ عارضي آساميءَ تي پريزيڊينسي ماجسٽريٽ مقرر ٿيو. هن ڪچهي نوڪريءَ ڏانهن ٿي جناح صاحب جي شخصيت جا جوهر سيني جي اڳيان پڌرا ٿي پيا. تنهنڪري ان ملازمت ختم ٿيندي سئي کيس پندرهن سؤ رپيا ماهوار پگهار تي هڪ وڏي عهدي جي آڇ ٿي. پر انهيءَ آڇ جي جواب ۾ قائداعظم ايئن چئي انڪار ڪيو ته ايتري رقم ته هو هڪ ڏينهن ۾ ڪمائڻ جو ارادو رکي ٿي. تنهن کانپوءِ بار ۾ جناح جي ترقيءَ پيش رفت حيرت انگيز طور تي ٿي ۽ ۱۹۰۳ع تائين سندس ٻن هزار رپين تائين ماهانو آمدني وڃي پهتي. انهيءَ وچ ۾ هن پنهنجي خاندان جي معاملن کي چڱيءَ طرح سڌاريو ۽ منظم ڪيو. جيڪو برطانيه کان سنڌ واپس اچڻ وقت سخت مالي مشڪلات ۾ هو. تنهن کانپوءِ جلد ئي جناح صاحب ملڪ جي عدالتن ۾ ڪيسن جي پيروي ڪرڻ شروع ڪري ڏني ۽ تمام ٿوري وقت ۾ هو هندوستان جي ناليرن برک ديواني ۽ فوجداري وڪيلن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. ان کان گهج وقت پوءِ جڏهن هن هلندڙ صديءَ جي چوٿين ڏهاڪي جي شروعات ۾ وري انگلستان ۾ رهائش اختيار ڪئي هئي تڏهن اتي پريوي ڪائونسل جي عدالتي ڪاميٽي جي اڳيان دليل ڏيڻ جو اعزاز پڻ حاصل ڪيو.

هڪ وڪيل جي حيثيت سان هم پيشي ماڻهن ۾ کيس وڏي قدر جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو. بمبئي جي هڪ

نهايت قابل ۽ ڪامياب وڪيل، سندس صلاحيتن جوا عتراف هنن لفظن ۾ ڪيو: ”آءٌ نٿو چاهيان ته هو (جناح) اهو سڀ ڪجهه ڪيئن ڪري وٺي ٿو. انهيءَ هوندي به هو پئسي جي خاطر وڪالت نه ڪندو هو. هڪ ڀيري جڏهن ڪيس هڪ مهاراجا پنهنجي ڪيس جي وڪالت ڪرڻ لاءِ چيو ته جواب ۾ چيائين ته مان هڪ وڪيل آهيان، ڪو دلال نه آهيان. بهرحال حقيقت هيءَ آهي ته هو نهايت ڪم قسم جا ڪيس به ڪندو آهي.“

هڪ بئرسٽر جي حيثيت ۾ جناح پنهنجي راءِ جي آزادي جرئت ۽ بيباڪي، ديانت ۽ ايمانداري سبب مشهور هو. بمبئي جي هڪ ممتاز وڪيل سر چمن لال سيتل واڊ قائداعظم جي باري ۾ چيو هو: ”صورتحال ڪيتري به ڪٺن هجي، هو ڪڏهن به ڪنهن جج يا مخالف وڪيل کان متاثر يا مرعوب نه ٿيندو هو. هڪ وڪيل جي حيثيت ۾ عدالتن کي مسحور ۽ مسخر ڪرڻ جي صلاحيت منجهس اتم هئي.“ بحيثيت هڪ صلاحڪار جي هن ڪڏهن به بدترين حالتن کان پريشان ٿيڻ سکيو ئي نه هو ۽ هميشه سندس ڪنڌ مٿي رهندو هو.“

بمبئي جي هڪ مشهور هفتيوار اخبار جي ايڊيٽر جو ڪرانولوا ١٩٤٠ع ۾ قائداعظم جي باري ۾ چيو هو ته هن (جناح) بار ۾ پنهنجي عزت ۽ وقار هميشه قائم ۽ بي داغ رکيو. هو بار جي اعليٰ ترين معيار جي علامت هو ۽ بار ۾ سندس ياد هميشه لاءِ ستارن ري رهندي.“ انهن خوبين ۽ خاصيتن جي ڪري قائداعظم کي هندستاني بار جو لاردسائمن ڪري سڏيو ويندو آهي.

سياسي لاڙن جو پس منظر

(١٩٠٥ع کان ١٩١٠ع)

ارڙهين صديءَ ڌاران مغربي واپارين ۽ تبليغي جماعتن ۽ نوآبادياتي قومن جي اچڻ سان ئي هندوستان ۾ نين ايجادن ۽ ترقيءَ جي شروعات ٿي اشرن پيرن جمائڻ شروع ڪيا. پرڏيهه کان آيل ڌارين ماڻهن پاڻ سان واپار، نوآبادياتي يلغار ۽ مغربي راڄ سان گڏو گڏ جديد علم، نوان تصور ۽ فڪري لاڙا آندا، پر ان سان گڏ پنهنجي علم ۽ فڪر ۽ خيالن کي رواج ۾ آڻڻ ۽ انهن جي اشاعت جي سلسلي ۾ مغربي طريقا ۽ اوزار به کڻي آيا. اهوئي سبب آهي جو ١٨٧٠ع تائين ڇپائيءَ ۽ ٽائيپ جي تياري ۽ استعمال، هندوستان جي غير سرڪاري ادارن ۾ مقبوليت ۽ توجهه حاصل ڪيو. پهرياٺين انگريزي اخبار جاري ڪئي وئي. تنهن کان پوءِ سٺيڪو سالن جي عرصي ۾ هندوستاني به صحافت جي ميدان ۾ داخل ٿيا ۽ انهن بنگالي، گجراتي، فارسي ۽ اُردوءَ جهڙين ڪيترن ئي هندوستاني زبانن ۾ اخبارون ڪڍيون. ان دور ۾ هندوستان ۾ هڪ سياسي نظام پڻ رائج ٿي چڪو هو. ٽيليگراف جي ايجاد به هندوستان ۾ پهچي چُڪي هئي. پهرين ريلوي لائين به وڇائي وئي هئي. اهي سڀئي اهڙا

اسباب هئا جن جي ڪري هندوستان جي مختلف علائقن کي طبعي طور هڪ ٻئي سان ملايو ويو. ساڳي وقت ڪلڪتي، بمبئي ۽ مدراس جهڙن پرڏيهي يديسي شهرن ۾ ڪيترائي اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽيون قائم ٿيون ۽ اهڙي طرح تعليم جي نون طريقن جي هڪ مرڪزي بوٽي جو بنياد پيو. ١٨٥٧ع واري بغاوت جي ناڪامي سان گڏ پوري هندوستان تي برطانوي راڄ قائم ٿي چڪو هو تنهنڪري تعليمي، انتظامي ۽ عدالتي سطح تي ملڪ جي متحد ۽ مربوط ٿيڻ جو اهو عمل به مڪمل ٿيو، جيڪو هونئن ڪيترن ئي ورهين کان سست رفتاري سان جاري هو. انهن متن ئي ڳالهين جي ڪري نيٺ انهي پراڻي ۽ روايتي نظام جو مڪمل طور خاتمو ٿيو، ۽ ان ڍير تي نئين نظام جي عمارت ٻڌي. اهڙي طرح ١٨٥٧ع کانپوءِ هندستان وچين دور جي عهد مان نڪري جديد عهد ۾ داخل ٿيو.

نئين دور جون گهرجون پوريون ڪرڻ لاءِ هندو وڏي انگ ۾ هوندي به نفسياتي طور تيار ٿي ويا. ١٨٢٨ع ۾ راجا رام موهن راءِ (١٧٧٢ع کان ١٨٣٣ع) برهمڻ سماج جو پايو وڌو جيڪو انهي ڏس ۾ هڪ اهم سنگ ميل هو. انهي مقابلي ۾ هندستاني مسلمان جيڪي پنهنجي حڪومت جي خاتمي سبب مايوسي ۽ مونجهاري ۾ مبتلا هئا ۽ انهي ڪري نه رڳو فرنگين کي، پر سندن جديد تعليم کي به شڪ شبهي سان ڏسڻ لڳا هئا، سي نئين دور جي گهرجن کي پوري ڪرڻ لاءِ ان وقت سجاڳ ٿيا، جڏهن ١٨٥٧ع کانپوءِ جي تاريڪ دور ۾ ڪين سنگين ۽ تلخ حقائق سان منهن ڏيڻو پيو. هندوستان جي مسلمانن جي تاريخ جي

انهيءَ بيحد نازڪ دور ۾ سر سيد احمد خان انهن جو سپ کان وڏيڪ ناموري ۽ برک رهنما هو. ڪيس اهو چڱيءَ طرح معلوم هو ته هندوستان جنهن نئين دور ۾ داخل ٿي رهيو آهي تنهن جا مثبت پهلو ۽ گهڻ جون کهڙيون آهن - تنهنڪري هن مسلمانن تي طاري مايوسي، بي حسي ۽ لاتعلقيءَ جي ڪيفيت کي ختم ڪرڻ لاءِ هڪ گهڻ مقصدي پروگرام پيش ڪيو. ڊاڪٽر اشتياق حسين قريشيءَ جي چوڻ موجب "هن مسلمانن کي وچين زماني مان ڪڍي جديد عهد ۾ داخل ڪيو. هڪ پٺتي پيل قوم کي هن "ترقيءَ جي راهه تي گامزن ڪيو ته جيئن هو تڪڙو بدلجندڙ دنيا جي گهرجن کي پوري ڪرڻ جي قابل ٿي سگهي".

هي ءُ دَور جيئن ته مسلمانن جي زبون حاليءَ جو دور هو، تنهنڪري ضرورت هن ڳالهه جي هئي ته ١٨٦٠ع گذرڻ کانپوءِ تعليمي ۽ اقتصادي ميدان ۾ کين منظم ۽ مضبوط بڻايو وڃي. جيئن ته کين ١٨٥٧ع واري بلوي جو اڳواڻ ۽ اصل سبب سمجهيو پئي ويو، تنهنڪري انگريزن مٿن ڪنهن به قسم جو ڀروسو ڪونه ٿي ڪيو. اهو ئي سبب هو، جو ان دور جي مسلمانن کي سياست جي ميدان ۾ نهايت خاموش رهڻو پيو. ١٨٥٧ع کانپوءِ مسلمانن مٿان جيڪا قيامت گذري ۽ جنهن نفسياتي شڪست سان کين مُنهن ڏيڻو پيو هو، تنهن کانپوءِ هن قوم جي پيهر جيا پيءَ ۽ کين ـــــ نئين سر خود اعتمادي سان همڪنار ڪرڻ ۾ اهي ئي بنيادي عوامل هئا جن جي ڪري مسلمانن سر سيّد احمد خان جي آڇ تي انڊين نيشنل ڪانگريس

سان پنهنجا الاڳاپا ختم ڪيا. جيڪا ۱۸۸۵ع ۾ هڪ رٽائر ٿيل انگريز سرڪاري ملازم سر آڪيٽوين هيوم قائم ڪئي هئي.

بهرحال اينڊرٿ ويهين سالن ڏاران حالتن ۾ واقعن جيڪو رخ اختيار ڪيو تنهن ڪري ڏسي مسلمان نيٺ هن فيصلي تي پهتا ته ان وقت هنن لاءِ سياسي سرگرمين کان پري رهڻ ممڪن نه آهي، ڇو ته جيڪڏهن هنن ايئن ڪيو ته سندن جائز حق خوامخواه پامال ٿيندا رهندا. ۱۸۹۲ع جي انڊين ڪائونسلز ايڪٽ ۾ نمائنده ادارن جي قيام ۾ سڌي طرح چونڊن جي اصول کي تسليم ڪيو ويو هو. پر انهيءَ وچ ۾ ڪانگريس هڪ پيرو بيهر آئيني پيش رفت تي زور ڏئي رهي هئي ۽ ان سان گڏ انهن تجويز ڪيل سڌارن موجب قائم ٿيڻ واري ڪائونسل ۾ مسلمانن جي نمائندگي بابت مسلمانن جو نقطهٔ نگاهه قبول ڪرڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو هو. ان کانسواءِ ڪانگريس جيڪا هاڻي بال گنگادر تلڪ (۱۸۵۶ کان ۱۹۲۰ع) جي اڳواڻي هيٺ انتها پسند هندو رهنمائن جي اثر ۾ اچي چڪي هئي، تنهن نه رڳو مسلمانن کي گهٽ ڳڻپ واري معاملن ۾ بلڪل نظرانداز ڪري ڇڏيو، پر انهن جي حقن کي به غصب ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيٺي. هن سلسلي ۾ ڪانگريس جو سڀ کان اهم ۽ بنيادي مطالبو هي هو ته ڪورٽن ۾ اردو زبان جي بدران هندي زبان کي رائج ڪيو وڃي.

بال گنگادر تلڪ جا مسلم دشمن بيان ۽ سرگرميون يعني عظيم مسلمان اڳواڻن ۽ نامور مسلمان شخصيتن کي بي عزتو ۽ ذليل ڪرڻ سان گڏوگڏ شيواجي جي پوڄا، شيواجي ڪلبن جو

قيام ۽ گئيش جي ڏڻ ملهائڻ جي شروعات وغيره سبب اهڙي نه فرقيوارانه ڇڪتاڻ پڪڙي، جنهن جي نتيجي ۾ ڪيترن ئي هندن تي هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ فساد شروع ٿي ويا.

مسلمانن جي سلسلي ۾ ڪانگريس جيڪو رويو اختيار ڪيو هو، تنهن جي نتيجي ۾ تن مختلف پرپاٽ ۾ گانڌي اپيل سطحن تي بلڪل پڌرو رد عمل ٿيو. پهريون هي ته مسلمانن ڪانگريس سان پنهنجا سمورا لاڳاپا ٽوڙي ڇڏيا ۽ اهڙي لاتعلقي جو مظاهرو هنن اڳ ۾ ڪڏهن به نه ڪيو هو. ان جو نتيجو هي نڪتو جو ١٨٩٠ع ۾ ڪانگريس جي سيشن ۾ ٧٠٢ نمائندن مان رڳو ١٥٦ مسلمان ڊيليگيٽ هئا. ١٩٠٥ع واري سيشن ۾ ٧٥٦ ميمبرن مان، رڳو ١٧ مسلمان شريڪ ٿيا هئا، جيتوڻيڪ انهيءَ سيشن جي صدارت گوپال ڪرشن گوکلي (١٨٦٦ع کان ١٩٠٥ع) ڪئي هئي، جيڪو پنهنجي آزاد ۽ نرم خيالي ۽ هندو- مسلم اتحاد جي دعوت ڏيندڙ جي حيثيت ۾ هڪ وڏو ناميارو شخص هو. ٻيو رد عمل هي ته ٿيو ته مسلمانن آغا خان (١٨٧٧ع کان ١٩٥٧ع) جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ وفد ناهيو، جنهن پهرين آڪٽوبر ١٩٠٦ع ۾ وائسراءِ سان ملاقات ڪئي ۽ مسلمانن لاءِ جدا چونڊن ۽ جدا نشستون مخصوص ڪرڻ جي گهر ڪئي. انهيءَ مطالبي جو مقصد هي هو ته ڪائونسلن ۾ مسلمانن جا حقيقي ۽ صحيح نمائندا چونڊيا وڃن. ٽيون رد عمل هي هو ته انهيءَ گهر کي نهايت اثرائتي انداز ۾ ۽ پوري قوت سان پيش ڪرڻ ۽ رٿيل سدارن جي باري ۾ مسلمانن جي نقطهٔ نگاهه کي ڪري ۽ چٽي انداز ۾ پيش ڪرڻ هو ۽ مسلمانن کي سياسي طور حرڪت ۾ آڻڻ لاءِ ڊسمبر ۾

آل انڊيا مسلم ليگ جو پايو وڌو ويو - ساڳئي وقت هيءَ ڳالهه به ڌيان طلب آهي ته مسلم ليگ کي مسلمانن جي هڪ اثرائتي طاقت ۽ حيثيت اختيار ڪرڻ ۽ هندوستاني سياست ۾ مسلمانن جي انفرادي حيثيت کي مقصديت ۽ وحدت فراهم ڪرڻ لاءِ اڃا گهڻو وقت گهربل هو- ١٩٠٩ع وارن منٽو- مارلي سڌارن ۾ جدا چونڊن واري گهر کي تسليم ڪيو ويو- انهن سڌارن هيٺ ليجسليٽو ڪائونسل جي حقن ۽ انهي ميمبرن جي تعداد ۾ پڻ اضافو ڪيو ويو ۽ ان کانسواءِ سڌي طرح چونڊن واري اصول کي به مڃيو ويو، جيتوڻيڪ ان قسم جي چونڊن جو بنياد محدود ووٽن ڏيڻ جي حق تي رکيو ويو هو-

انهيءَ مرحلي تي مسلم سياست ۾ جيڪو هڪڙو وئي اڪيلو مسلمانن اڳواڻ نمايان ۽ ممتاز حيثيت ۾ ميدان تي ظاهر ٿيو سو جناح صاحب ئي هو، جنهن ١٩٠٦ع ۾ ڪانگريس جي پليٽ فارم تان سياست جي ميدان ۾ قدم رکيو هو. پنهنجي عوامي زندگيءَ جي شروعات ۾ ان وقت جناح صاحب ڪانگريس سان جيڪو لاڳاپو رکيو، انجو هڪ نهايت معقول ۽ چٽو سبب به هو. اڪثر هندوستاني شاگردن وانگر انگلستان ۾ طالب علمي واري زماني (١٨٩٢ع کان ١٨٩٦ع) ۾ جناح پڻ اڻويهين صدي جي برطانوي لبرل ازم جي اثر ۾ اچي چڪو هو- هو انهي اڳواڻن ۽ مبلغن جو احترام ڪندو هو- انجي اصولن سان سچو هو ۽ انجي ادارن سان نهايت گهاٽي نموني ۾ چٽڪ سچي جمار لاءِ رستا ڳنڊي چڪو هو- ان زماني ۾ انگلستان ۾ هندوستان جو هڪ ممتاز ۽ ناليوارو لبرل خيالن جو اڳواڻ ، دادا ڀائي نوروجي (١٨٢٥ کان ١٩١٧ع) هو،

جنهن کي برطانوي پارليامينٽ جي هڪ نشست تي چونڊجي اچڻ جو منفرد اعزاز به حاصل هو. جناح صاحب جي زندگي جي شروعاتي جوڙجڪ وارن سالن ۾ دادا ڀائي نوروجي جي شخصيت جو گهرو اثر هو. اهو ئي سندس سياسي استاد ۽ رهنما پڻ هو. تنهن کانپوءِ ويهارو سالن جي عرصي ۾ ٽن ٻين سرڪرده ڪانگريسي اڳواڻن جي ڪري لبرل ازم ۽ ارتقائي سياست تي جناح صاحب جو يقين وڌيڪ پختو ٿي ويو. انهن اڳواڻن ۾ گوکلي، سر فيروز شاهه مهتا (١٨٤٥ع کان ١٩١٥ع) ۽ سريندرناٿ بينرجي (١٨٤٥ع کان ١٩٢٥ع) شامل هئا، انهن سڀني اڳواڻن سان جناح جا گهرا لاڳاپا هئا.

جناح جي زندگي ۽ شخصيت جي جوڙجڪ ۾ ٽيون وڏو هٿ بمبئي جي وايومنڊل جو به هو. هن بين الاقوامي شهر جي گهڻ رنگي زندگي ۽ انجو تجارتي ماحول لبرل خيالن جي اثرهيٺ به هو ته انجو اظهار پڻ. جناح صاحب پنهنجي حياتي ۽ جا ٽيهارو سال گذاري هاڻي ١٩٠٦ع جي پڇاڙي ۾ چوٿين ڏهاڪي ۾ داخل ٿي رهيو هو. بمبئي جو ماحول چرپر ۽ چتاپيٽي وارو هو، جتي پارسين جي هڪ ننڍڙي برادري واپار جي ميدان ۾ سڀني تي فوقيت حاصل ڪري 'بقائے اصلح' جو نمايان مثال بڻجي چڪي هئي. عددي اقليت، نسلي تعصب ۽ فرقيوارانه رڪاوٽن جي اڳيان بمبئي جو بين الاقوامي معاشرتي ماحول، همت مردان مدد خدا، عزم ۽ همت ۽ جد وجهد جي اهميت جو جيئرو جاڳندو مثال پڻ هو. ١٨٩٧ کان ١٩٠٣ع واري عرصي ۾ جناح صاحب جي ڊائرين جون داخلائون جيتوڻيڪ ڪنهن به

لحاظ کان مکمل ڪيئن، پر ان هوندي به انهن ۾ اهڙا اشارا اضر ور ملن ٿا ته سندس اصيلن ۾ پارسين جو چڱو خاصو تعداد هو. انڪري جيڪڏهن انهي ڳالهه خيال سان ڏٺو وڃي ته هن اڳتي هلي، رتن بائي سان شادي ڪئي ته اهو نتيجو ڪڍڻ نامناسب ناهي ته پارسين سان سندن لاڳاپا رڳو ڪاروباري مصلحتن ۽ ضرورتن تائين محدود نه هئا. تنهنڪري اهڙي فضا ۽ ماحول ۾ رڱجي رهڻ ۽ جناح صاحب پنهنجي ذاتي ترجيح ۽ سياسي فڪر سببان بدرالدين طيب جي (١٨٤٤ع کان ١٩٠٦ع) کان گهٽو مختلف نه هو. جيڪو پاڻ به هڪ ناليرو بئريسٽر، ڪانگريس جو سرڪرده اڳوڻو صدر ۽ بمبئي پريذيڊنسي ايسوسيئيشن جو بنيادي ميمبر هو. ساڳئي ايسوسيئيشن سان اڳتي هلي جناح صاحب به پنهنجا لاڳاپا قائم ڪيا. اهڙي ماحول ۽ صورتحال ۾ جيڪڏهن جناح صاحب سياست ۾ اچڻ لاءِ ڪانگريس ۾ شامل ٿيو ته اها ڪا تعجب جي ڳالهه ڪانهي، ڇاڪاڻ ته ڪانگريس ظاهري طور لبرل اصولن جي بنياد تي قائم ٿي هئي. اها مڙني فرقن جي وچ ۾ هڪجهڙائي ۽ برابري جو پرچار ڪندي هئي، ان هندستان کي آئيني طريقن سان خود اختيار حڪومت حاصل ڪرڻ جي راهه تي گامزن ڪرڻ جو عهد ڪيو هو.

قائداعظم جو ڪانگريس سان پهريون ۽ رسمي لاڳاپو سيپٽمبر ١٩٠٥ع ۾ ٿيو، جڏهن ڪيس بمبئي پريذيڊنسي ايسوسيئيشن، انگلستان ويندڙ وفد ۾ مهتا جي جاءِ تي ،

ڪانگريسي وفد جو هڪ رڪن نامزد ڪيو. اهو وفد گوکلي جي اڳواڻيءَ ۾ انهيءَ مقصد سان انگلستان موڪليو پئي ويو ته جيئن اتي وڃي خود مختيار حڪومت بابت هندستاني عوام جي خواهشن کي نهايت موثر ۽ معقول انداز ۾ پيش ڪري سگهجي. سياست ۾ جناح صاحب اها پهرين وک وڌي هئي. هن وفد جي هڪ رڪن جي حيثيت سان سندس نامزدگي، هڪ سياسي ترجمان جي حيثيت ۾ سندس انهن صلاحيتن جي اعتراف جو هڪ روشن مثال هو.

ڊسمبر ١٩٠٦ع تائين جناح صاحب ڪانگريس ۾ پنهنجي حيثيت مضبوط ڪندي نظر اچي ٿو. ايستائين جو کيس ڪانگريس جي صدر دادا ڀائي نوروجيءَ جو پرسنل سيڪريٽري نامزد ڪيو ويو ٿو. سياست جي اهڙن انگن لکن ۾ قدم رکڻ واري خواهشمند شخص لاءِ اهو هڪ منفرد اعزاز هو. عجب دلچسپ اتفاق آهي جو خود مختيار حڪومت جو تصور پهريون ڀيرو ڪلڪتي (١٩٠٦ع) ۾ ڪانگريس جي اجلاس ۾ پيش ڪيو ويو، جنهن ۾ جناح صاحب پنهنجي اها پهرين سياسي تقرير ڪئي ۽ اها به خود اختياري حڪومت جي ٺهراءَ جي تائيد ۾. ٻن سالن کانپوءِ کيس ڪانگريس جي مدراس واري اجلاس ۾ آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي جو ميمبر چونڊيو ويو. انهيءَ دوران، جناح صاحب جي اهميت ۽ حيثيت به مڃجڻ لڳي. جنوري ١٩٠٧ع ۾ کيس 'انڊين مسلمان ايسوسيئيشن' جو نائب صدر چونڊيو ويو. انهيءَ ايسوسيئيشن جو پايو ڪلڪتي ۾ سڏايل هڪ اجلاس

۾ پيو- اها جماعت به ڪانگريس جي حامي هئي ۽ ٻين فرقن سان گڏ جي هندوستاني عوام جي سياسي ۽ اقتصادي ترقي لاءِ ڪم ڪرڻ به سندس اغراض ۽ مقاصد ۾ شامل هو- پر ان جماعت جو اصل مقصد مسلمانن جي اهم مسئلن کي حل ڪرڻ، انهن جي شڪايتن دور ڪرڻ جون تدبيرون عمل ۾ آڻڻ ۽ انهن جي مفاد جي حفاظت ڪرڻ هو- اهو سا ڳيو ئي زمانو آهي، جڏهن 'انجمن ضياءُ الاسلامُ' سان به سندس گهاٽو لاڳاپو پيدا ٿيو - هي ئ انجمن شايد بمبئي ۾ مسلمانن جي سڀ کان پهرين مذهبي ۽ سياسي جماعت هئي-

جناح صاحب فيبروري ١٩٠٧ع ۾ ان انجمن جي مجلس عامله جو رڪن چونڊيو ويو- انهي ئ چونڊ کان ٻه سال پوءِ آگسٽ ١٩٠٩ع ۾ انجمن جي هڪ عام جلسي ۾ هن اهو اهم ٺهراءُ پيش ڪيو جنهن ۾ سرڪار کان گهر ڪئي وئي هئي ته جدا چونڊن جي بنياد تي ڪائونسل جون جيڪي چونڊون ٿينديون آهن انهن لاءِ مسلمانن جي انتخابي حلقن قائم ڪرڻ جي سلسلي ۾ مسلمان اڳواڻن سان صلاح مشورو ڪيو وڃي - ياد رهي ته انهي ئ وقت جن تجويز ڪيل سڌارن جي نفاذ جي گهٽي چرچو هئي، انهن ۾ جدا چونڊن ڪرائڻ جي اصولن کي شامل ڪرڻ جي ڳالهه عام ٿي چڪي هئي- ان مان هي ڳالهه ظاهر ٿي ٿئي ته انوقت تائين جناح صاحب شروعات ۾ جدا چونڊن جي جيڪا مخالفت ڪندو هو تنهن کي هاڻي ترڪ ڪري چڪو هو-

پارليامينٽري دَور

(١٩١٠ع کان ١٩٤٧ع)

١٩١٠ع کان جناح صاحب جي ڊگهي پارليامينٽري زندگي جي شروعات انوقت ٿي جڏهن بمبئي جي مسلمانن کيس نئين سر تشڪيل ڏنل امپيريل ليجسليٽو ڪائونسل جو رڪن چونڊيو هو، جيڪا ١٩٠٩ع جي ايڪٽ موجب قائم ڪئي وئي هئي. هن صدي جي پٺئين ڏهاڪي (١٩٢٠ع کان ١٩٣٤ع) ۽ چوٿين ڏهاڪي جي شروعات (١٩٣١ع کان ١٩٣٤ع) وارن مختصر وقفن کي ڇڏي، هو مرڪزي قانون ساز مجلس جو مستقل رڪن رهيو. ايستائين جو ١٩٤٧ع ۾ هندوستان جي آزاد ٿيڻ سان اها مجلس ختم ٿي وئي.

هڪ پارليامينٽرين جي حيثيت ۾ ڪو گهٽ ماڻهو جناح جي مٽ هئا. سندس فڪر جي آزادي، ديانتداري، بحث ۽ مباحثي ۽ مناظري جي صلاحيتون، استدلال جي قوت، خطابت جو موهيندڙ انداز ۽ بي پناهه حاضرجوابي، اهڙيون صفتون هيون جن جي ڪري هو اسيمبلي جو نهايت قابل رشڪ ۽ نهايت قابلِ احترام رڪن هو ۽ سندس ديد پوهرهڪ شخص جي دل تي ويٺل هو. نه رڳو ايترو پر هو پنهنجي زماني

جو انتهائي سرگرد و پارليامينٽرين پڻ هو- آزادانه اندازِ فڪر واري خوبي ۾ وصف جي ڪري هو ڪائونسل ۾ ۽ اسيمبلي چيمبر ۾ سڀ کان ممتاز ۽ نمايان نظر ايندو هو- پنهنجي انهيءَ اندازِ فڪر کان ڪم وٺندي هو ڪائونسل ۾ پيش ٿيندڙ مسئلن کي سهڻي نموني منهن ڏيندو هو. انهيءَ خصوصيت ڪيس هيءُ خاص جوهر پڻ عطا ڪيو هو. جنهن جي ڪري هر انهيءَ قدم جي حمايت پڌري ۽ صاف نموني ۾ ڪندو هو جيڪو هندوستان جي مفاد ۾ هوندو هو (ڀلي اهو سرڪاري ميمبرن جي طرفان پيش ڪيل هجي يا غيرسرڪاري ميمبرن يا ٻنهي سان گڏ وگڏ هو) هر انهيءَ قدم جي ڪليل مخالفت پڻ ڪندو هو جيڪو سندس خيال موجب هندوستان جي مفاد ۾ نه هوندو هو. انهيءَ معاملي ۾ هو اها به تڪ تور نه ڪندو هو ته مذڪوره اقدام جو واسطو مسلمانن سان آهي يا نه- مطلب ته مڙني ترقي پسندانه اقدامن کي سندس ڀرپور ۽ بي باڪانه نموني ۾ حمايت حاصل هوندي هئي- اهڙي ريت ڏٺو وڃي ته ڪائونسل جي رڪن جي حيثيت سان سندس اوائلي دور نهايت متاثر ڪندڙ ۽ هر لحاظ کان بي داغ هو- هن ڏکڻ آفريڪا ۾ آباد هندوستانين جي مطالبن ۽ مفاد جي حمايت ڪئي (فيبروري ١٩١٠ع) پوليٽيڪل ڪاليج قائم ڪرڻ جي حمايت ڪئي (مارچ ١٩١٠ع) هندوستان ۾ پوليس ايڊمنسٽريشن جي معاملات جي جانچ جاچ لاءِ ڪاميٽي جي مقرر ڪرڻ جي حمايت ڪئي (١٩١٢ع) ۽ هندن طرفان پيش ڪيل شادي واري خاص ترميمي بل کي منظور ڪرڻ جي حمايت ڪئي (١٩١١ع - ١٩١٢ع) هي بل پوپنڊرناٿ باسو

طرفان پيش ڪيو ويو هو. ان کان سواءِ جناح صاحب گوکلي صاحب پاران پيش ڪيل بنيادي تعليمي بل جي پڻ حمايت ڪئي (۱۹۱۲ع)، ساڳي وقت هن وقف عليٰ الاولاد جي باري ۾ پنهنجو هڪ بل پيش ڪيو. ڪنهن غير سرڪاري ميمبر جو پيش ڪيل اهو پهريون بل هو جنهن کي قانون ساز مجلس منظور ڪيو.

پنهنجي انهيءَ معقوليت پسنديءَ ۽ آزاد روش سببان هو مختلف اقدام جي   خوبين ۽ خرابين جي حمايت ۽ مخالفت ڪندو هو. اهوئي سبب آهي جو مختلف سرڪاري اقدام تي سندس تنقيد يا مذمت رڳو مخالفت جي ناليءَ ۾ مخالفت يا ڪنهن دشمنيءَ ڪري مخالفت نه هوندي هئي، ڇاڪاڻ ته هو رڳو اهڙي قسم جي پاليسين جي مخالفت يا مذمت ڪندو هو، جيڪي هندوستان جي مفاد جي خلاف هونديون هيون. مثال طور فوجداري قانون جي ۱۹۱۹ع واري ترميمي بل (جيڪو رولٽ ايڪٽ جي نالي سان مشهور هو) جي نهايت شدمد سان مذمت ڪندي هن چيو، "مان حڪومت مٿان بنا ڪنهن دٻ جي ۽ کلي طرح تنقيد ڪرڻ جو قائل آهيان، پر ان سان گڏ هن ڳالهه کي به ڀلي ڀت ڄاڻان ٿو ته هر تعليم يافته ماڻهو جو اهو فرض آهي ته جڏهن حڪومت صحيح رستي تي هجي ته ان جي حمايت ۽ ان سان سهڪار ڪري."

جناح صاحب ڪڏهن به اختيار ۽ اقتدار وارن جي آڏو جهڪڻ ۽ انهن جي دٻاءَ ۾ اچڻ سکيو ئي ڪونه هو. استلندو

هميشه حالتن جي تقاضا مطابق هو انهن سان منهن مقابل ٿيڻ جو ڪو موقعو نه وڃائيندو هو - هيءَ ١٩١٠ع جي ڳالهه آهي جڏهن هو قانون ساز مجلس ۾ نئون نئون چونڊجي آيو، پر تنهن هوندي به هن وڏي جرئت جو مظاهرو ڪيو - هن ايوان ۾ ڪند مٿي ڪري وڏي دٻدٻي سان پنهنجي منشا مراد پيش ڪرڻ جو هڪ اعليٰ معيار پيش ڪيو.

INDENTURED LABOUR FOR NATAL بابت پيش ڪيل ٺهراءَ جي حمايت ڪندي، جناح صاحب انهن ظالمانه ۽ سخت رويي خلاف نهايت زوردار تقرير ڪئي، جيڪو ڏکڻ آفريڪا ۾ هندوستانين سان روا رکيو پئي ويو ۽ جنهن جي ڪري هندوستان جي مٿي طبقن جا جذبا ڀڙڪي اٿيا هئا - هندوستان جي وائسراءِ لارڊ منٽو برطانوي سلطنت جي هڪ دوست حصي جي باري ۾ 'ظالمانه' لفظ جي استعمال تي اعتراض ڪندي جناح صاحب کي چيو ته "هو مجلس جي آداب جو لحاظ ڪندي لفظن جو استعمال ڪري". انهيءَ تي جناح صاحب صاف صاف لفظن ۾ وراڻيو ته "ماءِ لارڊ! منهنجي دل ٿي چوي ته مان ان کان به وڌيڪ سخت لفظ استعمال ڪريان، پر مان هن ايوان جي ترڪيبي جوڙجڪ کان به پلي پيت واقف آهيان ۽ ان جي دائري کان ٻاهر نڪرڻ نٿو چاهيان - تاهم مان ٻيهر اصرار ٿو ڪريان ته جنهن قسم جو سلوڪ هندوستانين سان ڪيو وڃي ٿو اهو ايڏو ته سنگين نوعيت جو آهي، جنهن جو تصور ڪرڻ به محال آهي ۽ جيئن آءٌ اڳ چئي چڪو آهيان ته انهيءَ معاملي ۾ سڄي

ملڪ جا احساس هڪ جهڙا آهن.“

هڪ پارليامينٽرين جي حيثيت ۾ جناح صاحب جي پهرين ڪاميابي مان هڪ ڪاميابي وقف علي الاولاد بل جي منظوري آهي. اهو بل هن پنهنجي سر قانون ساز مجلس آڏو پيش ڪيو هو. انهي بل تي مجلس جي غور ڪرڻ مان ٿي سندس ذهانت ۽ دانائي جو مظاهرو ٿئي ٿو. جنهن ڪان ڪمروٽي هن اهڙي منجهيل ۽ تڪراري بل کي منظور ڪرايو. ساڳي وقت اها ڪاميابي هن ڳالهه جو پڪو دليل آهي ته هو مسلم قانونن جي پوري ڄاڻ رکندو هو. ان بل تي هن ڏهه منٽ به سولفظن جي رفتار سان تقرير ڪئي. (اهڙي زوردار خطاب جو مظاهرو هن هر اهڙي موقعي تي ڪيو جڏهن قانون ساز مجلس بين قانوني موضوعن تي بحث ڪندي هئي) پنج سالن جي اڻٿڪ ڪوشش ۽ ڪاوش ڪانپوءِ وقف علي الاولاد واري بل کي نيٺ منظور ڪيو ويو. پنهنجي مخصوص آئيني انداز فڪر جي ڪري جناح قانون ساز مجلس ۾ شهري حقن جي تقدس جو وڏو علمبردار هو. فوجداري قانون (هنگامي اختيارات) واري بل تي، جيڪو رولٽ ايڪٽ ڪاميٽي (١٩١٩ع) جي سفارشن تي ٻڌل هو، سندس تقرير هڪ واضح مثال آهي. ان جو مقصد هندوستان جي حڪومت جي انهن اختيارن جي توسيع ڪرڻ هو، جيڪي ان کي ڊفينس آف انڊيا ايڪٽ جاري ڪيل ١٩١٥ع موجب حاصل هئا ۽ جيڪي جنگ کانپوءِ ختم ٿيڻ وارا هئا. جناح صاحب انهي ۽ بل جي

نهايت زور دار انداز ۾ مخالفت ڪئي. سڄي ملڪ جي سخت مخالفت هوندي به وائسراءِ ان بل جي منظوري ڏني. نتيجي ۾ جناح صاحب هي لفظ چوندي ڪائونسل جي ميمبرشپ تان احتجاج ڪندي استعيفيٰ ڏني:

"جنهن نموني ۾ بل جي منظوري ڏني وئي آهي، تنهن مان هي ڳالهه پڌري ٿي پئي آهي ته امپيريل ليجسليٽو ڪائونسل رڳو نالي ۾ ته قانون ساز ادارو آهي پر حقيقت ۾ اها اهڙي مشين آهي، جيڪا رڳو هڪ غير ملڪي ايگزيڪيوٽيو جي اشاري سان هلي ٿي." هن وڌيڪ چيو ته "هن بل جي منظوري جي ڪري انصاف جي بنيادي اصولن کي پائمال پٺيو ويو آهي ۽ آئيني حقن کي پامال ڪيو ويو آهي." هيءَ استعيفيٰ جناح صاحب جي پارلياميٽري زندگي جي پهرين دور جو تتمو آهي.

آئيني تقدس ۽ انجي پاسداري ۽ شهري حقن جي تقدس سببان جناح صاحب کي ماڻهن وٽان جيڪو احترام مليو، تنهن جي ڪا حد ٿي نه هئي. انهن معاملن جي سلسلي ۾ هن ڪنهن جي مخالفت ۽ ڪنهن جي رنڊ روڪ جي ڪا پرواهه نه ڪئي ۽ نه وري ڪو انهيءَ معاملي ۾ هو ڪنهن سان ڪو امتيازي سلوڪ ڪندو هو. اهوئي سبب آهي ته جڏهن انهن معاملن ۾ سندس مخالف به ڪنهن نه ڪنهن طرح متاثر ٿيندا هئا ته هو سينو سپر ڪري انهن جي حمايت لاءِ ميدان ۾ هلي ايندو هو ۽ پوءِ هو انهن جي اهڙي ته شد ۽ مد سان حمايت ڪندو هو جو چڻ ته سندس ڪنهن

حامي ۽ ياڪنهن پوئلڳ کي ڪاسنڌ ملي هجي- اهو ئي سبب آهي جو مقدمي هلائڻ ڪانسواءِ ولڀ ڀائي پٽيل جي گرفتاري (١٩٣٠ع) ۽ سرت چندر بوس جي گرفتاري (١٩٣٥ع) تي هن ساڳي ريت مند مد سان بي خوف احتجاج ڪيو، جهڙي ۽ ريت هن علي برادران جي گرفتاري (١٩١٤ع) ۽ مسز اينيبيسينٽ جي گرفتاري (١٩١٧ع) جي مخالفت ڪئي هئي-

مٿين مثالن مان هي ۽ حقيقت پڌري ٿئي ٿي ته جناح صاحب جو انداز فڪر ڪيترو نه آزادانه هو- اصولن جي پاسداري ۾ هو ڪيڏي نه جرئت کان ڪم وٺندو هو- قانون جو ڪيترو قدر احترام ڪندو هو ۽ جڏهن به آئيني يا شهري حقن کي پامال ڪيو ويندو هو ته هو ڏمر جي ويندو هو. سندس اهڙي جرئت ۽ بي باڪي جو سبب رڳو هي ئي هو ته هو هميشه حق جي حمايت ڪندو هو. سندس شخصيت جو اهو هڪ اهڙو روشن پهلو آهي جنهن جي تصديق ۽ اعتراف سندس سياسي دشمن به اڪثر ڪيو آهي-

انهن سمورين خوبين جي ڪري اسيمبلي چيمبر ۾ ۽ ان کان ٻاهر، جناح صاحب جي مداحن ۾، جواهر لال نهرو جو پيءُ پنڊت موتي لال نهرو (١٨٦١ع کان ١٩٣١ع) پڻ شامل هو، هن صدي ۽ جي چوٿين ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ ۾ وائسراءِ جي ايگزيڪيوٽيو ڪائونسل جي هڪ رڪن سر فريڊرڪ ارنسٽ جيمز هڪ ڀيري چيو هو ته" مان جناح جي منفرد پارليامينٽري خوبين جو وڏو مداح آهيان، سياست جي رمزشناس جي حيثيت ۾، سندس ڪو ثاني مشڪل سان ڳوليو لڀندو"

هن جي انهيءَ ڏگهي پارليامينٽري زندگيءَ جو عظيم ترين ۽ تابناڪ لمحو آگسٽ ۱۹۴۷ع ۾ اچڻ وارو هو، جڏهن پاڪستان جي آئين ساز مجلس، يڪراءِ ٿي، ڪيس پنهنجو پهريون صدر چونڊيو.

جناح، ڪانگريس ۽ مسلم ليگ

(١٩٠٦ع کان ١٩٢٠ع)

جناح صاحب جيتوڻيڪ شروع ۾ پڪو ڪانگريسي هو، پر تنهن هوندي به مسلمان ڪيس قدر جي نگاهه سان ڏسندا هئا، اهو ئي سبب آهي جو ڪيس انجمن ضياءُ الاسلامُ جي مجلس عامله جو رڪن چونڊيو ويو هو (١٩٠٧ع). انهي ۽ قدر ۽ منزلت ڪي اڳيان رکي بمبئي جي مسلمانن امپيريل ڪائونسل ۾ ڪيس پنهنجي نمائندگي جو حقدار سمجهيو (١٩١٠ع) ۾ ۽ اهو ئي سبب آهي جو آل انڊيا مسلم ليگ جي رڪن نه هوندي به لڳاتار ٽن سالن (١٩١٠ع کان ١٩١٢ع) تائين ڪيس ڪائونسل جي اجلاس جي ڪارروائي ۾ شرڪت ۽ خطاب ڪرڻ جي دعوت ڏني وئي- هن ليگ کي تمام گهڻو متاثر ڪيو ۽ جو ته مسلم ليگ ڪائونسل اجلاس (١٩١٢ع) ۾ ڪيل به اهم فيصلا اهڙا هئا جن ۾ گهڻي ياڱي سندس هٿ هو- انهن فيصلن مان هڪ مسلم ليگ جي بنيادي دستوري نظرثاني بابت هو ۽ ٻيو فيصلو هندو- مسلم اتحاد لاءِ ڪم ڪرڻ بابت هو- تنهن ڪانپور ۽ مارچ ١٩١٣ع ۾ مسلم ليگ هڪ ٺهراءُ پاس ڪري خود اختياري حڪومت حاصل

ڪرڻ (آئيني طريقن سان) ڪي پنهنجو واحد مقصد قرار ڏنو ۽ هي ئُ اهو مقصد ۽ منزل هئي جيڪا جناح صاحب ڪي سڀ کان وڌيڪ عزيز هئي.

هو مولانا محمد علي جوهر (۱۸۷۸ع کان ۱۹۳۱ع) ۽ مسلم ليگ جي جنرل سيڪريٽري سر وزير حسن جي زور ڀرڻ تي سيپٽمبر ۱۹۱۳ع ۾ باقاعدي مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو. ليگ جا اهي ٻئي اڳواڻ انهي ء وقت ڪانپور ۾ مسجد واري واقعي جي سلسلي ۾ انگلستان ۾ هئا.

جيئن مٿي ذڪر اچي چڪو آهي ته جناح صاحب ۱۹۱۱ع ۾ قانون ساز مجلس ۾ ”وقف علي الاولاد“ جي مسئلي بابت هڪ بل پيش ڪيو هو. اهو مسئلو ان وقت مسلمانن جو سڀ کان وڌيڪ دلچسپي ءَ جو باعث هو. مسلمانن جي وقف قانونن ۾ برطانوي حڪومت جي مداخلت جي شروعات ۱۸۷۳ع ۾ بمبئي جي هڪ ڪورٽ جي هڪ فيصلي سان ٿي، جنهن جي پڄاڻي ۱۸۹۴ع ۾ ان وقت ٿي جڏهن پريوي ڪائونسل ان فيصلي کي بحال ۽ برقرار رکيو. هن فيصلي موجب مسلمانن کي پنهنجي خاندان ۽ اولاد جي نالي ۾ قانوني طور ملڪيت کي وقف ڪرڻ کان محروم ڪيو ويو هو. انهي ءَ فيصلي سببان هاڻي نه رڳو مسلم قانون بحث هيٺ آيا هئا، پر گهڻائي قديم مسلمان خاندان انهي ءَ ڪري تباهي، غربت ۽ بدحالي جو شڪار ٿي پيا هئا، اهي ئي سبب هئا، جن جي ڪري مسلم هندوستان جي اها سياسي قيادت، جنهن جي تربيت مغربي انداز ۾ ٿي هئي، ان فيصلي کي

شريف مسلمانن جي اقتصادي استحڪام تي هڪ ڪاپاري ڌڪ سمجهڻ لڳي - ان فيصلي جي خلاف مسلمانن وڏي پيماني تي احتجاج ڪيو، جنهن جي شروعات سر سيد احمد خان ڪئي - پريوي ڪائونسل جي انهيءَ فيصلي سبيان ظاهر ٿيندڙ تباهي آڻيندڙ اثرن تي مسلمانن جو محسوس ڪرڻ ۽ انهن جي تشويش حق بجانب هئي - انهيءَ ناراضگي ۽ تشويش جو پڙاڏو ۱۹۰۸ع کان ۱۹۱۲ع ڌاران مسلم ليگ جي منظور ڪيل ڪيترن ئي ٺهرائن ۾ بڌڻ ۾ پيئي آيو - دهلي ۾ مسلم ليگ جي اجلاس (۱۹۱۰ع) ۾ حڪيم اجمل خان (۱۸۶۳ع کان ۱۹۲۷ع) جي خطبهٔ استقباليه، آغا خان جي شروعاتي تقرير ۽ سيد امير علي (۱۸۴۹ع - ۱۹۲۸ع) جي تقرير ۾ پڻ انهيءَ قانون جي تباهه ڪن اثرن جي گونج هئي - ساڳيوئي موضوع ندوة العلماء جي سفارشن ۽ سڄي هندوستان جي مسلمانن جي انجمن ۽ جماعتن جي انهن سوين يادداشتن جو هو جيڪي مولانا شبلي نعماني (۱۸۵۷ع کان ۱۹۱۴ع) جي اپيل تي برطانوي حڪومت ڪي موڪليون ويون هيون -

هيءَ حقيقت آهي ته ۱۹۰۶ع ۾ ڪلڪتي واري ڪانگريس جي اجلاس ۾ جناح جي تقرير جو موضوع به اهو ساڳيو مسئلو هو - ان مان هيءَ ڳالهه چڱيءَ طرح واضح ٿئي ٿي ته جناح صاحب کي پنهنجي سياسي زندگيءَ جي شروعات کان ئي مسلمانن جي مسئلن سان ڪيڏي نه ڳوڙهي دلچسپي هئي - ان ڪانسواءِ هيءَ ڳالهه به وڏي اهميت واري آهي ته مسلم ليگ ان مسئلي تي بل پيش ڪرڻ لاءِ ڪنهن

پئي مسلم ڪائونسلن سان رابطو نه رکيو بلڪ رڳو محمد علي جناح کي ئي اهو فرض سونپيو. مسلم ليگ انهي ۽ معاملي ۾ ڪيس ٻين تي جيڪا فوقيت ۽ ترجيح ڏني ان مان به هن امر جي نشاندهي ٿي ٿئي ته ان وقت هن قانون ساز مجلس ۾ مسلمان ميمبرن مان سڀ کان نمايان ۽ ممتاز حيثيت پئي رکي. هن بل جي سلسلي ۾ جناح صاحب جيڪا ڪوشش ڪئي ان تي نه رڳو مسلم اخبارن ڪيس سارا هيو، پر مسلمانن به متاثر ٿي جناح صاحب جي طرفان پيش ڪيل بل جي حمايت ۾ ياداشتون موڪلڻ جو سلسلو جاري رکيو. نتيجي ۾ عوام جي ذهنن ۾ جناح جي ذات انهي ۽ بل جي حوالي سان محفوظ ٿي وئي ۽ اها به اهڙي انداز ۾ ته جڏهن اها ڳالهه واضح ٿي ته باسوءُ طرفان پيش ڪيل شادي ۽ واري خصوصي ترميمي بل (۱۹۱۱ع کان ۱۹۱۲ع) تي سنڌس اختيار ڪيل موقف سببان هن جي طرفان مسلمانن جي وچ ۾ جيڪي غلط فهميون پيدا ٿيون ته جناح صاحب ۱۹۱۳ع ۾ پاڻ کي ٻيهر چونڊجڻ لاءِ پيش نه ڪندو ته هن بل جي انجام جي باري ۾ هندوستان جا مسلمان وڏي اٽ تڙ ۾ مبتلا ٿي پيا. تنهنڪري مسلمانن سرڪار تي زور ڀريو ته جناح کي هڪ ڀيرو وري ڪجهه وقت لاءِ امپيريل ڪائونسل جو رڪن نامزد ڪيو وڃي، ته جيئن ته جڏهن اهو بل سليڪٽ ڪاميٽي وٽان موٽي اچي ته هو ڪائونسل ۾ ان کي ڪاميابيءَ سان پيش ڪري سگهي، آخر نيٺ ٿيو به ائين. ڪيس ڪائونسل جو رڪن نامزد ڪيو ويو.

وقف بل تي جناح جون به تقريرون جيئن سنڌس ٻين

خوبين کي اجاگر ڪن ٿيون تيئن هن ڳالهه جي پڻ نشاندهي ڪن ٿيون ته هوان موضوع تي مسلم نقطهٔ نگاهه جي مٿي ڄاڻايل راءِ ۽ ٻين ڪيترن فرقن جي نقطه نگاهن ۾ تمام گهڻو فرق هو. هيٺين ساري ڪن ٿيون ته هوان موضوع تي مسلم نقطهٔ نگاهه جي مٿر نسي رخن ڪان نه رڳو گوتر هي چاٽ رکي ٿو، (جنهن ۾ مسلم ليگ ۽ ندوة العلماء جو نقطهٔ نظر پڻ شامل هو) پر ڪيس مسلمانن جي عام معاشي ۽ اقتصادي حالت تي پڻ وڏي اڻ سڌڻ ۽ پريشاني هئي - جناح صاحب جون اهي پٺي تقريرون هن ڳالهه جو پڻ مظهر آهن ته مسلم قانون تي ڪيس ڪيڏو نه عبور حاصل هو ۽ سندس دل ۾ مسلم قانون جو ڪيڏو نه احترام هو- اهڙي عقيدت ۽ احترام جو مظاهرو هن مذڪوره بل جي ٻي پڙهڻي دوران ڪيو- بنيادي طور، هو سيني وقفن جي رجسٽريشن جو حامي هو ۽ ان جي اثرائتي ۽ مدلل انداز ۾ وڪالت پڻ ڪري چڪو هو، پر اڳتي هلي مسلم قانون ۽ مسلم عام راءِ جو احترام ڪندي هو نه رڳو زباني طور اوقاف جو حامي ٿيو، پر هن ان جي پڌري حمايت پڻ ڪئي- مذڪوره بل جو دفاع ڪندي جناح چيو، جيستائين منهنجي ذات جو تعلق آهي ته مان ڪنهن به اهڙي مشق کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان، جنهن سببان ڪنهن به لحاظ ڪان مسلمانن جو پرسنل لا' متاثر ٿي يا ان جي رد ٿيڻ جو امڪان هجي."

انهيءَ سموري پس منظر ۾ ڏٺو وڃي ته اهو پهريون وقف ايڪٽ (۱۹۱۳ع) ٻن ڳالهين جي ڪري وڏيڪ اهم هو- پهريون اهو ته هن ايڪٽ جي بنياد تي مسلمانن جي دلين ۾ جناح صاحب جو مرتبو گهڻو وڌيو ۽ ٻيو اهو ته هن بل جي بنياد تي هندوستان ۾ مسلم قانون جي جوڙجڪ

ڏانهن وڪ وڌائي ويئي. جناح جنهن ڏاهپ ۽ هوشياري سان هڪ منجهيل ۽ متنازعه بل ڪائونسل ۾ پيش ڪيو ۽ منظور ڪرايو، ان ڪاميابي تي سروجني نائيڊو پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته ، هن بل جي ڪري سڄي هندستان ۾ جناح صاحب کي مسلمانن ۾ پهريون ڀيرو عوامي سطح تي مقبوليت حاصل ٿي. جيئن ته هندستان ۾ مسلم قانونن جي پيش رفت جو تعلق آهي، ته هڪ اعليٰ خيال رکندڙ شخص جي چوڻ موجب ته ”اهو بل اڳتي هلي اوقاف بابت ٺهندڙ ڪيترن ئي قانونن جو پيش خيمو ثابت ٿيو“. انهي کانسواءِ هن بل جي ڪري ڪيترن ئي اهڙن موضوعن تي، جن جو اوقاف سان ڪو واسطو نه هو تن لاءِ پڻ نئين قانون سازي لاءِ دروازو کلي پيو. (طيب جي صفحو ١٩٦ - ١٩٧). اهڙي ريت مسلم قانونن ۾ پيش رفت ٿي، هي بل جناح صاحب جو هڪ اهڙو ڪارنامو هو جنهن جا دور رس اثر ٿيا.

١٩١٣ع کان ١٩١٤ع وارو عرصو جناح صاحب جي سياسي زندگي جي پهرين دور (١٩٠٥ کان ١٩٢٠ع) جو وچون حصو آهي ۽ اهو اهو وقت هو جڏهن ڪانگريس جي معاملن سان سندس گهاٽو لاڳاپو هيو. انهن مصروفيتن جي هوندي به هو مسلمانن ڏانهن غافل نه رهيو ۽ نه ئي وري هن ڪڏهن مسلمانن جي مخصوص منشاءِ مراد يا مفاد کان لاتعلقي اختيار ڪئي. ان جو هڪڙو سبب ته هي هو جو پنهنجي لبرل خيالن جي پس منظر ۽ سوچ جي بنياد تي شايد هو ترقي

۾ خود اختياري حڪومت ڏانهن اڳتي قدم کڻڻ ۾ مسلمانن کي، جيڪي آبادي جو هڪ وڏو حصو هئا، نظرانداز ڪري نٿي سگهيو. ٻيو سبب هي هو ته ان دور جي ٻين اڳواڻن وانگر هو به هن خيال جو حامي هو ته هو هندوستان جي قومي مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ اڳتي قدم وڌائڻ سان گڏ وڏ هندوستاني قوم ۾ شامل ٻين اڪاين جي منشا ۽ مراد کي به اڳتي وڌائڻو آهي. اهو ئي يقين ۽ سوچ جو انداز هو جنهن، مثال طور مولانا محمد علي جوهر (۱۸۷۸ع کان ۱۹۳۱ع)، مولانا حسرت موهاني (۱۸۷۸ع کان ۱۹۵۱ع) ڊاڪٽر مختار انصاري (۱۸۸۰ع کان ۱۹۶۳ع)، ڊاڪٽر مظهرالحق (۱۸۶۶ع کان ۱۹۲۹ع)، سيد علي امام (۱۸۶۹ع کان ۱۹۳۲ع) ۽ ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو (۱۸۸۴ع کان ۱۹۶۳ع) ۽ ان دور جي ٻين ڪيترن ئي اڳواڻن کي هندوستان جي آزادي لاءِ جدوجهد جي جذبي سان سرشار ڪيو هو. انهن اڳواڻن سان گڏ جناح صاحب کي پڻ اهو ساڳيو ئي يقين هو ته هندوستان جي آزادي لاءِ هندو مسلم اتحاد هڪ لازمي امر آهي. بيشڪ اها حقيقت آهي ته جناح صاحب هندستان جي اتحاد لاءِ نه پر هندو مسلم اتحاد لاءِ ڪوششون ڪيون ۽ اهو ثابت آهي ته هو منڍ کان وٺي مسلمانن کي هندوستان جي سياسي وجود جي ٻن حصن مان هڪ اهم حصو سمجهندو هو.

جيئن هن کان اڳ بيان ٿي چڪو آهي ته سياست جي ميدان ۾ قدم رکڻ سان ئي جناح مسلمانن جي مسئلن ۾ وڏي دلچسپي ورتي هئي - ۱۹۰۶ع ۾ هن ڪلڪتي ۾ ڪانگريس

جي اجلاس ۾ به تقريرون ڪيون، جيڪي سنڌ وسنئون مسلمانن سان ٿي واسطو رکن پيون. جڏهن ته سنڌس پهرين تقرير، وقف علي الاولاد جي باري ۾ هڪ ٺهراءَ جي حمايت ڪئي - هن پنهنجي تقرير ن مان هڪ تقرير مقابلي جي امتحانن جي باري ۾ چوڏ ري ءَ جي ٺهراءَ جي مخالفت ۾ هئي، جنهن ۾ هن ڳالهين سان گڏ مسلمانن کي پٺتي پيل طبقو چاٿايو ويو هو، ۽ انهي ءَ ڪري سبب بڻائي مسلمانن لاءِ رعايتن جي گهر ڪئي وئي هئي - جناح صاحب جو موقف هي هو ته مسلمان برادري ءَ کي پٺتي پيل طبقو تصور ڪرڻ سندس آڏو مسلمانن جي توهين آهي - وڌيڪ اهو ته مسلمان ڪنهن به لحاظ کان هندن کان گهٽ نه آهن، پر هر لحاظ کان انهن جي مٿ آهن - هندو مسلم برابري ءَ واري انهي ءَ اصول جو قدر تي نتيجو هي ظاهر ٿيڻو هو ته هندوستان جي لاءِ خود اختياري حڪومت واري ڪنهن به انتظام ۾ مسلمانن ۽ هندن کي هڪ جهڙو اقتدار ملڻ گهرجي - جناح صاحب هندوستاني نيشنلزم جو اهوئي لبرل (نرم) نقطهٔ نگاهه رکندو هو، جنهن مان هن ڳالهه جي پڻ وضاحت پئي ٿئي ته شروعات ۾ هو مسلمانن جي جدا چوندن واري گهر جي به مخالفت ڪندو هو - ظاهر آهي ته هن اهوئي سوچيو هوندو ته جيڪڏهن حقيقي معنيٰ ۾ ڪانگريس هندو مسلم سياسي مساوات تي يقين رکي ٿي ۽ پئي پاسي نوروجي، گوکلي، مهتا ۽ بينر جي جهڙا ڪانگريسي معتبر اڳواڻ

ٻه اهو سا ڳيو تا ته ڏينءَ تائين ڪانگريس ٻه ان ڳالهه کي تسليم ڪري ٿي ته آزادي ملڻ جي حالت ۾ مسلمان ٻه هندن سان گڏ اقتدار ۾ هڪجهڙا ڀائيوار ٿيندا ته پوءِ باقي مسئلا مصالحت واري جذبي سان "ڪجهه ڏيو ۽ ڪجهه وٺو" (GIVE AND TAKE) جي بنياد تي حل ڪيا ويندا- انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي جناح وٽ مسلمانن جي انهيءَ اٽڪل جو ڪو به جواز نه هو ته ڪو هندو پنهنجي بي رحم اڪثريت جي زور تي پنهنجي ووٽن جي ذريعي مسلمانن کي غلام بڻائي ڇڏيندا- اهڙي صورت ۾ هو هڪ جُدا مسلم رياست کي آئيني ۽ قانوني طور مڃائڻ جي آخر ڪهڙي ضرورت محسوس ڪري ها؟

اهڙي قسم جي دليلن ۾ حقيقتن جناح کي جدا چونڊن ڪرائڻ بابت مسلمانن جي گهر جي مخالفت طرف مائل ڪيو هو- سمجهه ۾ ايئن ٿو اچي ته ١٩١٠ع ۾ جڏهن جناح امپيريل ڪائونسل جو ميمبر چونڊ جي آيو، تڏهن ڪيس مسلمانن جي معاملن ۽ مسئلن کي ويجهي ڏسڻ ۽ سمجهڻ جو موقعو مليو ۽ ان سان گڏوگڏ هو اتر هندستان ۾ رهندڙ مسلمانن جي عام راءِ جي قومي وهڪري جي پٺ ويجهو آيو- ندوه، علي ڳڙهه ۽ مسلم ليگ سان سندس لاڳاپا گهاٽا ٿيا- ان ڪان پوءِ مسلم مسئلن بابت سندس سوچ ۽ خيالن ۾ آهستي آهستي ڦيرو ايندو ويو- ان انسواءِ اها حقيقت به جناح تي پڌري ٿيندي وئي ۽ هو ان ڳالهه جو قائل ٿيندو ويو ته بهرحال مسلمانن جون ڪي خاص ضرورتون ۽ مفاد اهڙا آهن جن جي

حفاظت ۽ پوري ٽيڪ جي تمام گهڻي ضرورت آهي ، بشرطيڪ انهن کي سمجهڻ ۾ خلوص شامل هجي ۽ انهن جو مقصد پڻ مسلمانن کي پٺتي ڇڏڻ يا نظرانداز ڪرڻ نه هجي - انهن مان هڪ اهم ضرورت ، بنا ڪنهن شڪ شبهي جي ، جدا چونڊن جي اصول کي برقرار رکڻ هو ، جنهن جي گنجائش انگريزن ۱۹۰۹ع ۾ هڪ ايڪٽ ۾ رکي هئي - انهيءَ سلسلي ۾ ڊسمبر ۱۹۱۳ع ۾ آگري ۾ ٿيندڙ مسلم ليگ جي اجلاس ۾ جناح صاحب مڪاني ادارن ۾ ڦير قيوارانه نمائندگي کي برقرار رکڻ جي مطالبي يعني ٺهراءَ جي باري ۾ جيڪو موقف اختيار ڪيو ، ان مان هن ڳالهه جو وڏيڪ ثبوت ملي ٿو ته جدا چونڊن واري مسئلي تي سندس مخالفت جو زور جهڪو ٿيندو پئي ويو - ايستائين جو ۱۹۱۶ع تائين پهچندي هو مسلمانن جي انهيءَ دعويٰ جي سچائي جو اعتراف ڪندي نظر اچي ٿو - تنهنڪري هن هندن کي صلاح ڏني ته هاڻي جدا چونڊن واري ڳالهه جي سلسلي ۾ وڌيڪ ڳالهيون هلائڻ بيڪار ۽ بي مقصد آهي ، ڇاڪاڻ ته اهو سموري مسلمان برادريءَ جو يڪراءِ فيصلو آهي ۽ اها گهر مسلمانن جي ضرورت جي تقاضا آهي - ان ڪري اُن جي مخالفت ڪرڻ ڇڏي ڏجي -

۱۹۱۴ع تائين جناح گڏيل سالن ۾ ڪانگريس ۾ هڪ اهم مقام حاصل ڪري چڪو هو ۽ ان سان گڏ هو مسلم ليگ ۽ مسلمانن جو اعتماد پڻ حاصل ڪري چڪو هو - تنهنڪري هن وقت هو ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ هڪ پل بڻجي چڪو هو ۽ هندن

۽ مسلمانن جي وچ ۾ ڳانڍاپي جو ڪردار ادا ڪري هندو مسلم اتحاد کي فروغ ڏيڻ جي پوزيشن ۾ ٿي پيو هو ۽ اهڙي ريت رابطي جي ڪردار جي پڄاڻي ۽ ۽ هندو مسلم ڀائيچاري کي حقيقي روپ ڏيڻ لاءِ، جناح انوقت جي ماحول ۾ سمورن شڪن ۽ شبهن ۽ ڏٺل وائٺل ماڻهن ۽ ناه ور شخصيتن جي مخالفت هوندي به پنهنجي ڪوشش جي شروعات ڪئي. جناح صاحب ليگ کي هيءَ ڳالهه مڃائڻ جي ڪوشش ڪئي ته هوءَ پنهنجو اينڌڙ اجلاس ڪنهن اهڙي هنڌ ۽ وقت تي ڪوٺائي جتي ڪانگريس جو اجلاس ٿيندڙ هجي. سندس اهڙي قسم جي جستجوءَ جو نتيجو هي نڪتو جو ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جا اجلاس هڪ ئي پِنيان ۱۹۱۵ع ۾ بمبئي ۾ ٿيا. انهن اجلاسن ۾ هن آئيني سڌارن جي لاءِ ڪانگريس ۽ ليگ کي هڪ گڏيل اسڪيم تيار ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي. انهيءَ رٿ جي تياري لاءِ جناح اُتڪ پيچ ڊڪ ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ ۱۹۱٦ع ۾ لکنؤ ٺاهه ٿيو. هندوستان جي ٻن وڏن فرقن جي نمائندگي ڪندڙ انهن ٻن جماعتن جي وچ ۾ اهو هڪ ئي ٺاهه هو جو ڪنهن دور ۾ ٿيو. ان کان اڳ ۾ جناح امپيريل ڪائونسل جي چوندڙيل ۲۷ ميمبرن مان ۱۹ ميمبرن جي حمايت سان لکنؤ ٺاهه سان ملندڙ ڪن تجويزن تي ٻڌل هڪ ياد اشت پڻ وائسراءِ کي پيش ڪئي هئي. جنگ جي خاتمي کان جلد ئي پوءِ جڏهن نون سڌارن جي ٻي قسط تيار ڪرڻ جو مرحلو پيش

آيو، تڏهن انهن تجويزن کي رد ڪري نه سگهيو ويو، ڇاڪاڻ ته انهن تجويزن جي حمايت ملڪ جي ٻن وڏين سياسي جماعتن ۽ ڪائونسل جي چونڊيل نمائندن پڻ ڪئي هئي. اڳتي هلي اهي تجويزون "مانٽيگو چيمسفورڊ سڌارن" جو بنياد بڻيون، جن کي ١٩١٩ع ۾ هڪ ايڪٽ جي حيثيت ۾ ياد ڪيو وڃي ٿو. اهڙي طرح انهيءَ ايڪٽ ۾ مذڪوره تجويزن جو شامل ٿيڻ دراصل جناح صاحب جي فتح هئي ۽ سندس بي لوث ۽ اڻٿڪ ڪوششن جو نتيجو هو.

انهيءَ سلسلي ۾ "لکنؤ ٺاهه" هندوستاني ۽ مسلم سياست جي اوسر ۾ اهم پيڙهه واري پٿر جي حيثيت رکي ٿو. پهريون ته هن ٺاهه ۾ مسلمانن لاءِ جدا چونڊن ۽ قانون ساز مجلس ۾ هنن لاءِ نشستون مخصوص ڪرڻ جي حق کي مڃيو ويو. ان سان گڏ مرڪز ۽ اقليتن وارن صوبن ۾ ڏار نمائندگي جي اصول جو بنياد رکيو ويو، ته ڪانگريس جيڪا هن وقت تائين ڌار چونڊن جي سخت مخالفت ڪندي پئي آئي، تنهن به هن اصول کي تسليم ڪيو ۽ ان کي ڪانگريس ۽ ليگ جي گڏيل اسڪيم ۾ شامل ڪري سيڪريٽري آف اسٽيٽ کي پيش ڪيو ته ان کي سڌارن جي ٻي قسط ۾ شامل ڪيو وڃي. اهڙي طرح جناح لاءِ اهڙو موقعو پيدا ٿي پيو جو هو ٻاڪنهن تنازعي جي "ڌار مسلم نمائندگيءَ" واري مسئلي کي ڪٿي ۽ ١٩١٩ واري ايڪٽ ۾ ان کي برقرار رکڻ لاءِ راهه هموار ڪري هونئن

ٻه ڏنو ويو ته "لکنؤ ٺاهه" آئيني سطح تي هندوستان جي سياسي وجود ۾ ڌار مسلم تشخص کي تسليم ڪرائڻ ۾ سڌو سنئون سبب بڻيو. ٽيون اهو ته عام چونڊن وارن حلقن ۾ مسلمانن کي اضافي ووٽ ڏيڻ جو جيڪو حق حاصل هو سو به واپس ورتو ويو ۽ اها ڳالهه ٻنهي فرقن جي پاڻ ۾ امتيازي فرقن کي پڻ اجاگر ڪرڻ جو سبب بڻي. چوٿون اهو ته ٻٽي ووٽ ڏيڻ وارو دفعو جيڪو "لکنؤ ٺاهه" ۾ شامل هو، در اصل ان جي معنيٰ هيءَ هئي ته مسلمانن جي هن دعويٰ کي مڃيو ويو ته هو هن گهڻ قومي ملڪ ۾ هڪ ڌار قومي گروپ آهن ۽ آغا خان جي چوڻ موجب "هڪ قوم ۾ هڪ الڳ قوم آهن". پنجون اهو ته لکنؤ وارو ٺاهه هن ڳالهه جو پڌرو اعلان هو ته مسلم ليگ مسلمانن جي نمائنده جماعت آهي. اهڙي ريت ٺاهه جون مختلف شقون انفرادي توڙي اجتماعي طور تي هندوستاني سياست ۾ مسلم انفراديت کي مڃائڻ جي سلسلي ۾ هڪ ڪارائتو لاڙو ثابت ٿيون. مسلمانن پاران لکنؤ ٺاهه جي معمار جي حيثيت ۾ جناح صاحب آئيني سطح تي قومي تشخص لاءِ جڻ ته مسلم جد وجهد کي نتيجه خيز بنائڻ لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو.

١٩١٧ع تائين هندو توڙي مسلمان جناح کي هندستان جي انتهائي ممتاز ۽ نمايان سياسي اڳواڻ جي حيثيت ۾ مڃي چڪا هئا. کيس نه رڳو ڪانگريس ۽ امپيريل ڪائونسل ۾ ئي ممتاز حيثيت حاصل هئي پر هو مسلم ليگ ۾ به پنهنجو منفرد مقام رکندو هو. ان کان سواءِ هوم رول ليگ

جي بمبئي واري شاخ جو پڻ صدر رهيو. پر ان کان به وڌيڪ اهم ڳالهه هي آهي ته لکنؤ ۾ ڪانگريس ۽ ليگ جي وچ ۾ ٺاهه ڪرائڻ لاءِ جيڪو مرڪزي ڪردار جناح صاحب ادا ڪيو هو، تنهن جي بنياد تي هو هن وقت هندو- مسلم اتحاد جو نه رڳو سفير هو پر هو ان اتحاد جي هڪ زنده علامت بڻجي چڪو هو.

ايندڙ سالن ۾ جڏهن هندوستان جي سياست ۾ تشدد جو عنصر داخل ٿيو ته جناح صاحب کي ڏاڍي مايوسي ٿي. جيئن ته هو نظم ۽ ضبط سان اڳتي وڌڻ، وچٿري روش، سلسليوار ڪوشش ۽ آئيني طور طريقن جو داعي هو، تنهنڪري هن شدت سان محسوس ڪيو ته سياسي دهشت پسندي قومي آزادي جي راهه ڪڏهن به نٿي بڻجي سگهي، البته تباهي ۽ تاريڪي جي غار ضرور بڻجي سگهي ٿي- جناح صاحب شايد سوچ جي اهڙي انداز سبب اصول پرست، تعمير پسند ۽ آئيني ڪوشش تي ايمان رکندڙ شخص لاءِ موهن داس ڪرمچند گانڌي (١٨٦٩ع کان ١٩٤٨ع) جي انهيءَ پروگرام کي پسند ڪرڻ يا ان جي حمايت ڪرڻ ممڪن نه هو، جيڪو ستياگرهه ۽ سول نافرماني سان گڏ سرڪاري امداد سان هلندڙ اسڪولن، ڪاليجن، عدالتن ۽ ڪائونسلن ۽ برطانوي ڪپڙي جي ٽه طرفي بائيڪاٽ جي عجيب وغريب طريقن تي ٻڌل هو. ١٩٢٠ع ۾ جڏهن گانڌي هوم رول ليگ جو صدر چونڊجي آيو، هن ان جو نالو ۽ دستور بدلائڻ ٿي چاهيو. جناح صاحب هي لفظ چئي هوم رول ليگ جي ميمبرشپ تان استعيفا ڏني: "توهان جي انتها پسندانه

پروگرام وقتي طور نا تجربيڪار نوجوانن ۾ جيتوڻيڪ ايتري هيل ماڻهن تي اثر ضرور ڪيو آهي، پر ان جو نتيجو گوڙ ٻڏ، بدنظمي ۽ انتشار هوندو.“

جناح صاحب جيتري اهميت منزل کي ڏيندو هو، اوتري ئي اهميت منزل تي پهچڻ وارن وسيلن کي پڻ ڏيندو هو. اهو برابر آهي ته نوآبادياتي راڄ کان عوام کي ڇوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ جناح ”ذريعن“ کي پسند ڪندو هو، ۽ انهن جو قائل به هو. پر هو هن ڳالهه کي ڪڏهن به مڃيندو نه هو ته منزل تي پهچڻ لاءِ جيڪي ذريعا اختيار ڪيا وڃن ٿا انهن جو فيصلو ذريعا ڪندا آهن، جيتوڻيڪ غيرملڪي آقائن جي غلاميءَ سبب هندوستاني عوام جي مايوسيءَ ۽ بددليءَ ۾ لڳاتار اضافو ٿيندو رهيو هو ۽ ان سبب ڪري انتهاپسنديءَ جا ڪيترائي سبب موجود هئا، ان هوندي به جناح صاحب جي خيال ۾ گانڌيءَ جو بائيڪاٽ وارو فلسفو هندستاني عوام جي انهيءَ نا اميدي، مايوسي ۽ منفي لاڙن جي انتها هئي. انهيءَ نتيجي ۾ عوام جي بيچيني ۽ اشتعال ۾ واڌارو ته ٿي سگهيو پر ان سان ڪي نتيجا نڪري نه ٿي سگهيا. تنهنڪري هن گانڌيءَ جي انهن پاليسين جي سخت مخالفت ڪئي ۽ ان سان گڏ وڳڙ هلندڙ صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي جي شروعات ۾ خلافت تحريڪ ۽ پنجاب واري تحريڪن سبب جيڪي خرابيون پيدا ٿي پيون هيون، تن کي دور ڪرڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي.

ڪانگريس جي ناگپور واري اجلاس ۾ ۱۹۲۰ع ۾ گانڌيءَ جي انهيءَ پروگرام جي منظوريءَ جي موقعي تي، جناح صاحب صاف

لفظن ۾ خبردار ڪيو ته ”توهان ماڻهو هڪ اهڙو (هڪ سال ۾ سوراج جو قيام) اعلان ڪري رهيا آهيون، آءُ انڊين نيشنل ڪانگريس مٿان هڪ اهڙو پروگرام مڙهي رهيا آهيو جنهن کي توهان ڪڏهن به حاصل ڪري نٿا سگهو. سندس خيال هوند آزادي جي راهه، ڪڏهن به مختصر نه هوندي آهي. تنهنڪري گانڌي آئيني حدن کي اورانگهي جيڪي به طريقا اختيار ڪري رهيو آهي هندستان کي سياسي دهشت گردي، لاقانونيت ۽ وڳوڙن ڏانهن ته ڌڪي سگهن ٿا پر ان کي آزادي جي چانئٺ تائين پهچائي نه ٿا سگهن. پر ١٩٢٠ع واري شديد جوشيلي ماحول ۾، جڏهن ماڻهن جا جذبات مشتعل هئا، جناح صاحب جا سمورا مشورا ۽ دليل بيڪار ثابت ٿيا. انهن ڏانهن ڪنهن به ڪن نه ڏنو ۽ ڪانگريس آئيني جد وجهد واري رستي کي ڇڏڻ لاءِ تيار ٿي بيٺي. ان سان گڏ ئي جناح صاحب جي سياسي پروگرام جي تندتار به اکيوت ۾ ڇڙوڇڙ ٿي ويئي، جنهن لاءِ هو گهٽ ۾ گهٽ ڏهاڪو کن سال وڏي جاکوڙ، سرگرمي ۽ خلوص سان رات ڏينهن جد وجهد ڪندو رهيو هو. جناح صاحب جي انهيءَ سياسي پروگرام جو مقصد هندستان کي درجي به درجي خود مختياري حڪومت لاءِ تيار ڪرڻ هو. علاوه ازين ڪانگريس گانڌي جي سحر انگيز شخصيت جي اثر هيٺ عوامي سياست تي عمل ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو جڏهن ته قائد اعظم محمد علي جناح لاءِ پنهنجي طبيعت ۽ تربيت جي لحاظ کان ٻاهر رستن تي نڪري احتجاج ڪرڻ واري سياست ۾ حصي وٺڻ جي ڪا به گنجائش نه هئي. هي درست آهي ته ١٩١٧ع کان ١٩١٩ع واري عرصي ۾ قومي قيادت اڪثر سندس

گرفت ۾ هئي، ۽ انهيءَ عرصي ۾ هو، ڪانگريس جي هڪ مقبول شخصيت بڻجي چڪو هو، پر هاڻي گانڌي جي ڀيٽ ۾ هو ان حيثيت کان محروم ٿي چڪو هو. جڏهن ٻي طرف گانڌي کي هاڻي "مهاتما" جو لقب ۽ نئين دور جي ديوتا جو روپ ڏنو پئي ويو ۽ اها دعا عائد ڪئي پئي وئي ته هو پنهنجي سياست جرئت ۽ جسارت جي ڪري اهڙو وڃاد وگرا آهي، جو هڪ سال ۾ نه رڳو هندستان کي آزادي ڏياريندو پر هتي سوراج به قائم ڪندو. آڪٽوبر ١٩٢٠ع ۾ جناح هوم رول ليگ تان استعيفا ڏني. سندس انهيءَ عمل ڪري هي ڳالهه بلڪل پڌري ٿي پئي ته نيشنلسٽ سياست ۾ هاڻي هڪ نئون لاڙو اڀري چڪو آهي. گانڌي جي فتح ۽ عروج سان گڏوگڏ جناح صاحب جي اثر رسوخ ۾ ڪمي ۽ هندستان جي سياست تي سندس پڪڙ ڍلي ٿيڻ سبب جيڪو نئون رجحان پيدا ٿيو هو سو سڀ کان پهريون ڪلڪتي ۾ ٿيندڙ ٤ کان ٩ سيپٽمبر ١٩٢٠ع واري ڪانگريس جي خصوصي اجلاس ۾ ظاهر ٿيو. هن اجلاس ۾ عدم تعاون جي باري ۾ گانڌيءَ جو ٺهراءُ پهرين سبجيڪٽ ڪاميٽي ۾ ستن ووٽن جي معمولي اڪثريت سان منظور ٿيو ۽ پوءِ کُلي اجلاس ۾ ٨٨٤ جي ڀيٽ ۾ ١٨٨٦ ووٽن سان منظور ٿيو. ان کان پوءِ ڊسمبر ١٩٢٠ع ۾ ڪانگريس جي ناگپور جي اجلاس ۾ عدم تعاون جي پروگرام کي آخري شڪل ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر اجلاس ۾ شريڪ ماڻهن هُل هنگامو ڪري سندس ڳالهه ٻڌڻ کان انڪار ڪيو. اجلاس جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ نئين صورتحال قطعي شڪل ۾ پڌري ٿي پئي ۽ اُن جناح صاحب سميت ڪانگريس جي مڙني سرڪرده اڳواڻن

۽ گانڌيءَ جي وچ ۾ قيادت جي باري ۾ ڇڪتاڻ جو هميشه لاءِ نبيرو ڪري ڇڏيو. انهيءَ سلسلي ۾ گانڌيءَ جي هڪ پراڻي ملاح سيتارامي جو چوڻ آهي ته ”اهو اجلاس گانڌيءَ لاءِ هڪ ذاتي فتح هو..... پال، مالويه ۽ جناح ۽ ڪيترائي ٻيا تجربيڪار ۽ داس ۽ لال جي جهڙا سرڪرده سياستدان آسانيءَ سان مغلوب ٿي ويا.“

اهڙيءَ طرح ناگپور جناح صاحب جي سياسي زندگيءَ ۾ هڪ اهم موڙ ثابت ٿيو. پرهيٽي انهن سمورين ڪوششن جو خاتمو ٿيو جيڪي جناح هن وقت تائين ڪندو پئي آيو. اها صورتحال هن ڳالهه ڏانهن پڻ اشارو ڪري ٿي ته هاڻي ان ڪانگريس کان جناح صاحب جي جدائي يقيني آهي جنهن ڪانگريس جي پليٽ فارم تان چوڏهن سال اڳ هن پنهنجي سياسي زندگي جي شروعات ڪئي هئي، جنهن جي مقصدن پوري ڪرڻ لاءِ هن پنهنجو پاڻ کي ان حد تائين وقف ڪري ڇڏيو هو جو هو پنهنجي هم مذهب پارٽين جي ناپسنديدگي کي به سهندو پئي آيو. جنهن جي لاءِ سندس اها تمنا هئي ته مسلم ليگ ان سان پاڻ کي وارا ناتا ڳنڍي ۽ ان خواهش کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ هن وڏي جاکوڙ ڪئي ۽ لکنؤ ناهه (١٩١٦) جي شڪل ۾ هن پنهنجي ان خواب کي پورو ڪيو. پر هاڻي حالتن جيڪو ڦير وڪاڙو ورتو هو تنهن جو مطلب هي به هو ته جناح سميت سمورا اعتدال پسند ۽ وچٿري راهه هلڻ وارا اڳواڻ گانڌيءَ جي مقابلي ۾ شڪست کائي چڪا هئا ۽ گانڌي اهو شخص هو جنهن ذڪر آئرنڪا جي منشا جي پرزور حمايت ۽ تائيد ڪندي امپيريل ڪائونسل

جي اجلاس (١٩١٠ع) ۾ جناح ۽ والس راءِ جي وچ ۾ پهرين جهڙپ ٿي هئي. انهي ڪانگريس ۾ گانڌي جي هن گجرات سڀا جي صدر جي حيثيت ۾ ان گارڊن پارٽي ۾ وڌي فراخدلي ۽ جوشيلي انداز ۾ آجيان ڪئي هئي، جيڪا بمبئي ۾ آباد گجراتي طبقي ١٩١٥ع ۾ گانڌي جي ڏکڻ آفريڪا کان واپسي تي سندس مان ۾ ڏني هئي. اهڙي طرح پيندڙ مون جا لفظ آهن ته "ڪانگريس ۾ گانڌي جي عروج سان گڏ ئي اهي ٿيو جو جناح ڪانگريس کان پري ٿي ويو." بهرحال ناگپور واري اجلاس، جنهن جناح جي سياسي پروگرام کي رد ڪري، گانڌي کي قيادت جي اعليٰ ترين منصب تي فائز ڪيو هو، جناح جي ان خواب کي چڪنا چور ڪري ڇڏيو جيڪو هن هندوستان ۾ قيادت حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڏٺو هو. هي اهو ئي مرحلو هو جتان سندس سياسي زندگيءَ جي پهرين دور جو خاتمو ٿئي ٿو ۽ اهڙي ريت اهو ٻٽو ڪردار جيڪو هن سگهئي وقت ليگ ۽ ڪانگريس جي ٻن ٻيڙين ۾ پير رکي ادا ڪرڻ شروع ڪيو هو، سو اوچتو ٿي اوچتو هميشه هميشه لاءِ پڄاڻي کي پهتو. ان کانپوءِ واري زماني ۾ جناح کي رڳو مسلم ليگ ۽ مسلمانن کي منظم ڪرڻ لاءِ مڪمل توجهه ڏيڻو پيو هو، ليڪن پنهنجي قومي انداز فڪر کي برقرار رکندي ۽ پنهنجي قومي ڪردار کان دستبردار ٿيڻ کانسواءِ.

جناح ۽ هندو مسلم ناهه

(١٩٢١ع کان ١٩٣١ع)

١٩٢١ع کان ١٩٢٣ع واري عرصي ۾ جناح صاحب لاءِ گهٽي پاڻ کي گوشه نشيني وارو زمانو هو. انهيءَ عرصي ۾ هو سياست کان عملي طور ڌار رهيو، پر سڄي وقت هندوستان جي سياسي حالتن جو گهري نظر سان جائزو وٺندو رهيو ۽ ان جو تجزيو ڪندو رهيو. هو ڪانگريس سان پنهنجا سمورا لاڳاپا ٽوڙي ويٺو هو. حالانڪ هي اها جماعت هئي جنهن ۾ کيس نهايت قدر ۽ منزلت جي نگاهه سان ڏٺو پئي ويو، ۽ ان جماعت جي پليٽ فارم تان هو هڪ قومي اڳواڻ جي حيثيت ۾ اعليٰ ترين ڪردار ادا ڪرڻ جي خواهش پڻ رکندو هو. ١٩٢٠-١٩٢٢ع واري خلافت تحريڪ کان پاڻ کي جدا رکيو هو، جيتوڻيڪ اها هڪ عوامي تحريڪ هئي جنهن سڄي هندوستان ۾ هلچل مچائي هئي، ۽ هندستاني سياست کي هڪ نئون انقلابي رخ عطا ڪيو هو. اها هڪ اهڙي تحريڪ هئي جنهن جناح ۽ سندس وانگر آئيني جدوجهد تي يقين رکندڙ وارن ٻين سياسي اڳواڻن جي عزت، وقار ۽ ساک کي نه رڳو متاثر ڪيو بلڪ شديد نقصان پڻ رسايو هو. اهي ئي سبب هئا جن جي ڪري اڳتي هلي جناح صاحب

قانون ساز اسيمبلي ۾ قوم جي تعمير جو اهو ڪردار به نباهي نه سگهيو جنهن کي هو هن وقت تائين ادا ڪندو ٿي آيو. ان وقت هندستان عدم تعاون جي تحريڪ جي يلغار جي ڇپيٽ ۾ هو، تنهنڪري هن ١٩٢٠ع تائين چونڊن ۾ به حصو نه ورتو.

١٩٢٠ع جي شروعات ۾ خلافت تحريڪ کي معطل ڪيو ويو، پر ١٩٢٣ع ۾ جڏهن عام چونڊون ٿيڻ واريون هيون ته ڪي اهڙا رهنما چونڊن ۾ حصو وٺڻ لاءِ تيار ٿي بيٺا هئا جيڪي عدم تعاون تحريڪ جي اذيتناڪ تڪليف ده ۽ پُرخار رستي جون سختيون سهي، هوش ۾ اچي چڪا هئا ۽ ان تحريڪ جي هاڃيڪار نتيجي ڏسڻ کانپوءِ سنجيدگي ڏانهن موٽيا. ان جو هڪ ٻيو به ڪارڻ هو ته هنن چڱيءَ طرح ڏٺو هو ته چونڊن ۾ حصو نه وٺڻ ڪري، چاپلوسين ۽ لالچي قسم جي ميمبرن واري مهرڇاپ اسيمبلين کين ڪهڙي طرح ڏنگيو هو، ڇو ته انهن اسيمبلين کي هندستاني عوام جي مفاد جي بدران ڌاريو سامراجي مفاد جي حفاظت جو اوزار بڻيل رهيو. اهڙي صورتحال انهن مڙني سياسي سروڻن کي سنجيدگيءَ سان سمورن معاملن جو نئين سر جائزو وٺڻ لاءِ مجبور ڪيو ۽ نتيجي ۾ عدم تعاون تحريڪ ۾ شامل ۽ پيش پيش رهڻ وارن موتي لال نهرو، چترنجن داس (١٨٧٠ کان ١٩٢٥ع) جهڙن جهانديده پراڻن ڪانگريسي اڳواڻن ١٩٢٣ع وارين چونڊن ۾ حصو ورتو. هنن جي اهڙي فيصلي سان جناح صاحب کي به پنهنجي پارليامينٽري زندگيءَ جي نئين سر شروعات ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو ۽ نيٺ هو به آزاد اميدوار جي حيثيت ۾ چونڊجي آيو ۽ سياست جي ميدان ۾ اها سندس جزوي واپسي هئي، تاهم هڪ سال گذرڻ کانپوءِ هو وري پوري سگهه سان ۽ پرجوش انداز ۾ انهيءَ ميدان ۾

اڇڻ وارو هو. هي اهوئي دور هو جڏهن مسلمانن کي هڪ ٻئي
پٺيان بين الاقوامي ۽ قومي سطح تي ٻن وڏن حادثن مان گذرڻو
پيو.

مارچ ١٩٢٤ع جي شروعات ۾ ترڪي جي جنگ آزادي (١٩١٩ع
کان ١٩٢٢ع) جي سورمي غازي مصطفيٰ ڪمال پاشا خلافت جي منصب
کي مڪمل طور ختم ڪري ڇڏيو. جيتوڻيڪ انهيءَ اداري جي بحالي
جي لاءِ هندستان جي مسلمانن چار سال اڳ تحريڪ شروع ڪئي
هئي، سندن گهر هئي ته ترڪي جي علائقائي سالميت بحال ڪرڻ
لاءِ ان سان گڏ خليفة الاسلام جي منصب کي ان جي اختيارن سوڌو
بحال ڪيو وڃي. آزادي واري جنگ جي نتيجي ۾ ترڪي پنهنجا اهي
سمورا علائقا حاصل ڪري ورتا جن ۾ ترڪي زبان ڳالهائيندڙ آبادي
موجود هئي. ساڳئي وقت هن انهن سڀني علائقن تان هٿ کڻڻ
جو به اعلان ڪيو جيڪي هونئن ته عثمانيه سلطنت ۾ شامل هئا پر
حقيقت ۾ اهي ترڪ علائقا نه هئا. ٻئي طرف غازي مصطفيٰ ڪمال پاشا
خلافت کي سمورن دنياوي اختيارن سميت بحال ڪرڻ جي بدران پهرين
خليفي جا سمورا اختيار ختم ڪري ڇڏيا ۽ پوءِ ٣ مارچ ١٩٢٤ع تي
خلافت جي اداري کي ئي ختم ڪري ڇڏيو ۽ ان جي آخري نمائندي کي
سڄي خاندان سميت ملڪ نيڪالي ڏني - اهڙي طرح جيئن هڪ طرف
گانڌي چوري چورا واري واقعي کي بهانو بڻائي ان کان اڳ ئي
خلافت تحريڪ کي ختم ڪري انجي حڪمت عمليءَ تحريڪ کي اندران
کي ننڍڻ ۽ الزام جوڳو ٺهرايو هو ته ٻئي طرف غازي مصطفيٰ ڪمال
پاشا هندوستان ۾ خلافت جي حامين جون سموريون اپيلون ۽ عرضيون
رد ڪري خلافت کي ختم ڪري خلاف تحريڪ، خلافت ڪانفرنس ۽ ان جي

اڳواڻن کي فقط شرمنده ۽ پشيمان ڪيو هو، بلڪ هندوستان جي مسلمانن کي قيادت مهيا ڪرڻ وارين دعوائن ۽ پراڻن خواهشن کان بہ ڪين بنہ محروم ڪري ڇڏيو. اهڙي طرح انهن کان اهو مان ۽ مرتبو بہ کسي ورتو جيڪو کين هندوستان ۾ حاصل هو.

انهيءَ دور ۾ مسلمانن جي خلاف شدي ۽ سنگهٺن تحريڪون اوچتو جنهن زور ۽ شدت سان اڀريون هيون، تن جي جواب ۾ مسلمانن بہ تنظيمي ۽ تبليغي تحريڪون شروع ڪيون. اهڙي عمل ۽ رد عمل جي نتيجي ۾ هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ سنگين تصادم جو ڊگهو سلسلو شروع ٿي ويو، جنهن ڪوهاٽ وارن خونريز فسادن (١٩٢٤ع) جي شڪل ۾ پنهنجي آخري حد کي ڇهيو. خلافت جي پروگرام جي بنياد تي هندو مسلم اتحاد وارو جيڪا فضا قائم ٿي هئي اها پنهنجي انت کي پهتي ۽ ان جي جاءِ بد اعتمادي ۽ شڪ ۽ شبهن اچي ورتي. برطانيہ جي خلاف گڏيل جد وجهد ۾ ڪو قدم کڻڻ جي بدران هاڻي هندوستان ۾ اهڙي وڏي پيماني تي فرقيوارانہ جنگ شروع ٿي ويئي، جنهن جو اڳ ڪو بہ مثال ملي نٿو سگهي. اهڙن واقعن جو نتيجو هي نڪتو جو مسلمان وري پنهنجو حوصلو وڃائي ويٺا ۽ دل شڪستا ٿي پيا. خلافت ڪانفرنس جنهن خلافت تحريڪ کي جنم ڏنو هو سا پڻ هن وقت بدنام ٿي پئي هئي ۽ خلافت تحريڪ جا اهي رهنما جيڪي هڪ سياسي پروگرام، جوش ۽ سچي جذبي واري قيادت فراهم ڪرڻ جي دعويٰ ڪندا هئا، سي پڻ شڪست ۽ مايوسيءَ سبب پنهنجو منهن لڪايو ويٺا هئا.

مسلمانن جو ايڪو ختم ٿي چڪو هو ۽ ان وقت هن ڳالهہ جي ضرورت هئي تہ مسلمانن جي مختلف فڪري گروهن کي وري هڪ

پليٽ فارم تي ڪٺو ڪيو ويو ۽ هن لاءِ هڪ مربوط پاليسي ٺاهي وئي، ڇاڪاڻ ته سياسي عمل لاءِ هڪ قابل عمل پروگرام نه هئڻ وقت جي اهم ضرورت هئي. اهي ئي اهڙيون فرقيون هيون جن مسلم ليگ کي جيڪا خلافت تحريڪ واري زماني ۾ لوساڻجي پس منظر ۾ هلي وئي هئي، جناح صاحب نئين سر زنده ۽ ڪارگر بڻائڻ لاءِ توجه ڏني ۽ هن مئي ١٩٢٤ع ۾ لاهور ۾ هڪ اجلاس ڪوٺايو. هن اجلاس جو مول مقصد هي هو ته ليگ کي زنده ۽ منظم سياسي جماعت بڻايو وڃي، ۽ سڄي ملڪ ۾ ان جون شاخون قائم ڪيون وڃن. جناح صاحب اهو پڻ محسوس ڪيو ته ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته ليگ کي نئون ۽ ولوله انگيز مقصد ڏنو وڃي. ان لاءِ نئون زندگي آموز ۽ حيات بخش پروگرام وضع ڪيو وڃي، تان ته اڳواڻ اعتماد سان پنهنجو موقف پيش ڪري سگهن. ساڳي وقت هندن سان به هڪ ناهه ڪرڻ ضروري هو. اهڙو ناهه جيڪو مسلمانن کي به قبول هجي. هن سوچيو ته جيڪڏهن هندو رڳو ڪانگريس جي ڪري متحد ۽ منظم ٿي سگهن ٿا ته مسلمان ليگ جي ڪري متحد ۽ منظم ڇو نه ٿا ٿي سگهن. مسلمان ۽ ليگ جي نئين سر تنظيم ڪرڻ جو مقصد هندستان جي قومي پيش رفت يا انجي قومي مفاد کي نقصان پهچائڻ نه هو بلڪ انهن کي سموري هندوستان جي امنگن جي مطابق بڻائڻو هو.

لاهور ليگ سيشن، جيڪو جناح صاحب پنجاب جي اڳواڻ خاص ڪري سر ميان فضل حسين (١٨٧٧ع کان ١٩٣٦ع) جهڙي نهايت اثر رسوخ واري رهنما جي مدد سان سڏايو هو، مئي ١٩٢٤ع ۾ منعقد

ٿيو، ۽ وڏي پيماني تي ڪامياب ٿيو. هن اجلاس ۾ مسلم ليگ کي اشرافيتي انداز ۾ زنده ۽ فعال بڻايو ويو، ان کي پيهر سياسي ميدان ۾ سرگرم عمل ڪيو ويو. جناح صاحب کي ٽن سالن لاءِ ليگ جو پڪو صدر منتخب ڪيو ويو- اهڙي ريت مسلمانن جي اتحاد لاءِ ڏکي جد وجهد جي شروعات ٿي.

انهيءَ عرصي دوران جناح صاحب مسلم ليگ ۾ اندروني ۽ بيروني طور، هندستان جي قانون ساز مجلس جي اندر لڳاتار ٻاهر ٽن لاڳاپيل مقصدن جي پورائي لاءِ انٿڪ جد وجهد جاري رکي- سڀ کان پهريون هن مسلمانن جي ڇڙ وڇڙ صفن کي سڌو ڪري انهن ۾ اتحاد ۽ سڳي سوچ پيدا ڪرڻ ۽ انهن جي پروگرامن ۽ پاليسن کي مقصديت سان همڪنار ڪرڻ ڏانهن ڌيان ڏنو. ان مقصد لاءِ هن ليگ جي هڪ ڪاميٽي بڻائڻ جي رٿ پيش ڪئي تان ته اها ڪاميٽي مرڪزي خلافت ڪاميٽيءَ سان مسلمانن جي عوامي سرگرمين کي منظم ڪرڻ جي حڪمت عملي تيار ڪرڻ جي مسئلي تي خيالن جي ڏي وٺ ڪري (١٩٢٤ع) ان سان گڏوگڏ هن هندستان جي حڪومت جو انتظامي خاڪو تيار ڪرڻ ۾ سهڪار ڪرڻ ۽ مدد ڪرڻ لاءِ به گرمجوشيءَ سان ڪم ڪيو ته جيئن اها رٿ ١٩١٩ع واري ايڪٽ جي جاءِ والاري سگهي، جنهن کي جناح صاحب غير اطمينان بخش پئي ڄاتو. سندن جي مجوزه رٿ تيار ڪرڻ لاءِ ليگ جيڪا ڪاميٽي مقرر ڪئي هئي (مئي ١٩٢٢ع) جناح صاحب تنهن جو سرڪرده رڪن هو. ازانسواءِ هو ان ڪاميٽيءَ جو پڻ ممتاز رڪن هو جيڪا قانون ساز مجلس ۽ بين چونڊيل ادارن ۾ مسلمانن جي نمائندگي

بابت سنڌ ن گهرجن کي آخري شڪل ڏيڻ لاءِ قائم ڪئي وئي هئي (ڊسمبر ۱۹۲۷ع). محمد علي جناح ان ٺهراءَ جو اصل محرڪ هو (ڊسمبر ۱۹۲۶) جنهن ۾ هندستان لاءِ سڌارن واري رٿ تيار ڪرڻ لاءِ هڪ شاهي ڪميشن جي قيام جو پڻ مطالبو ڪيل هو. انهيءَ هوندي به هندستان ۾ فرقيوارانه ڇڪتاڻ ۽ دشمني واري فضا چئني پاسن پکڙيل هئي، هن هڪ ڀيرو وري هندو مسلم اتحاد لاءِ وڌيڪ ڪوشش شروع ڪئي ڇاڪاڻ ته اهڙي اتحاد کي هو سڌارن واري رٿ تيار ڪرڻ لاءِ ضروري پئي ڄاتو. ان سلسلي ۾ هن چيو: اسان کي اهو وسارڻ نه گهرجي ته سوراج ماڻڻ لاءِ لازمي ۽ بنيادي شرط هندن ۽ مسلمانن جو سياسي اتحاد آهي ڇاڪاڻ ته هندستان ۾ ڌارين جو راڄ ۽ انجي لڳاتار قائم رهڻ جي بنيادي سبب جي حقيقت هيءَ آهي ته هندستاني عوام خاص ڪري هندو ۽ مسلمان متحد نه آهن. ڪين هڪٻئي تي ڀروسو نه آهي، سوراج ۽ هندو مسلم اتحاد دراصل هڪ ٻئي جا متبادل اصطلاح آهن، ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ جناح صاحب ڪيترن ئي هندو ليڊرن کي ڊسمبر ۱۹۲۴ع کوٺايل بمبئي واري ليگ جي سيشن کي خطاب ڪرڻ جي دعوت ڏني پر هن مسئلي تي ته هندستان لاءِ تيار ٿيڻ واري آئنده جي دستوري نظام ۾ مسلمانن کي ڪيتري قدر اختيار ڏنا وڃن، ڪيس هندن پاران ڪنهن مناسب ۽ تسلي بخش جواب حاصل ڪرڻ ۾ ناڪامي ٿي. پر تنهن هوندي به جناح صاحب لڳاتار پڻ سالن تائين هندن سان انهي مسئلي تي خيالن جي ڏي وٺ ڪندو رهيو. سندس دليل هي هو: "هن حقيقت کان انڪار ٿي نٿو سگهجي ته ملڪ ۾ فرقيوارانه عصبيت موجود آهي. رڳو زباني لپاڙ ۽ جذباتي گفتگو ڪرڻ سان ان عصبيت کي ختم

نٿو ڪري سگهجي، پر گڏيل چونڊن واري انتظام تي عمل ڪري نيشنلزم کي ڄنم نٿو ڏئي سگهجي. ڪيناڊا جي تاريخ مان ڳالهه جي ثابتي آهي ته ڌار چونڊون نمائنده حڪومت جي ترقي ۽ پيش رفت ۾ ڪنهن به قسم جي رنڊڪ نٿيون ٿي سگهن. اهڙي ريت هڪ طرف ته هن ڪانگريس ۽ هندو مهاسڀا جي رهنمائن کي دعوت ڏني ته هو اڳتي وڌي مسلمانن ڏانهن دوستي جو هٿ ڊگهيرين ساڻن هڪ جاءِ تي ملي ويهن ۽ پاڻ ۾ گڏجي مسئلي جو حل تلاش ڪن ۽ سنجيدگي سان صلاح مشورو ڪن ۽ هڪ ٻئي جي خيالن کان واقف ٿين. جڏهن ته ٻئي طرف هن پنهنجي هم مذهب يارن کي به تلقين ڪئي ته هو ملڪ جي مفاد ۾ نرم رويو اختيار ڪن.

۱۹۲۴ع کان جناح صاحب جي اها ڪوشش پئي رهي ته هڪ طرف مسلمان پنهنجي مطالبن کي يڪراءِ ٿي آخري شڪل ڏين ۽ ٻئي طرف هو چاهيو ٿي ته هندوستان جي ٻن وڏن فرقن جي وچ ۾ مصالحت جي تازه فضا قائم ٿي وڃي حالانڪ هن ان ڳالهه کي چڱي طرح پئي ڄاتو ته ۱۹۲۲ع وارن فرقيوارن فسادن کان پوءِ انهن فرقن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ ۽ لڙائي جهڳڙي ۾ گهڻو اضافو ٿيو آهي. جناح صاحب جي انهن ڪوشش جو مقصد سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته انهن کي ۱۹۱۹ع واري ايڪٽ تي نظر ثاني ڪرڻ لاءِ هندوستانين جي مطالبن جي پس منظر ۾ ڏٺو وڃي. بنيادي طور هن ايڪٽ ۾ چيو ويو هو ته ڏهن سالن کان پوءِ انجي ڪارڪردگي جو جائزو ورتو ويندو ۽ پر قانون ساز مجلس، جنهن ۾ چونڊيل ميمبر وڏي تعداد ۾ هئا، تنهن مطالبو ڪيو ته "هن دستور جو ۱۹۲۹ع کان اڳ ئي نئين سر جائزو ورتو وڃي ۽ ان تي نظرثاني ڪئي وڃي- وري

١٩٢٤ع ۾ نئين اسيمبليءَ جيڪا تازين چوندن ۾ سوراجين جي چوندجي اچڻ سبب سخت گيرارڪين تي ٻڌل هئي" تنهن، مطالبو ڪيو ته ١٩١٩ع واري ايڪٽ تي نظر ثاني ڪئي وڃي. جناح صاحب پاڻ ٻين چندر پال جي انهيءَ ٺهراءَ جي حمايت ڪئي هئي جنهن ۾ هندوستان کي مڪمل خود اختياري حڪومت سان ڊومينين جيدرجي ڏيڻ جو مطالبو ڪندي ايڪٽ تي نظر ثاني لاءِ چيو ويو هو. جيتوڻيڪ برطانوي حڪومت اهو پڪو پهه ڪيو هو ته معاملن جي مڪمل طور جائزي وٺڻ کانپوءِ ايڪٽ تي نظر ثاني ڪندي، تاهم مُڊي مين ڪاميٽي مقرر ڪرڻ (١٩٢٤ع) تي حڪومت جي رضامندي مان ظاهر هو ته جيڪڏهن هندوستانين جي پاران ان مسئلي تي اصرار جاري رهيو ته تي سگهي ٿو ته اهو مطالبو منظور ڪيو وڃي. پر تنهن هوندي به برطانيه حڪومت اها ڪاميٽي قانون سازاداري جي احڪامن جي جائزي وٺڻ لاءِ قائم ڪئي هئي، انڪري ته ۾ تير قرار ڪرڻ لاءِ نه اڳ وانگر جناح صاحب هينئر به اميد رکيو ويٺو هو ته ١٩١٩ع وارن سڌارن جي ڪارگذاري جي باري ۾ تحقيقات کان اول ئي هڪ هندو مسلم ناهه تي وڃي ته جيئن برطانوي حڪومت کي هندوستانين طرفان هڪ گڏيل مطالبو پيش ڪري سگهجي. ان کان اڳ لکنئو ناهه جي شڪل ۾ جناح هڪ مصالحتي فارمولا تيار ڪري چڪو هو. اهو فارمولا ٢٠ آگسٽ ١٩١٧ع تي مانٽيگو اعلان ۽ ان کانپوءِ سڌارن جي ايندڙ قسط ۾ شامل ڳالهين ۽ نوعيت لاءِ هندوستاني عوام سان صلاح مشورو ڪرڻ لاءِ مانٽيگو جي هندوستان جي دوري کان گهڻو وقت اڳ تيار ڪيو ويو هو. پر هاڻي لکنئو ناهه جي ڪا اهميت نه هئي. جنهن جو

هڪ سبب هي هو ته ڪانگريس ۽ هندو رهنمائن هڪ ڀيرو
وري فرقيوار نه بنياد تي چوندن جي مخالفت وارو پراڻو راڳ
ڳائڻ شروع ڪري ڏنو ۽ اهڙي قسم جي چوندن کي ختم ڪرڻ
تي گهڻو زور پرڻ لڳا. ٻيو سبب هي هو ته پنجاب ۽ بنگال
جي مسلمانن ۾ هي احساس شدت سان پيدا ٿي چڪو هو ته هنن ناهه
ذريعي سندن اڪثريت کي اقليت ۾ ڦيرائي سان فريب ڪيو ويو
هو. تنهنڪري انهن مختلف بنيادن تي هينئر لکنئو ناهه کان هندو
۽ مسلمان ٻئي ڌريون شڪي هيون تنهنڪري ان پس منظر ۾
لکنئو ناهه جو ڪو اهڙو متبادل حل ڳولهڻ جي ضرورت هئي
جنهن ۾ مسلمانن جا بنيادي مطالبا به شامل هجن ڇاڪاڻ ته اهڙي
طرح هندوستان جي انهن ٻن وڏين ڌرين جي وچ ۾ ڪنهن
اهڙي ناهه جو بنياد پئجي ٿي سگهيو جنهن جي جناح صاحب کي
تمنا هئي.

اهو ئي سبب هو جو جناح صاحب ان موضوع تي هندن ۽
مسلمانن جي نقطئه نگاهه تي مشتمل هڪ مصالحتي فارمولا
تلاش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هندو ليڊر ته اڳ ۾ ئي پنهنجي
نقطئه نظر ڪيا عوامي جلسن ۾ مختلف غير رسمي گڏجاڻين ۾
جناح صاحب سان ۱۹۲۴ع کان ڳالهين ۾ به پيش ڪري رهيا
هئا. هندو مسلم اتحاد ۽ انهي بنياد ۽ مسلمانن جي مطالبن جي
باري ۾ سنڌ ۾ چونڊيل سياسي اڳواڻن پنهنجي خيالن جو اظهار
ان غير رسمي ڪانفرنس ۾ ڪيو جيڪا جناح صاحب سڏائي هئي
۽ سندس صدارت هيٺ ۲۰ مارچ ۱۹۲۷ع ۾ دهلي ۾ منعقد ٿي هئي.
ان ڪانفرنس ۾ انهن سمورن مسئلن تي غور ۽ فڪر ڪيو ويو ۽

هندو مسلم ايڪي ۽ اتفاق لاءِ نيون تجويزون ٻڌايون ويون. هن ڪانفرنس ۾ جن آڳواٽن شرڪت ڪئي، اهي ڏاڍا مسلم نقطئه نگاهه جي نمائندگي ڪري رهيا هئا ۽ ان ڪانفرنس ۾ خلافت تحريڪ جو رهنما محمد علي جوهر، ڊاڪٽر انصاري ۽ نواب محمد اسماعيل جهڙا وڏي پايه جا سرواڻ شامل هئا. مهاراجا صاحب محمود آباد، سيد عبدالرحيم ۽ عبدالمتين چوڌري جهڙا وچين وات هلندڙ رهنما به شامل هئا ۽ سر محمد شفيع، سر عبدالقيوم ۽ سر ذوالفقار علي خان جهڙا برطانيا جا حامي ليڊر به شريڪ هئا. ڏنو وڃي ته مارچ ١٩٢٧ع وارين دهلي مسلم تجويزن سمورن مسلمانن جي گڏيل مطالبن جو مظهر هيون ۽ لکنئو ناهه جو متبادل پڻ.

هندوستان جي ٻن وڏين ڌرين جي وچ ۾ اختلافن کي گهٽ ۾ گهٽ ڪرڻ لاءِ دهلي تجويزون اهڙي انداز سان مرتب ڪيون ويون هيون ته جيئن هندستان جو ڏاڍا خيال رکندڙ ڌريون مختلف سطحن تي ان ڪان مطمئن ٿي سگهن. تنهنڪري دهلي ۾ ڪٺو ٿيڻ وارن مسلمانن رهنمائن انهن تجويزن ۾ اهڙن جهڳڙي وارن مسئلن سان هٿ چراند نه ڪئي. جن جو واسطو ملازمتن ۾ مسلمانن جي مناسب حصي، ڪنهن ڌر کي متاثر ڪرڻ واري بل جي آڳواٽ منظوري جي شرطن وغيره سان هو. پر انجي ابتڙ هنن پنهنجو سمورو ڌيان چونڊن واري حد بندين ۽ مختلف قانون ساز مجلس ۾ نشستن جي ورهاست ۽ جوڙجڪ تي ڏنو ۽ انهن تجويزن جو مقصد هندن ۽ مسلمانن جي سياسي طور برابري تي مبني اقتدار ۾ شرڪت جو هڪ اهڙو نظام تيار ڪرڻو هو جنهن سيان هڪ پاسي ته

اڪثريتي ۽ اقليتي پرڳڻن ۾ مسلمانن جي حقن جي حفاظت ٿي سگهي ۽ ٻئي طرف هندن جي انهن حقن جي مخالفت به نه ٿي جيئن مرڪز ۽ اڪثريتي علائقن ۾ وڏي اڪثريت واري شرڪت جي حيثيت ۾ سندن مطالبو هو.

انهن تجويزن ۾ جيئن مرڪز ۾ مسلمانن جي لاءِ ٽيون حصو نمائندگي، بمبئي پريزيڊنسي کان سنڌ جي جدائي، بلوچستان ۽ سرحد ۾ آئيني سڌارن جو نفاذ، پنجاب ۽ بنگال ۾ آبادي آهر مسلمانن جي نمائندگيءَ جو مطالبو ڪيو ويو هو، تيئن هي پڻ چيو ويو هو ته جيڪڏهن هندن، مسلمانن جا مطالبا مڃيا ته پوءِ مسلمان، جدا چونڊن جي حق تان دستبردار ٿي ويندا، ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته جدا چونڊن کي جناح صاحب، مقصد حاصل ڪرڻ جو هڪ وسيلو سمجهيو ٿي يعني مسلمانن جي حقن جي حفاظت جو ذريعو ۽ جيڪڏهن اهو مقصد، هندو گهٽائي وارن ستن صوبن جي مقابلي ۾ مسلمان اڪثريت وارن پنجن صوبن کي مضبوط ۽ متوازن ڪري، مرڪز ۾ مسلمانن لاءِ ٽيون حصو نشستون مخصوص ڪرائي حاصل ٿي وڃي ته هو ڌار چونڊن واري حق تان هٿ ڪڻڻ لاءِ تيار هو. جناح صاحب جو مقصد رڳو هي هو ته مسلمانن سان سهڪار ڪرڻ لاءِ هندن کي تيار ڪرڻ خاطر ڪو نه ڪو عمل جوڳو طريقو وضع ڪيو وڃي. ٻئي پاسي هندن جو هي رويو هو ته هو مسلمانن کي ڌار چونڊن واري حق کان محروم ڪرڻ ته گهرن ٿي پيا پر انهي عيوض مسلمانن جو ڪو به مطالبو مڃڻ لاءِ تيار نه هئا، جيتوڻيڪ مسلمانن رڳو هي شرط رکيو هو ته جيڪڏهن سندن رهيل مطالبا تسليم

ڪيا ويندا ته هو گڏيل چونڊن واري ڳالهه کي مڃڻ لاءِ تيار ٿي ويندا.

جيتوڻيڪ جناح صاحب مسلمانن جي انهن تجويزن بابت هندن جي دشمنيءَ واري رويي کي چڱيءَ طرح پروڙي ورتو هو. پر انهن هوندي به هن پوريءَ خلوص سان چاهيو پئي ته هندو مسلم تڪرارن جي سلسلي ۾ ڪو نه ڪو ڏس نڪرڻ کپي. تنهن ڪري هاڻي (١٩٢٨ع) ۾ هن ان ڳالهه تي زور ڏيڻ شروع ڪيو ته جيڪڏهن مسلمانن جا رڳو ٽي بنيادي مطالبا منظور ڪيا وڃن ته ٺاهه ٿي سگهي ٿو. اهي ٽي مطالبا هي هئا: مرڪز، پنجاب ۽ بنگال ۾ مسلمانن جي متناسب نمائندگي، صوبي سرحد ۽ بلوچستان ۾ سڌارا ۽ صوبي سنڌ جي بمبئي کان جدائي. هندن کي مسلمانن جي انهن گهٽ ۾ گهٽ مطالبن تي راضي ڪرڻ لاءِ هن ڪلڪتي واري نيشنل ڪنوينشن (١٩٢٨ع) ۾ گهڻي ڪوشش ڪئي، جا ڪنوينشن نهرو رپورٽ تي غور ڪرڻ لاءِ ڪوٺايو ويو هو. جيتوڻيڪ جناح صاحب جي طرفان پيش ڪيل دليل جي ڪا ترديد ٿي نٿي سگهي، پر هندو ليڊرن انهن کي ويچار لائق نه سمجهندي مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ميڪنڊر اما رائو جيڪا (١٨٧٣ع کان ١٩٥٨ع) ڪنوينشن ۾ هندو نقطهءِ نظر جي نمائندگي ڪندي نه رڳو جناح صاحب جي تجويزن جي سخت مخالفت ڪئي، پر اهو پڻ سوال اٿاريو ته آخر ڪار هن کي مسلمانن جي نمائندگي ڪرڻ جو ڪهڙو حق آهي. سر تيج بهادر سپروءَ (١٨٧٥ع کان ١٩٤٩ع) جناح صاحب کي بگڙيل ٻار چاٽائيندي هندن کي مشورو ڏنو ته جيڪي ڪجهه هو گهري ٿو سو کيس ڏيئي ڪٽي ڳالهه کي ختم ڪريو. جيڪڏهن

توهان هن پنڊال مان ناڪام ٿي ٻاهر نڪتا ته ياد رکجو ته توهان ملڪ کي وڏو ڇيهو رسائيندا ۽ هي ملڪ چوٿائي صديءَ تائين انهيءَ نقصان جو پورائو ڪري نه سگهندو."

ترميمن جي بحث جو جواب ڏيندي جناح صاحب هڪ

پيروڙي هندو ليڊرن کي دليلن سان مڃائڻ چاهيو پر اهو بيسود هو. هن چيو: "اسان رڳو هي چاهيون ٿا ته جيستائين اسان جو مقصد حاصل نه ٿئي تيستائين هندو ۽ مسلمان گڏجي اڳتي وک وڌائين. تنهنڪري ضروري آهي ته توهان نه رڳو مسلم ليگ پر هندوستان جي مسلمانن کي به پاڻ سان گڏي هلو ۽ ياد رکو ته هتي آءٌ هڪ مسلمان جي حيثيت ۾ نه پر هڪ هندو-ستانيءَ جي حيثيت ۾ ٿو ڳالهايان منهنجي خواهش آهي ته آءٌ ست ڪروڙ مسلمانن کي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ پاڻ سان گڏ ڪلهو ڪلهي سان ملائي هلندو ڏسان. ڇا اوهان مان ڪي ماڻهو هن منجهان ڪن ماڻهن کي پنهنجو همسفر بنائي مطمئين ٿي سگهن ٿا ۽ ڇا اوهان منهنجي هن اعلان مان مطمئين ٿي سگهو ٿا ته مان اوهان سان گڏ آهيان؟ سو چيو ته اوهان هندوستاني مسلمانن کي پاڻ سان گڏ وٺي هلڻ چاهيو ٿا يا نه؟ توهان کي ياد رکڻ گهرجي ته هندوستان ۾ به وڏيون ڌريون آهن، هڪ هندو ۽ ٻيا مسلمان ۽ اها ڳالهه مان ٻن فرقن جي اهميت کي گهٽائڻ لاءِ نٿو چوان جن ۾ سک، عيسائي ۽ پارسي شامل آهن. تنهنڪري قدرتي ڳالهه آهي ته هندوستان جون هي ٻه وڏيون ڌريون يعني هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ صلح ڪن، متحد ٿي وڃن اهو محسوس ڪن ته سندن مفاد گڏيل آهن، ۽ هڪ ساڳئي

مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ گڏجي اڳتي وڌي رهيا آهن. مان چاهيان ٿو ته توهان مدبرانه صلاحيتن جي ضرورتن کي پورو ڪريو جيئن سر تيج بهادر ڪيو آهي. اقليتون ڪڏهن به اڪثريت کي ڪجهه ڏئي نٿيون سگهن. تنهنڪري هن ڳالهه مان ڪهڙو فائدو ته اوهان مون تي زور پيو ته مان انهن ڳالهين تي اصرار نه ڪريان، جن کي اوهان "ننڍا ننڍا نڪتا" قرار ڏيو ٿا. مان اوهان کان هي ته ميمون ڪري ٿو چاهيان ته مان هڪ ڏنگو پار آهيان. پر جيڪڏهن اهي نڪتا ننڍا ننڍا آهن ته پوءِ پلاءِ انهن کي منظور ڪرڻ ۾ ڪهڙي برائي آهي. هاڻي هي فيصلو ڪرڻ اڪثريت جو ڪم آهي، ۽ اڪثريت ئي ڪجهه ڏيئي سگهي ٿي."

پر هندو اڪثريت ڪنهن قسم جو ناهه ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي، جيتوڻيڪ ان سودي بازي ۾ مسلمانن "جدا چونڊ ن" واري گهر تان هٿ کڻڻ جي آڇ به ڪئي هئي. جيڪا پاڻ هندن جي وڏي خواهش هئي. اهڙي ريت جناح صاحب جي مٿي ترميمن کي هڪ هڪ ڪري رد ڪيو ويو. مسلمانن راءِ شماري ۾ انهي ڪري مصنوعي ورتو ڪين اهو اندازو ڪيو ٿي سگهي ته سنڌ ن مطالبن جي سلسلي ۾ غير مسلمانن جو ڪهڙو ورتاءُ آهي. رام گوپال جي چوڻ موجب هن راءِ شماري سببان مسلمانن تي هي واضح ٿي ويو ته "هي ڪنوينشن جيتوڻيڪ عملي طور تي هندن جو نه هو پر بنيادي طور تي غير مسلمانن جو ضرور هو. مسلمانن هن ڪنوينشن ۾ ڪاميٽي جي هٿ ڏر مي کي به ڏسي ورتو جيڪا هن نهايت معمولي پر قبول ڪرڻ جوڳن نڪتن تي

اختيار ڪئي. اها هڪ اهڙي آمرانه روش هئي جيڪا هن ڪنوينشن هندن جي اڪثريت واري بل تي پيش ڪئي ڪئي.

بهرحال جناح صاحب جي مطالبن کي اهڙي ريت رد ڪري ڇڏڻ هڪ نهايت ئي افسوسناڪ ڳالهه هئي. ڇاڪاڻ ته انهن ڏينهن تائين جناح صاحب ليگ ۾ انتها پسندي جي نمائندگي ڪري رهيو هو. چمن لال سيتل واڊ جي چوڻ موجب جناح صاحب "نيشنلسٽ نقطه نگاهه رکڻ سان گڏ وڏ انهن مسلم مفادن جي به ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان حفاظت ڪرڻ پئي چاهي جن کي واقعي تحفظ جي ضرورت هئي. بهرحال ان ڪانپوءِ جيڪي حالتون ۾ واقعا پيش آيا، انهن کي ڏسندي ڪو به شخص هن ڳالهه تي افسوس ڪرڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهي ته اهڙي مرحلي تي فرقيوارانه مسئلي کي پرامن طريقي سان نبيرڻ جو جيڪو موقعو هٿ آيو هو، سو ضايع ڪيو ويو."

ان ڪنوينشن ۾ اٽڪل ٻارهن سو کن نمائندن شرڪت ڪئي، جيڪي ۳۷ تنظيمن جي نمائندگي ڪري رهيا هئا. رام گوپال لکي ٿو ته، ڪنوينشن سڏائڻ وارن به هن حقيقت کي نه سمجهيو ته انهن مان ڪيترن تنظيمن کانسواءِ ئي جيڪڏهن مسلم ليگ سميت هڪ آل پارٽيز ڪانفرنس سڏائي وڃي ها ته اها ڪنوينشن وڌيڪ نمائنده هجي ها. پر ان کان به وڌيڪ خراب ڳالهه هي ٿي ته ڪانگريس جي وفد جنهن کي هن ڪنوينشن ۾ نمايان ۽ اصل اهميت حاصل هئي، هندو مهاسڀا ۽ سک ليگ جي پيروي ڪئي پنهنجو طريقو ٻڌايو. جيڪڏهن ڪانگريس جا اڳواڻ ايترو حقيقت پسند هجن ها جيترو جناح صاحب هو ته هوند هندوستان جي تاريخ بلڪل مختلف هجي ها. ليڪن

جيئن ته اهي رڳو سياستدان هئا، تنهنڪري هو وقت جي ضرورتن
کي نه سمجهي سگهيا ۽ نه ئي انهن موجب پورا ثابت ٿيا. اهڙي
ريت هنن زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو هٿ اچڻ وارو نهايت سونهري
موقعو وڃائي ڇڏيو. هن ڪنوينشن ۾ جنهن ڏاڍ مڙسي
سان مسلمانن جي گهٽ ۾ گهٽ مطالبن کي مڃڻ کان انڪار
ڪيو ويو، تنهن جناح صاحب جي سموري زندگيءَ جي ڪوشش
تي ڪاپاري ڌڪ هنيو، جيڪي هو هڪ طرف ڪانگريس ۽ مسلم ليگ
۽ ان سان گڏ وڳڏ هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ ناهه لاءِ ڪندو آيو. هن ڪنوينشن
جي آخر ۾ ايڏي مايوسي پيدا ٿي وئي. جڏهن جناح صاحب لاءِ هيءُ رستي
جدا ٿيڻ جو مرحلو هو. جيڪا ڳالهه هن لاءِ شايد سڀ کان وڌيڪ
ڏک واري هئي. سا هيءَ هئي ته جناح صاحب ڪن شرطن تي ڏار
چوند نواري مطالبي تان هٿ کڻڻ جي پيشڪش ڪري پنهنجي
هم مذهبن ۾ پنهنجي پوزيشن کي به داءَ تي لڳائي ڇڏيو هو، ۽
ٻئي پاسي هندو اڳواڻ گانڌي، موتي لال نهرو ۽ جيڪار هئا
جيڪي هن ڳالهه کي سمجهڻ ۾ ناڪام رهيا ته جناح صاحب هنن
کي ڪيڏي رعايت واري پيشڪش ڪئي هئي. ان کان پوءِ وري
جناح صاحب ڪڏهن به اهڙي غلطي ڪين ورجايو. هن ڪڏهن
به وقت کان اڳ پنهنجي حريفن کي پنهنجا پتا نه ڏيکاريا، هن وري
ڪڏهن به پنهنجي پراڻن ڪانگريسي ساٿين ۽ انهن جي ڳالهين
تي ڀروسو نه ڪيو، گهٽ ۾ گهٽ ايڏي وڏي حد تائين.

جناح ۽ مسلم اتحاد
(١٩٢٤ع کان ١٩٣١ع)

اڳين تفصيلن مان هي ڳالهه پڌري ٿي ٿئي ته جيتوڻيڪ جناح صاحب پاڻ کي پوري طرح قوم پرست مقصد (نيشنلسٽ ڪاز) لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو پر ان سان گڏوگڏ مسلمانن جا مفاد به سندس هٿا. تنهن کانسواءِ هيءَ حقيقت به پڌري ٿي پئي ته هن الوقت تائين ڪنهن به مرحلي تي اهو تسليم ڪو نه ڪيو ته نيشنلسٽ ڪاز ۽ مسلم ڪاز جي وچ ۾ ڪو تفاوت يا تصادم آهي، يا آئنده ٿي سگهي ٿو. ليڪن ائن هوندي به ١٩ صدي جي ٽين ڏهاڪي جي خاتمي ۽ چوٿين ڏهاڪي جي شروعات ۾ هي ڳالهه ڪنهن کان ڳجهي ڪانه رهي هئي ته لالا لجپت راءِ (١٨٦٥ع کان ١٩٢٨ع) مدن موهن مالو (١٨٦١ع کان ١٩٤٦ع) ۽ جيڪار جهڙا اڳواڻ جيڪي نيشنلسٽ مفاد جا نمايان ۽ سرڪرده هندو پرچاري ۽ علمبردار هئا، قوم پرست سياست جون چاچاتاويلون تشريحون ڪندا رهندا هئا. انهيءَ جي ابتڙ جناح صاحب ٻن مختلف مقصدن، يعني هندو فرقيوارانه مقصد ۽ مسلم مقصدن کي ڪڏهن به پاڻ ۾ گڏ پيش ڪرڻ لاءِ تيار نه هو. مثال طور ١٩٣١ع ۾ به جناح صاحب هيءُ اعلان ڪندي ته "مان پهريائين هندوستاني ۽ پوءِ مسلمان آهيان" زور ڏيندي

چيو هو ته: "ان سان گڏ مان اهو پڻ محسوس ڪريان ٿو ته ڪوبه هندوستاني مسلمانن جي مفاد کي نظر انداز ڪري پنهنجي ملڪ جي خدمت ڪري ٿو سگهي؟" تنهن کان پوءِ هن چٽي نموني ۾ ان حقيقت جي نشاندهي ڪئي هئي ته نمائنده حڪومت جو مطلب اهو نه آهي ته هڪ دستور جي ذريعي ست ڪروڙ مسلمانن جا هٿ پير ٻڌي کين هندن جي هڪ خاص فرقي جي اڳيان ڪٽي ڦٽو ڪجي ته پل اهو مٿن جيئن وڻين ظلم ۽ ڏاڍ ڪري ۽ جيڪي وڻيس تهڙو انهن سان سلوڪ روا رکي. جناح جو چوڻ هو ته اهڙي قسم جي ڪا به حڪومت نه ته نمائنده ٿي سگهي ٿي ۽ نه ئي وري جمهوري.

١٩١٦ع ۾ جناح صاحب وڏي جفاڪشي کان ڪم وٺي ڪانگريس کان هي تسليم ڪرايو هو ته آئيني طور به مسلمان هندوستاني سياسي جسمي ۾ هڪ ڌار ۽ منفرد عنصر جي حيثيت رکن ٿا، ۽ ان ريت هن مسلمانن جي اهڙي حيثيت کي سڌارن جي ٻي قسط ۾ برقرار رکڻ جي يقيني ٻانهين ڏيو ته تنهن ڪري ١٩١٩ع واري ايڪٽ ۾ هڪ پيرو جڏهن ڪل هندوستاني نظام ۾ مسلمانن جي اها حيثيت مڃي ويئي ته جناح صاحب پوءِ پنهنجو سمورو ڌيان هن ڳالهه تي ڏنو ته مسلمانن کي انهن جي گهڻائي وارن علائقن ۾ قانوني اڪثريت به حاصل ٿئي وجي ۽ اهڙي حيثيت سان کين اختيار به ملن. ان موقعي تي مسلمانن ۾ تحفظ جو احساس اجاگر ڪرڻ لاءِ اهو مرحلو طئي ڪرڻ نهايت ضروري هو. ڇاڪاڻ ته ١٩١٩ع وارن سڌارن موجب مسلم اڪثريتن کي، جيڪي پنجاب ۾ ٥٧ في سيڪڙو ۽ بنگال ۾ ٥٤٫٦٧ في سيڪڙو هيون، قانون ساز مجلس ۾ گهڻائي ترتيبوار ٤٨ في سيڪڙو ۽ ٤٠

۾ سيڪڙو ڪيو ويو هو. هاڻي جيئن ته سنڌ ان جي اينڊ ٽرڪسٽ ۾ صوبائي خود مختياري جا امڪان پيدا ٿي پيا هئا، جناح صاحب جون ڪوششون انهن ٻي ڳالهين تي مرڪوز هيون ته پنجاب ۽ بنگال ۾ مسلمانن کي قانوني اڪثريت حاصل ٿي وڃي، اتر اولهه سرحد جي صوبي ۽ بلوچستان ۾ سڌارا نافذ ڪيا وڃن، سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسي کان ڌار ڪيو وڃي ۽ رهيل اختيار صوبن جي حوالي ڪيا وڃن. هندوستان ۾ جيئن ته ستن هندو اڪثريتي صوبن جي مقابلي ۾ توازن پيدا ڪرڻ لاءِ پنج مسلم صوبا موجود هئا. پر حقيقي توازن قائم ڪرڻ جو واحد طريقو هي هو ته اڪثريتي صوبن ۾ مسلمانن کي قانوني اڪثريت به حاصل هجي. تنهن سان گڏ مرڪز ۾ مسلمانن کي ٽيون حصو نشستون به حاصل ٿيڻيون هيون ۽ جيئن ته ٻنهي فرقن کي متاثر ڪرڻ وارن مڙني مسئلن سان لاڳاپو رکندڙ معاملن کي نبيرڻ لاءِ هر هڪ فرقي کي به ٽيءَ اڪثريت (ٽن ٽهاوٽ) وارو شق پڻ موجود هئي، اهڙي ريت هڪ حقيقي وفاقي آئين، بي رحم هندو اڪثريت کان مسلمانن جي مفادن جي تحفظ جو ضامن ٿي سگهيو پئي، ۽ اهڙي طرح مسلمان "هندوستان جي وحدت" کي ڇيهو پهچائڻ کانسواءِ ان جي معاملن ۾ شرڪت ۽ ان سان لاڳاپي جي احساس سان سرشار ٿي ڪم ڪري پئي سگهيا.

جناح صاحب جي انهيءَ انداز فڪر جو اظهار سڀ کان اول ١٩٢٤ع کان پوءِ سندس تقريرن ۾ ٿيو. ساڳيو انداز فڪر دهلي تجويزن جو بنياد بڻيو ۽ ان کانپوءِ جناح صاحب جا چوڏهن نڪتا سندس طرفان نيشنل

ڪنوينشن ۾ هندن جي مخصوص رويي جو جواب هئا. اهي نڪتا هن پاران آل پارٽيز مسلم ڪانفرنس (جنوري ١٩٢٩ع) جي نهرو رپورٽ جو جواب هئا. هي نڪتا دراصل ان ڪنوينشن ۽ مذڪوره ڪانفرنس جي ڪارروائي جي پس منظر ۾ جناح صاحب جي جوابي ڪارروائي پڻ هئا. واضح رهي ته نيشنل ڪنوينشن ۾ جناح صاحب شرڪت ته ڪئي هئي، پر آل پارٽيز مسلم ڪانفرنس ۾ هو شريڪ نه ٿيو هو. بهرحال انهن ٻنهي گڏجاڻين کيس سياسي طور بلڪل اڪيلو ڪري ڇڏيو ۽ سندس قيادت جي نفي ڪري ڇڏي هئي.

حالتن جي انهيءَ پس منظر ۾ ڏنو وڃي ته چوڏهن نڪتا پيش ڪري، جناح صاحب مسلمانن جي صفن ۾ موجود اختلاف ختم ڪرڻ لاءِ هڪ جرئتمندي وارو قدم کنيو هو. هي نڪتا جتي (ممڪن حد تائين) مسلمانن جي مختلف فڪري نقطن جي وچ ۾ رابطا ۽ هم آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ هئا اتي نهرو رپورٽ جي باري ۾ جناح صاحب جي ۽ مسلمانن جي نقطئه نگاهه کي به پيش ڪن پيا. هتي هي ڳالهه پڻ تيان طلب آهي ته دهلي مسلم تجويز ون، جونئن نئي مسئلي تي نيشنلسٽ" لاڙن جي گهرجن جي پيش نظر تيار ڪيون ويون هيون، پر چوڏهن نڪتاان کان بلڪل متضاد انداز ۾ خالصتا مسلم نقطئه نگاهه جي ترجماني ڪن پيا. جناح صاحب جي رويي ۾ اها تبديلي نهايت اهم هجڻ سان گڏ وڏ نمام ضروري پڻ هئي. اهڙي ريت هڪ مڃيل مسلم رهنما جي حيثيت سان سندس ساک ۽ وقار جي بحالي جو امڪان هو، ڇاڪاڻ ته سندس ساک ۽ وقار کي دهلي تجويزن ۾ ۽ نهرو رپورٽ ۾ ترميمون پيش ڪندي مصالحتي انداز اختيار ڪرڻ، نيشنل ڪنوينشن ۾ ناڪام ٿيڻ، ۽ آل پارٽيز ڪانفرنس ۾ الٽندي طرح ٻنهن

جي قيادت جي نفي جي سبب ان سخت نقصان پهتو هو. ساڳئي وقت ائين پڻ محسوس ٿيو ته جيئنڪ انهن لڳاتار شڪستن جا جيڪي نتيجا ۽ اثر مرتب ٿيا سي ڪڏهن زائل ٿي نه سگهندا. جناح صاحب جا چوڏهن نڪتا ڇاڪاڻ ته ان وقت مسلمانن جي خواهشن ۽ امنگن جي عڪاسي ڪري رهيا هئا، تنهنڪري اهي نڪتا گول ميز ڪانفرنس (١٩٣٠ع - ١٩٣٢ع) ۾ مسلمانن جي مطالبن جو بنياد بڻجي پيا. اها گول ميز ڪانفرنس لنڊن ۾ سڏائي وئي هئي ۽ انجو مقصد هندستان جي لاءِ آئنده آئين تي خيالن جي ڏي وٺ ۽ ان جي تياري هو. ان کان به وڌيڪ اهم ڳالهه هي هئي ته جناح صاحب جي انهن چوڏهن نڪتن مان ڪن نڪتن کي ڪميونل ايوارڊ (١٩٣٢ع) ۾ شامل ڪيو ويو هو. اهڙي ريت ڪن نڪتن کي گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ (١٩٣٥ع) ۾ به شامل ڪيو ويو. سڀ کان وڌيڪ اهو ته ايندڙ يارهن سالن دوران يعني پاڪستان جي قيام تائين اهي نڪتا هندستان جي مسلمانن جو دستور العمل بڻيا رهيا.

هن مرحلي تي چٽو نظر اچي ٿو ته ٻين مسلمان رهنمائن وانگر جناح صاحب پڻ ١٩٢٩ع کان پوءِ گهڻي ڀاڱي هن ڳالهه کي مڃڻ لڳو هو ته ڪانگريس رڳو نالي ۾ قومي جماعت آهي، نه ته نيشنلزم سان ان جو ڪو به تعلق ڪونهي ۽ هيءَ به ته ڪانگريس حقيقت ۾ هندن جي بالادستي قائم ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙي رهي آهي، ۽ اهڙي قسم جي بالادستي هوءَ مسلمانن ۽ ٻين ٿورائي وارن فرقن کي قربان ڪري حاصل ڪرڻ چاهي ٿي. ڪانگريس جي اهڙي سوچ ۽ روش جي وڌيڪ تصديق ١٩٣٠ع - ١٩٣١ع ۾ ان وقت ٿي جڏهن ڪانگريس هيءَ دعويٰ به ڪرڻ شروع ڪئي ته رڳو اها ئي هندستاني

خواهش ۽ امنگن، هندوستاني نيشنلزم ۽ مٿين اقليتن جي اڪيلي مجيل ۽ سچي پچي ترجمان آهي. ٻي گول ميز ڪانفرنس (۱۹۳۱ع) ۾ جڏهن گانڌي نهايت رڪائي سان ٻين پارٽين جي نمائندن کي غير اهم ۽ فضول قرار ڏنو ته اها ڳالهه پڻ چٽي طرح پڌري ٿي پئي ته اقليتن جي سوال تي ڪانگريس سان ڪنهن به قسم جو ناهه ممڪن نه آهي. حقيقت هيءَ آهي ته ڪانگريس گول ميز ڪانفرنس ۾ جيڪو رويو اختيار ڪيو هو ۽ ان کان پوءِ ڪميونل ايوارڊ (۱۹۳۲ع) جي جنهن شدت سان مخالفت ڪئي، تنهن مان بتا باهم جي باري ۾ ڪانگريس جو ڀرم به پڌرو پيو ۽ هي حقيقت به چٽي طرح ظاهر ٿي پئي ته ڪانگريس نيشنلسٽ سياست (جنهن جو ڪانگريسي رهنما اڻٿڪ نموني پرچار ڪندا هئا) ۽ مسلم جي وچ ۾ ڪهڙي قسم جو فرق ۽ امتياز روا رکي ٿي. تنهنڪري جناح صاحب جهڙي هوشيار ۽ زيرڪ سياستدان لاءِ انهن مٿين حقيقتن کي سمجهڻ ۽ انهن جي گهراين تائين پهچڻ ڪو مشڪل ڪم نه هو.

پڪي طرح ائين چوڻ ڏاڍو مشڪل آهي ته نيٺ جناح صاحب ڪانگريس جي انهي ٻٽي پاليسي ۽ منافقت جي باري ۾ آخري نتيجي تي ڪڏهن پهتو. تاهم سندس بيانن ۽ لاڙن جو جيڪڏهن ڌيان سان جائزو ورتو وڃي ته معلوم ٿيندو ته ڪانگريس کان سندس مايوسي ۽ بددلي جي شروعات نهرو رپورٽ سان ٿي ۽ ۱۹۳۷ع ۾ اها مايوسي ان حد تائين وڃي پهتي جتان واپسي ناممڪن هئي. اِهو اُهو سال هو جڏهن ڪانگريس ليگ سان ڪلهي سان ڪلهو ملائي چونڊن ۾ حصو ورتو. پر جڏهن ان ڇهن صوبن ۾ اڪثريت حاصل ڪئي تڏهن ان نهايت رڪائي ۽ غرور سان ڪم ورتو ۽ ي

گڏيل حڪومت جي بناوٽ کان انڪار ڪري ڇڏيو. هن مسلمانن کي هڪ ڌار فرقي جي حيثيت سان (اجتماعي يا سموري هندوستان جي سطح تي) اقتدار ۾ شريڪ ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. هيءَ ڳالهه ته جناح صاحب هاڻي ان هنڌ ڌانهن آهستي آهستي وڌي رهيو هو جتان موٽڻ جو سوال ئي ممڪن نه هو، تڏهن سامهون آئي جڏهن اپريل ٦ ١٩٣ ۾ دهلي ۾ جمعيت العلماء ڪانفرنس ٿي. ان موقعي تي جناح صاحب جيڪا شروعاتي تقرير ڪئي سا هن ڳالهه جي نشاندهي پيش ڪري ته نهرو رپورٽ کان پوءِ سندس سوچ جي تار ۾ ڪهڙي تبديلي اچي رهي هئي. جمعيت ڪانفرنس جي موقعي تي جناح صاحب هڪ پيروي پنهنجي موقف کي ورجايو ته هندوستان جا مسلمان بين فرقن جي سهڪار سان آزادي جي جدوجهد ۾ حصو وٺڻ لاءِ تيار ۽ سينو سهائي بيٺا آهن. پر سا گڏئي وقت هن فيصلا ڪن انداز ۾ اقليتن جي انهن خدشن جو پڻ اظهار ڪيو ته صوبائي خود مختياري حاصل ٿيڻ کان پوءِ اڪثريتون ساڻن ڪهڙو سلوڪ روا رکنديون، هن خبردار ڪيو ته "خدشو آهي ته اڪثريتون ظلم ۽ ڏاڍ واري راهه اختيار ڪن. اقتدار ۽ اختيار جو نشو ماڻهن کي مدهوش ڪري سگهي ٿو. تنهنڪري جمهوري حڪومت بابت ڪنهن به اسڪيم ۾ اقليتن لاءِ تحفظ جو بند وبست ضروري آهي."

جناح صاحب سياسي ميدان جي هڪ ذهين ۽ هوشيار مجاهد جي حيثيت سان اسيمبلي چيمبر ۾ ۽ ان کان ٻاهر معرڪا سر ڪري ٿي سگهيو ۽ پنهنجي سياسي دشمنن کي شڪست ڏئي ٿي سگهيو. پر مسلمانن کي پنهنجي منزل تائين رسائي ۽ ان سان

گڏوگڏ هندو مسلم ناهه جي ڪا صورت ڪڍڻ وارا جيڪي
به مقصد هئن پنهنجي سياسي زندگي جي ٻئي دور (١٩٢١ع کان
١٩٣٦ع) ۾ پنهنجي اڳيان رکيا هئا، انهن کي پوري ڪرڻ لاءِ
ذهانت ۽ سياسي لاڙهن چاڙهن جي واقفيت کان وڌيڪ برتر
۽ اعليٰ صلاحيتن جي ضرورت هئي. جناح صاحب انهن مقصدن
جي پورائي لاءِ صبح شام ۽ ڏينهن رات تمام گهڻي محنت ۽
۽ اڻٿڪ جاکوڙ ڪئي پر هن پيري، هر قدم تي ڪيس جنوي يا
ڪلي طور ناڪامي سان منهن ڏيڻو پيو. ۽ اهڙي طرح ان دور
جي پڇاڙي تائين ڪيس پڪ ٿي وئي ته ڪانگريس جي روش ۽ رويي
سبب هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ اتحاد قائم ٿيڻ محال آهي،
١٩٣٤ع ۾ هن ٻيهر پنڊت مدن موهن مالويا سان ڳالهيون هلايون، /
١٩٣٥ع جي شروعات ۾ هن ڪانگريس جي صدر بابو راجندر
پرشاد سان پڻ ڳالهيون هلايون ۽ عمل جوڳو فارمولو پڻ
تيار ڪيو، پر هندن جي وڌندڙ مخالفت سبب جنهن جو اصل
مرڪز بنگال ۽ پنجاب هو، اهو فارمولو به پنهنجي انت کي وڃي پهتو.
گڏيل هندستان جي حالتن پٽاندر هندو اڳواڻن سان
مذاڪرات ذريعي هندو مسلم ناهه لاءِ جناح صاحب جيتريون
به اهم ڪوششون ڪيون انهن ۾ هي آخري ڪوشش هئي -
جيتوڻيڪ بعد ۾ هن ان مرحلي تي جواهر لال نهرو، سڀاش
چندر بوس ۽ گانڌيءَ سان ١٩٣٧ع کان ١٩٣٩ع تائين ڊگهي
خط وڪتابت پڻ ڪئي هئي ۽ پوءِ ١٩٤٦ع تائين مختلف
ڪانگريسي اڳواڻن سان اهم ڳالهيون به ڪندو رهيو.
ٻئي پاسي مسلمانن جي معاملن ۾ ڪيس ٺوس ۽ عملي ڪاميابيون

حاصل ٿيون. ١٩٢٤ع ۾ هن مسلم ليگ کي نئون جياپو ڏنو، جيتوڻيڪ ان وقت ٻيون به ڪيترئيون ٻيون ننڍيون مسلم جماعتون قائم ٿي چڪيون هيون يا قائم ٿي رهيون هيون جن جي مسلم ليگ کي مسلم سياست جو مرڪزي بڻايو ۽ ليگ کي سگهه ڏني. ١٩٣٤ع ۾ جڏهن جناح صاحب مسلم ليگ جي قيادت سنڀالي تڏهن نه رڳو ٻيون مسلم جماعتون (مثلاً جميعت علماء هند) انجي آڏو آيون، بلڪ ميان فضل حسين جهڙن اڳواڻن پڻ غير مقدم ڪيو، جيتوڻيڪ جناح صاحب سان سندس سخت اختلاف هئا- انهن مڙني ڳالهين مان ظاهر ٿو ٿئي ته ڪاميابيون رڳو شوق ۽ سندس منتظر هيون ۽ بهرحال ان ڪان پوءِ هن پنهنجي سموري طاقت مسلم وحدت ۽ اتفاق، مسلمانن لاءِ هڪ سياسي پليٽ فارم تيار ڪرڻ ۽ هندوستان جي مسلمانن لاءِ سڄي هندوستان جي بنياد تي گڏيل هڪ پاليسي وضع ڪرڻ پنيان لڳائي جنهن تي هندوستان جا سمورا مسلمان پوري خلوص ۽ وفاداريءَ سان عمل ڪري سگهن.

١٩٣٧ع جي شروعات ۾ ٻين مسلمان اڳواڻن جيان جناح صاحب کي به هن ڳالهه تي يقين هو ته هڪ صحيح ۽ وفاقي دستور ذريعي مسلمانن جي مفادن کي محفوظ بڻائي سگهجي ٿو ۽ انهن جي حفاظت ڪري سگهجي ٿي، تنهنڪري هن هندو مسلم اتحاد تي مبني وفاق لاءِ جاکوڙ ڪئي پر جو ٿين ڍاڪي جي ٻيا ڙي ۾ ڪانگريس اقتدار ۾ اچي گهڻائي وارن صوبن ۾ مسلمانن سان جيڪو سلوڪ ڪيو ۽ جيڪو رويو اختيار ڪيو تنهن کي ڏسي جناح کي به يقين ٿي ويو ته ڪانگريس هڪ وفاقي آئين کي به مسلمانن ۽ ٻين ٿورائي وارن فرقن کي ڇيپائڻ ۽ دٻائڻ لاءِ هٿيار طور استعمال ڪرڻ کان ڪنهن به مڙندي ڪانه، تنهنڪري ١٩٣٧ع جي وچ ڌاري،

هن سرجوشي سان ڪانگريس جي مخالفت شروع ڪئي. ٻئي پاسي پنهنجو سمورو ڌيان رڳو مسلمانن جي معاملن جي نگراني ڪرڻ تي ڏنو هوائين هو رڳو مسلمانن ۾ اتحاد لاءِ سرگرم عمل رهيو. ڪين هڪ پليٽ فارم تي اڳتي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳو ۽ اهڙي قسم جي پاليسي ناهڻ ۾ مڪمل طور مصروف رهيو جنهن تي هندوستان جا مسلمان پوري خلوص ۽ يقين سان اڳتي وڌي سگهن. اهو ئي اهڙو ڪردار هو جنهن جي سهاري اڳتي هلي ڪيس هندوستان جي مسلمانن جي غير متنازع اڳواڻ جي حيثيت ۾ اڀري نڪتو هو. ان قوم جو قائداعظم بڻيو هو، تاهم هندستان جي مسلمانن جي عظيم تر قائد جي حيثيت سان جناح صاحب جو سامهون اچڻ ڪا غير متوقع ڳالهه نه هئي ڇاڪاڻ ته مسلمانن جا ڪيترائي جهانديده ۽ تجربيڪار اڳواڻ گهڻي عرصي کان جناح صاحب ۾ اهڙي قسم جون اميدون رکيون ويٺا هئا ۽ کين اها پڪ هئي ته جناح صاحب ئي هڪ اهڙو اڳواڻ آهي جيڪو قومي جدوجهد ۾ مسلمانن جي ڪاميابي سان اڳواڻي ڪري سگهي ٿو.

ٽين ڏهاڪي جي شروعات ۾ رڳو ٻه رهنما اهڙا هئا جيڪي اهڙي عظيم ڪردار جا اهل ٿي سگهن پيا. انهن مان هڪ رهنما جو تعلق انقلابي گروهه سان هو ۽ ٻئي جو تعلق هندستان جي حڪومت جي وفادارن سان هو. ١٩٢٠ع واري جذبات سان ڀريل فضا ۾ سڄو مسلم هندستان جڏهن تحريڪ خلافت ۽ ترڪي جي آزادي بابت پنهنجي فطري بيچيني ۽ تشويش جي بنياد تي هڪ بحراني ڪيفيت جو شڪار هو، تنهن وقت پان اسلامزم جو دعويدار مولانا محمد علي هندستان جي مسلمانن جي اهڙي عظيم رهنما جي حيثيت ۾ اڀريو ۽ هو اهڙو ڪردار ١٩٢٤ع تائين ادا ڪندو رهيو، پر ١٩٢٢ع ۾ خلافت تحريڪ جي ناڪامي ۽ ١٩٢٤ع

۾ ان جي ڇپ ڇاپ خاتمي جا واقعا هئا جن جي بنياد تي سندس حيثيت متاثر ٿي پئي ۽ ان ڪري اسبان ماڻهو ڪانگرس مايوس ٿي پيا، پر تنهن هوندي به هن ليگ تي قبضو ڄمائڻ لاءِ ڪجهه ڪوششون پئي ڪيون جيڪي ڪامياب ٿي نه سگهيون. تنهن کان پوءِ جڏهن سائمن ڪميشن (١٩٢٧ع) جي بائيڪاٽ جي مسئلي تي هندوستان جي حڪومت جي وفادار ميان محمد شفيع سان جناح صاحب جا اختلاف وڌيا، تڏهن مولانا محمد علي جوهر جناح صاحب جي حمايت ڪئي ۽ ان سان گڏوگڏ ليگ جي قيادت تي ٿيندڙ ڇڪتاڻ ۾ به هو جناح صاحب جي حمايت ۾ پيش پيش رهيو. انهيءَ ڇڪتاڻ ۾ شڪست کائڻ کانپوءِ ميان محمد شفيع ليگ جي مقابلي ۾ "شفيع ليگ (١٩٢٧ع)" ٺاهي، پر نيٺ هو وري مسلم ليگ ۾ موٽي آيو (١٩٣٠ع) ان وقت مسلم ليگ جو سربراهه جناح صاحب هو. ١٩٣١ع ۾ مولانا محمد علي جوهر جي وفات ۽ هڪ سال گذرڻ کانپوءِ سر ميان محمد شفيع جي انتقال کانپوءِ جناح صاحب لاءِ مسلمانن جي اعليٰ ترين سطح تي قيادت ڪرڻ جو ميدان خالي هو. ان کانسواءِ به مسلم سياست ۾ جناح صاحب کي ١٩١٦ع کان هڪ مرڪزي حيثيت حاصل ٿي چڪي هئي. البته خلافت تحريڪ جي دوران هو پيش منظر ۾ هليو ويو هو. پنهنجي سياسي زندگي جي مڙني لاهين چاڙهين ۽ مختلف سياسي ناڪامين جي هوندي به جناح صاحب هميشه پيش منظر ۾ ئي رهيو ۽ هميشه سندس باري ۾ هيءُ امڪان رهيو ته هو يقيني طور هڪ پختي عزم واري قائد جي حيثيت سان ابرندو.

جناح صاحب سان پنهنجي شروعاتي اختلافن جي هوندي به محمد علي جوهر کي به اهائي اميد هئي ته جناح صاحب اهڙي

اڪيلو مسلمان رهنما آهي جيڪو هندو مسلم ڪشمڪش ۾ جهيڙن ۾ مسلمانن جي ڪاميابيءَ سان رهنمائي ڪري سگهيو ٿي، ۽ کين سندن منزل مقصود تائين پهچائي سگهيو ٿي. گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ۱۹۳۰ع جي آخر ۾ لنڊن وڃڻ وقت مولانا محمد علي ناچاڪ هو، کيس جهاز تي چاڙهڻ لاءِ اسٽريچر تي نيو پئي ويو، تڏهن هن جناح صاحب جي قائدانه صلاحيتن جي باري ۾ اعتراف ڪيو هو. ان کان چار سال پوءِ مسلمانن جي هڪ نمائنده اجتماع ۾ مسلمانن جي انتشار تي تشويش جو اظهار ڪندي ۽ مسلمانن ۾ نئين سر ايڪي اتفاق پيدا ڪرڻ سان گڏوگڏ مسلم ليگ کي نئين سر بنائڻ جي ضرورت تي زور ڏنو ويو. اهڙي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ هن اجتماع جون نظرون جناح صاحب جي مٿان ٿي کيون. تنهنڪري ان اجتماع پاران کيس لنڊن واري ايڊريس تي هڪ تار موڪلي وئي. ياد رهي ته گول ميز ڪانفرنس ۾ ڪانگريس جي رويي کان تمام گهڻو مايوس ۽ بددل ٿي جناح صاحب هندوستان کي خيرباد چئي، انگلينڊ ۾ رهائش اختيار ڪئي هئي. ان تار ۾ کيس درخواست ڪيل هئي ته هو هندوستان موٽي اچي ليگ جو انتظام ۽ اگواڻي سنڀالي، ان کي منظم ڪري ۽ مسلمانن جي نمائنده جماعت جي حيثيت سان انجي اڳين حيثيت بحال ڪري. جناح صاحب تي هندستان جي مسلم رهنمائن کي ڪيتري قدر اعتماد ۽ پرو سو هو، ان جو هڪ ٻيو ثبوت هي آهي ته اپريل ۱۹۳۴ع ۾ جڏهن کيس اتفاق راءِ سان مسلم ليگ جو صدر چونڊيو ويو، تڏهن قانون ساز اسيمبليءَ جي ڪيترن ئي مسلمان ميمبرن پنهنجون نشستون خالي ڪرڻ جي آڇ ڪئي ته جيئن جناح صاحب قانون ساز مجلس جو رڪن بڻجي سگهي. پر

جناح صاحب اها ڳالهه منظور نه ڪيئي. سنڌ سمقبوليت
جوانداز وهن ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته آڪٽوبر ۱۹۳۴ع
۾ جڏهن جناح صاحب اڃا انگلينڊ ۾ ئي هو ته بمبئي جي مسلمانن
کيس مرڪزي اسيمبلي لاءِ بنامقابلي چونڊيو هو. جنوري
۱۹۳۵ع ۾ جڏهن نئين اسيمبلي جو اجلاس ٿيو ته کيس اسيمبلي
۾ آزاد پارٽي جو قائد چونڊيو ويو. ان پارٽيءَ ۾ گهڻي ڀاڱي مسلمان
شامل هئا. مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ميمبرن جي تعداد جي لحاظ کان هيءَ
پارٽي ڪانگريس کان پوءِ ٻي نمبر تي هئي.

ان دور ۾ هندوستان جي مسلمانن جناح صاحب تي جنهن اعتماد
جو اظهار ڪيو هو، جيڪي اميد ون ٻڌيون هيون هيون، هو انهيءَ
معيار جي پوري ضمانت هو. فبروري ۱۹۳۵ع ۾ هن قانون ۽ پارليامينٽري
معاملن ۾ پنهنجي بي مثال ۽ ذاتي ذات کان ڪم وٺي نه رڳو هڪ
سرڪاري تحريڪ کي ناڪام بڻائي ڇڏيو. پر جوائنٽ پارليامينٽري
رپورٽ ۾ ڪانگريس جي تجويز ڪيل ترميمن جي بابت ۾ هڪ تحريڪ
کي پڻ ناڪام بنائي ڇڏيو. انڊپينڊينٽ پارٽيءَ جي اڳواڻ جي
حيثيت سان هن اسيمبلي کان ڪميونل ايوارڊ پڻ منظور ڪرايو.
(”هامنظوري الوقت تائين هئي جيستائين ڪه واسطو رکندڙ مختلف
فرقا انجي جاءِ تي ڪنهن ٻئي نظام تي ايڪراءِ نه ٿين“) هن
صوبائي انتظام ۾ تبديليون آڻڻ لاءِ به تجويزون پيش ڪيون جنهن
تو وفاقي انتظام کي يڪسر رد ڪيو (”جيڪو مڪمل طور خراب هو ۽
بنيادي طور قبول جو ڳو نه هو“) ايوان ۾ هڪ اهڙي پارٽي جي
قائد جي حيثيت سان، جنهن جي ميمبرن جو تعداد هڪ سئو
ستاويهن مان رڳو ٻاويهه هو، اها ڪاميابي ئي، ان ڳالهه جو واضح

ثبوت آهي ته هو سياسي ميدان جو ڪيڏو وڏو ماهر هو ۽ سياست جي ڪيڏي ۾ هو، پنهنجي ذهانت، گهري ادراڪ ۽ استدلالي قوت سان پنهنجي وڏي تعداد ۾ حريفن کي ڪيتري نه آسانيءَ سان شڪست ڏيندو رهيو.

مسلم ليگ جو نئين سر جيارو

(١٩٣٤ع کان ١٩٤٠ع)

محمد علي جناح صاحب مسلمانن کي هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪرڻ واري ڪم جي شروعات سنجيدگيءَ ۽ باقاعدگيءَ سان آڪٽوبر ١٩٣٥ع ۾ انگلنڊ مان موٽي اچي ڪئي. اهو ڪم ڪو ايترو سهنجو نه هو، ڇاڪاڻ ته ليگ جي بي عملي جو هي حال هو جو گذريل ڪجهه سالن کان ان جا ساليانه اجلاس به مسلمانن ۾ ڪا هلچل يا دلچسپي پيدا ڪرڻ ۾ ناڪام پئي رهيا. ٻيو ته انهن اجلاسن ۾ ميمبرن جي حاضري به ايتري قدر گهٽ هئي جو مجبوريءَ جي حالت ۾ ڪورم جي مقرر ڪيل تعداد کي ٧٥ مان گهٽائي ٥٠ ڪيو ويو. تنهن کان سواءِ بنيادي سطح تي نه ته ليگ جي ڪا تنظيم هئي ۽ نه ئي وري ان جا ڪي ادارا موجود هئا. حالت هيءَ هئي جو صوبائي شاخن جو وجود به رڳو ڪاغذي ڪارروائيءَ جي حد تائين محدود هو. اهي ڪاغذي شاخون به بنهه بي اثر ۽ نڪميون هيون. انهن تي مرڪز جو ڪنٽرول به رڳو نالي ماتر هو. خود مرڪزي سطح تي ليگ وٽ ڪو به واضح سياسي پروگرام يا جامع دستورالعمل نه هو. ان حالت هونديءَ بمبئي (اپريل ١٩٣٦ع) واري سيشن (اجلاس) ٿي نه سگهيو، جنهن جو بند وبست

جناح صاحب سر وزير حسين جي صدارت هيٺ ڪيو هو، انهيءَ کان وڌيڪ هيءَ ڳالهه ته صوبائي سطح تي ليگ جو وجود هڪ عجيب ڳجهارت بڻجي چڪو هو. مختلف مسلمان ليڊرن صوبائي پارٽيون قائم ڪيون هيون. انهن ليڊرن جو رڳو ذاتي مقصد حاصل ڪرڻ ۾ پنهنجي ليڊري ڏيکي چمڪائڻ هو. مطلب ته ڪل هند سطح تي مسلم سياست زبون حالي جو شڪار هئي. انجا نشان غير واضح ۽ ڌنڌلا هئا، جيتوڻيڪ انهن ليڊرن جي سموريون سرگرمين جو مقصد ۽ مراد هڪ ٿي هئي تاهم سياسي لحاظ کان انهن ليڊرن ۽ پارٽين کي ٽن مختلف پر واضح گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. برطانيه جا حامي، ڪانگريس سان ميل ۽ آزاد -

هتي هيءَ ڳالهه ڌيان ۾ رهي ته ڪانگريس ١٩٣٥ع واري ايڪٽ جي خلاف اڳ ۾ ئي وڏي زور شور سان پنهنجي مهم شروع ڪري چڪي هئي، هوءَ رڳو بنيادي مقصد هيٺ چونڊن ۾ حصو وٺي رهي هئي ته جيئن اسيمبلي ۾ پهچي اندران ئي اندران آئين جا پرزا پرزا ڪيا وڃن. ٻئي پاسي انگريز هئا جن ١٩٣٥ع وارن سڌارن کي پنهنجو وڏو ڪارنامو پئي سمجهيو ۽ سندن هيءَ خواهش هئي ته هندوستاني سنجيدگي سان انهن تي عمل ڪرڻ شروع ڪن. تنهنڪري جتي انگريزن جي نقطهء نگاهه کان ڪانگريس جو رويو انهن لاءِ مايوس ڪندڙ هو. اتي جناح صاحب جي طرفان انهن سڌارن تي ڪڙي نڪته چيني به هنن جي لاءِ گهٽ حوصله شڪن نه هئي. ان کانسواءِ هو جناح صاحب جي ماضي کان به چڱيءَ طرح واقف هئا. هنن اهو چڱيءَ طرح پئي ڄاتو ته جناح صاحب هميشه ڪانگريس سان ناهه جي ڪوشش ڪندو پئي رهيو آهي،

تنهنڪري انگريزن کي هاڻي ٻه اهو نظر پئي آيو ته مسلمان هڪ پيرو وري جناح صاحب جي اثر هيٺ اچي انهن سندارن جي سلسلي ۾ ڪانگريس جهڙو رويو اختيار ڪندا - جناح صاحب ٽڏهاڻو سال اڳ ٻه ڪانگريس جي سهڪار سان سائمن ڪميشن جي چيلهه ڀڃي ڪرڻ جي ڪوشش ڪري چڪو هو. تنهنڪري انگريزن کي جناح صاحب جي انهن سيني ڪوششن تي يجا طور اونو هو، جيڪي هو پوري هندوستان جي بنيادتي هڪ مسلم دستورالعمل جي تياري جي سلسلي ۾ ڪري رهيو هو. جيڪا ڪاڻ ته جناح صاحب جي ڪاميابين جو لازمي نتيجو هي پئي نڪتو ته مسلمانن جي صوبائي قيادت به انهن سندارن جي مخالفت ڪرڻ تي مجبور ٿي پوي.

ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته انهي مرحلي تي جن انگريزن جي حامي مسلمان اڳواڻن جناح صاحب سان سهڪار نه ڪيو هو، انهن ۾ پنجاب مان سر فضل حسين، يوپي مان سر احمد سعيد خان نواب آف ڇتاري، (١٨٨٢ع کان ١٩٨٢ع)، سر شفاعت احمد خان (١٨٩٣ع کان ١٩٤٧ع) ۽ سر محمد يوسف، سنڌ مان سر غلام حسين هدايت الله (١٨٧٩ع کان ١٩٤٨ع) ۽ سيٺ عبدالله هارون (١٨٧٢ع کان ١٩٤٢ع)، ۽ سرحد مان سر عبدالقيوم (١٨٦٦ع کان ١٩٣٧ع) شامل هئا. اهي سمورا مسلمان ليڊر گهڻي ڀاڱي برطانوي آفيسرن جي اثر هيٺ هئا.

ان ڪانسواءِ هندوستان جي مسلم سياست ۾ جناح صاحب جي ٽئين سر اڀرڻ سبيان، حالتن جيڪو رخ اختيار ڪيو هو تنهن تي آغاخان جا پڙ ڪن ڪيتاٿي ويا هئا. آغاخان جي به سڳئي خواهش هئي ته مسلمان نون سندارن کي قبول ڪن.

اھوئي سبب ھو جو ھو انھي سلسلي ۾ برطانيه جي حامي مسلمان ليڊرن سان خط و ڪتابت ۾ مصروف ھو، ۽ ھارون، يوسف، چيتاري ۽ ٻين آڳواڻن تي ھن زور ٻڌي پئي ته ھو سڀئي اھا پاليسي اختيار ڪن جيڪا فضل حسين پنجاب نيشنل يونينسٽ پارٽي جي نئين سر تنظيم ڪري اختيار ڪئي آھي. ڪين تلقين ڪري رھيو ھو ته برطانيه جي حمايت واري پاليسي اختيار ڪندي ١٩٣٥ع واري ايڪٽ موجب چونڊن ۾ حصي وٺڻ جي تياري ڪن، نه ڪي گوا ھو پر ھن سر فضل حسين جي زور پرڻ تي فيبروري ١٩٣٦ع ۾ دھلي ۾ ٿيندڙ آل انڊيا مسلم ڪانفرنس جي انتظامي بورڊ جي صدارت به ڪئي. حالانڪ سنڌس اھو قدم ھڪ لحاظ کان مسلم ليگ کي شڪست ڏيڻ ۽ نقصان پھچائڻ جي برابر ھو. اھا سڀ ڳالھ مسلم ھئي جنھن کي جناح جي قيادت ۾ متحد ڪرڻ لاءِ ١٩٣٦ع ۾ خود ٻئي پاسي ڪوششون ڪيون ھيون. ان ڳالھ مان اھو پڻ پڌرو ٿئي ٿو ته ان دور ۾ آغاخان ڪھڙي بنياد تي سر فضل حسين جي يونينسٽ پارٽي جي مالي امداد ڪئي ھئي ۽ جناح صاحب جي مسلم ليگ کي مالي مدد ڪرڻ لاءِ چوھٽ نه ڏکيو ھو.

ھي سڀ اھي ماڻھو ھئا جن جي باري ۾ خود جناح صاحب ڪا چڱي راءِ نه رکندو ھو. سنڌس چوڻ ھو: اھي سڀ بي ھمت ۽ ڊڄڻا ماڻھو موسان ڪٽي ڪھڙا به واعدا ڇو نه ڪن، پر ڊپٽي ڪمشنر کان اھو ضرور پڇندا آھن ته ڪين چا ڪرڻ گھرجي، ان ھوندي به جناح صاحب انھن ليڊرن کي مسلم ليگ جي حلقي ۾ آڻڻ جي ھر ممڪن ڪوشش ڪئي، خواه انجو مقصد ھڪ

متحد مسلم پارٽي ۽ هڪ گڏيل مسلم دستورالعمل تيار ڪرڻ چونڊ هجي - تنهنڪري هن فضل حسين کي سندس پارٽيءَ (انا) جي تسڪين خاطر جنوري ١٩٣٦ع ۾ گڏيل مسلم ليگ جي اجلاس جي صدارت ڪرڻ جي پيشڪش ڪئي ۽ ان تي آماده ڪرڻ لاءِ، هن فضل حسين جي، منهن ورت ڪان وڌيڪ تعريف به ڪئي

پر جناح صاحب جي انهن هڙني درخواستن کي سر فضل حسين نهايت رکائي سان رد ڪيو. انهيءَ ڏس ۾ هن جناح صاحب کي هي پيغام موڪليو ته هو پنجاب جي معاملن ۾ دخل نه ڏي. ان جو سبب هي هو ته انگريزن (۽ آغاخان) جي اشاري تي هو پنهنجي يونينسٽ پارٽي کي بيهر فعال بنائڻ ۽ انجي نئين سر تنظيم ڪرڻ لاءِ پرجوش نموني تيار هو، جنهن جو مقصد رڳو جاٽ ۽ راجپوت ذاتين سان واسطو رکندڙ زميندارن ۽ ڪڙمين جي مفاد لاءِ ڪم ڪرڻ هو.

اهڙيءَ ريت ڪانگريس جي حامي مسلمانن کي پنهنجي طرف ڪرڻ ۾ به جناح صاحب جون سڀئي ڪوششون بيسود ثابت ٿيون. ڪانگريس جي سرگرم حامي "خان پاڻ" پڻ جناح صاحب سان بيرخو سلوڪ ڪيو، جن جي پارٽي "خدائي خدمتگار" (سرخ پوش تحريڪ) ١٩٣١ع کان ڪانگريس جي اثر هيٺ اچي چڪي هئي.

ٻئي پاسي مسلمانن جون ٻيون صوبائي جماعتون به جناح صاحب لاءِ ڪوگهٽ مٿي جوسور نه هيون. اهي سڀئي جماعتون ذاتي گروهي ۽ علاقائي مصلحتن جي بنياد تي قائم ٿيون هيون، ۽ ساڳئي وقت هڪ ٻئي جون حريف پڻ هيون. بنگال ۾ مولوي فضل الحق (١٨٧٣ع کان ١٩٦٢ع) ڪرشڪ سميتي پارٽي ٺاهي هئي، جيتوڻيڪ هن ڳالهه تي رضامندي ڏيکاري هئي ته مولانا اڪرم خان (١٨٦٩ع کان ١٩٦٨ع)

جي يونائيٽيڊ مسلم پارٽيءَ ۾ ان سان گڏ پريزيڊنسي مسلم ليگ سان گڏ جي پراونشل پارليامينٽري بورڊ ۾ ڪم ڪندو، پر آخري وقت فضل الحق پنهنجي واعدي تان ڦري ويو.

بنگال جو پاڙيسري صوبو آسام ننڍن ننڍن گروهن ۾ ورهايل هو. ايتري قدر جو ليگ به ٻن حصن ۾ ورهايل هئي. سنڌ ٽن پارٽين ۾ ورهايل هئي: هارُون واري سنڌ يونائيٽيڊ پارٽي (جنهن کي پنجاب واري يونينسٽ پارٽي جي خاڪي تي ناهيو ويو هو) ۽ خلافت ڪانفرنس جي ڊيرن تي قائم ٿيل واري شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي آزاد پارٽي ۽ سر غلام حسين هدايت الله (١٨٧٩ع کان ١٩٤٨ع) جي ناهيل مسلم پوليٽيڪل پارٽي. صوبي سرحد جي حالت به ڪا مختلف ڪا نه هئي. هن صوبي ۾ ڊاڪٽر خان صاحب (١٨٨٢ع کان ١٨٨٥ع) جي پارٽي يعني خدائي خدمتگار، سر عبدالقيوم جي يونائيٽيڊ مسلم نيشنلسٽ پارٽي ___ ڪانسواءِ مسلمانن جا ٽي ننڍا ننڍا گروپ پڻ موجود هئا. بهار ۾ سيد عبدالعزيز (١٨٨٥ع کان ١٩٤٨ع) وڏو محترم ۽ معتبر مسلم رهنما سمجهيو ويندو هو. هن به پنهنجي يونائيٽيڊ مسلم پارٽيءَ سان لاڳاپي سبب پارليامينٽري بورڊ ۾ ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. سي پي ۾ رئوف شاهه پنهنجي ٽيرهن ساٿين سان گڏ جي پراونشل پارليامينٽري بورڊ جي رڪنيت تان رڳو ذاتي سببن ڪري استعيفا ڏئي چونڊن ۾ حصي وٺڻ لاءِ پنهنجي مسلم پارليامينٽري پارٽي ناهي هئي، اهڙي ريت چوڌري عبدالحڪيم مدراس پريزيڊنسي مسلم پروگريسو پارٽي جو بنياد وڌو. احرار، مسلم ليگ کان رڳو ان ڪري پري رهندا هئا، جو مسلم ليگ ۾ قاديانين جي شموليت تي ڪا پابندي ڪا نه هئي. جڏهن ته مولانا ظفر علي خان،

(١٨٧٣ع کان ١٩٥٦ع) ۾ سنڌ اتحاد ملت پارٽي هن بنياد تي سهڪار ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ته مسلم ليگ جا دروازا اڃا اُن لاءِ بند نه هئا.

بهرحال انهن مسلمان رهنمائن مان ڪيترائي اڳ ئي مسلم ليگ ۾ شامل ٿيا، پر تنهن هوندي به انهن جي   باري ۾ هي ڳالهه چئي سگهجي ٿي ته انهن جي ان مرحلي تي اهڙي قسم جي رويي اختيار ڪرڻ جا ڪهڙا سبب هئا؟ پهريون سبب هي هو ته برطانوي حڪومت ١٩١٩ع واري ايڪٽ نافذ ڪرڻ کان پوءِ جلد ئي هي اعلان ڪيو ته شروعاتي طور صوبن ۾ حڪومت خود اختياري کي ترقي ڏني ويندي. برطانوي حڪومت جو هي اهڙو فيصلو هو جنهن انهن سياستدانن لاءِ جيڪي صوبائي سياست جي محدود دائري ۾ سرگرم عمل هئا، اڳتي وڌڻ ۽ ترقي ڪرڻ جا نوان در کولي ڇڏيا. انهيءَ سبب ڪري هو هاڻي صوبائي سطح تي وڌيڪ سرگرمي اقتدار حاصل ڪرڻ گهرڻ پيا. جيئن ته برطانوي حڪومت صوبائي خود مختياري جي جلد نفاذ تي زور پئي ڏنو، جڏهن ته ٻئي پاسي وفاق جي جوڙجڪ غير يقيني مستقبل تائين ملتوي ٿي ويئي هئي (ڇاڪاڻ ته انجي جوڙجڪ کي اهڙن شرطن سان لاڳاپيل هئي، جن جو پورائو انوقت جي حالتن پٽاندڙ ممڪن نه پيو ڏسجي) ان ڪري ١٩٣٥ع وارو ايڪٽ به سياست کي صوبن تائين محدود ڪرڻ جو ذريعو بڻجي ويو هو ۽ ان جي بنياد تي رڳو صوبن ۾ اقتدار حاصل ڪرڻ وارا ماڻهوئي ترت انعام ۽ اجورو حاصل ڪري ٿي سگهيا. ۽ اهو ٻيو سبب هو جنهن جي بنياد تي مسلم ليگ سان سهڪار ڪرڻ ۾ انهن مسلم رهنمائن دير

ڪئي. ان ڪانسواءِ جيئن اوچتو ۽ غير متوقع طور تي مسلم ليگ جهڙي طرح وکوڙ ۾ قوت جو شڪار ٿي هئي ۽ جنهن حيرت انگيز طريقي سان آل پارٽيز مسلم ڪانفرنس (١٩٢٩ع) کي عروج حاصل ٿيو هو، جنهن جي بنياد تي هو ليگ کان بد اعتمادي جو شڪار ٿيا هئا. تنهن هوندي به هي حقيقت پنهنجي جاءِ تي قائم آهي ته مسلم ڪانفرنس ڪڏهن به هندوستان جي مسلمانن ۾ پنهنجيون پاڙون پختيون ڪري نه سگهي ۽ نه ئي ان کي اهڙي مقبوليت حاصل ٿي جو هوءَ ليگ جي جاءِ پري سگهي. حالانڪ ان زماني ۾ ليگ ۾ ڏفيڙ پيل هو- جيتوڻيڪ مسلم ليگ مٿي ١٩٣٤ع ۾ ٻيهر متحد ٿي وئي هئي. پر تنهن هوندي به ڪيس پنهنجي پيرن تي بيهڻ ۽ پنهنجي سرچوبند ن ۾ حصي وٺڻ جي فيصلي ڪرڻ ۾ وڌيڪ ٻن سالن جو وقت لڳي ويو. مسلم ليگ جي باري ۾ اهڙي قسم جي رويي   هوندي به سمورن صوبائي ليڊرن پنهنجون ذاتي رنجشون ۽ مخالفتون، صوبائي جهڳڙن ۽ بدگمانين ۽ رانق واهه سياسي فائدن حاصل ڪرڻ جي شديد خواهش هوندي به، جيڪا انهن جي روين، فيصلن ۽ ڪارروائين کي رخ ڏيندي هئي، مسلمانن جي حق ۾ ڪميونل ايوارڊ جي حمايت جاري رکي. سندن اها پاليسي هڪ لحاظ کان مسلم ليگ جي پاليسي سان بلڪل ٺهڪندڙ ۽ گهڻو ننڍو ان سان مطابقت رکندي هئي.

اهڙي نهايت حوصله شڪن صورتحال ۾ جناح صاحب لاءِ حوصلي واري هڪڙي ڳالهه هيءَ هئي ته ان مرحلي تي اسلام جي فلسفي شاعر علامه اقبال (١٨٧٧ع کان ١٩٣٨ع) پنهنجي عزم ۽ استقامت سان جناح صاحب جو مڪمل ساٿ ڏنو. هن پس منظر ۾

رهنديءَ هندستاني سياست جي راهه سڌي ڪرڻ ۾ جناح صاحب
جي مدد ڪئي. جناح صاحب انهن عظيم ماڻهن مان هڪ هو جن
انتهائي مايوس ڪندڙ حالتن ۾ ڪڏهن به ملول ٿيڻ ۽ اميد
جو دامن ڇڏڻ سکيو ئي نه هو. اقبال جي زور ڀرڻ تي هن
جلدئي سڄي ملڪ جو دورو ڪيو. ان دوري ۾ هن
صوبائي مسلم رهنمائن تي زور ڀريو ته هو پنهنجا اختلاف ختم ڪري
مسلم ڪاز لاءِ سرگرم عمل ٿين ۽ مسلم ليگ ۾ شامل ٿين. هن
مسلمان عوام کي اثرائتن لفظن ۾ متحد ۽ منظم ٿيڻ ۽ مسلم
ليگ جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿيڻ جي تلقين ڪئي. هن مسلمانن
کي اتحاد ۽ تنظيم جي راهه ڏيکاري. گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ
١٩٣٥ع جي باري ۾ مسلمانن جي جذبن ۽ احساسن کي پاڻ
۾ پيرن وٺي، هڪ مقصديت ڏني ۽ آهنگ ڏنو. هن اعلان
ڪيو ته وفاقي سطح تي جيڪو آئيني پڌر نامو جاري ڪيو ويو
آهي سو واپس ورتو وڃي ڇاڪاڻ ته اهو انتظام مڪمل ۽
ذميوار حڪومت جي قيام بابت هندستان جي خواهش جي
بلڪل ابتڙ هو. البته هن صوبائي اسڪيم کي جنهن جا
ڪي پهلو اعتراض جوڳا به هئا، عمل ۾ آڻڻ لاءِ زور ڀريو ڇاڪاڻ
ته ان اسڪيم ۾ پهريون ڀيرو صوبائي خود مختياري کي تسليم
ڪيو ويو هو. ان ڪانسواءِ جناح صاحب ١٩٣٧ع ۾ ٿيندڙ چونڊن
جي لاءِ ليگ جو هڪ عمل جوڳو منشور به ترتيب ڏنو. ان زماني
۾ ائين پئي لڳو ته ڄڻ جناح صاحب جي سموري ڪوشش اها
هئي ته جيڪو وقت زيان ٿي چڪو آهي، تنهن جي تلافي
ٿيندي گهٽ ۾ گهٽ عرصي ۾. مسلم هند کي هڪ اهڙي

طاقت ٻڌائي ڇڏي جو ان کي مجبور مخالف ۽ حريف جي مجبوري ٻڌي پوي.

جناح صاحب جي انهن مڙني ڪوششن جي هوندي به ١٩٣٧ع وارين چونڊن ۾ ليگ کي مختلف قسم جي وڏين وڏين مشڪلاتن سان منهن ڏيڻو پيو، مسلمانن جي صفن ۾ جيڪا نفسا نفسي، انتشار ۽ قوت موجود هئي تنهن مان پيدا اٿيل وارا ليون اهنجايون ان بنيادتي وڏيڪ گنڀير ٿي ويون هيون، جو خود ليگ ۾ به اڃا تنظيمي سطح تي ڪي ڪمزوريون موجود هيون. ليگ کي چونڊن لڙڻ جو ڪو به تجربو نه هو، ان جا مالي وسائل تمام محدود ۽ گهٽ هئا ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه هيءَ ته ليگ وٽ پنهنجي ڪا اخبار به ڪانه هئي، جيڪا ان جي نصب العين جي ترجماني ڪري ۽ ان جي اميدوارن جي حمايت ڪري. انهن سڀني مشڪلاتن جي هوندي به ليگ ٤٩٢ مسلم نشستن مان ١٠٨ نشستن (يعني ٢٣ في سيڪڙو) تي ڪاميابي حاصل ڪئي. هتي اهميت ان ڳالهه کي نه آهي ته مسلم ليگ جي ڪاميابي مايوس ڪندڙ هئي. اصل ۾ سوچڻ جوڳي ڳالهه هيءَ آهي ته مسلم ليگ انهن سمورين مشڪلاتن هوندي به ايترين نشستون حاصل ڪيون، ۽ سو به اهڙي صورت ۾ جو ڪل هند بنياد ناتي چونڊن ۾ حصي وٺڻ جو اهو پهريون موقعو هو. ان ڪانسواءِ هندوستان جا چار صوبا (سرحد، سنڌ، بهار ۽ اوڙيسا) اهڙا هئا جتي مسلم ليگ نه ته پارليامينٽري بورڊ قائم ڪري سگهي هئي ۽ نه ئي وري انهن صوبن ۾ هوءَ پنهنجا اميدوار بيهاري ئي سگهي.

جنهن ته پنهن صوبن ۾ به مسلم ليگ سمورين نشستن تي پنهنجا اميدوار بيهاري نه سگهي هئي. ان جو سبب اهو هو ته ان کي مناسب اميدوار ئي ملي نه سگهيا هئا، مثال طور پنجاب ۾ مسلم ليگ رڳو ستن نشستن تي پنهنجا اميدوار بيهاريا هئا، جن مان رڳو ٻه ڪامياب ٿيا. يوپي ۾ ۶۴ مسلم نشستن مان رڳو ۳۵ تي ان پنهنجا اميدوار بيهاريا هئا، جن مان ۲۹ ڪامياب ٿيا. مدراس جي ڪل ۲۹ نشستن مان هن رڳو يارهن تي چونڊون لڙيون ۽ ڏهه نشستون حاصل ڪيون.

تاهم ليگ جي اها محدود ڪاميابي ٻن ڳالهين جي ڪري ڌيان طلب ۽ ذڪر جوڳي هئي. پهرين ته انهن سمورين چونڊن جي نتيجن ڪانگريس جي ان دعوي کي غلط ثابت ڪيو ته هوءَ هندوستان جي مسلمانن جي به ترجمان آهي. ٻيو ڪاڻ ته عام نشستن تي زبردست ڪاميابي جي هوندي به (ڪانگريس ۱۵۸۵ عام نشستن مان رڳو ۷۱۱ نشستون حاصل ڪيون هيون) هوءَ رڳو ۲۶ مسلم نشستون حاصل ڪري سگهي هئي، ۽ انهن ۲۶ مان ۱۹ نشستون ڪيس صوبي سرحد ۾ حاصل ٿيون هيون جتي هن کي سرخپوش تحريڪ جو سهڪار حاصل هو. ان کانسواءِ هندوستان جي يارهن صوبن مان اٺن صوبن جي مسلم انتخابي حلقن مان هڪ به ڪانگريس اميدوار چونڊجي نه سگهيو هو. انهن اٺن صوبن ۾ پنجاب، سنڌ، بنگال، آسام، يوپي، سي پي، اوڙيسا ۽ بمبئي شامل هئا. ان کان به وڌيڪ اهم ۽ نمايان ڳالهه هيءَ هئي ته ٽن وڏن مسلم گهڻائي وارن صوبن يعني پنجاب، سنڌ

۽ بنگال مان، ڪنهن به صوبي ۾ ڪانگريس هڪ به مسلم نشست حاصل ڪري نه سگهي، اهڙيطرح يوپي ۾ به ڪيس ڪا مسلم نشست نه ملي سگهي هئي، جيڪو صوبو نه رڳو پارٽ جي سياست ۾ پر مسلم سياست ۾ به مرڪزي حيثيت جو مالڪ هو. ٻيو نمايان پهلو هي هو ته مسلم صوبن مان آبادي جي لحاظ کان سڀ کان وڏي صوبي بنگال جي ١١٩ مسلم نشستن مان مسلم ليگ ٥٠ نشستون حاصل ڪيون هيون. هندن جي گهٽائي وارن صوبن ۾ ڪيس $\frac{1}{3}$ مسلم نشستن تي ڪاميابي حاصل ٿي هئي. جڏهن ته مجموعي حيثيت ۾ مسلم ليگ جيترين نشستن تي چونڊون لڙيون هيون، انهن مان ٨٠ ڪان ١٠٠ في سيڪڙو نشستون ڪيس حاصل ٿيون هيون. باقي رهيل مسلم نشستن تي يا ته آزاد اميدوار ڪامياب ٿيا هئا، يا اهي صوبائي پارٽيون جيڪي عام طور تي مسلمانن جي حقن ۽ مفادن جي تحفظ جون دعويدار هيون. اهڙي ريت نشستن جي تعداد جي لحاظ کان انهن چونڊن جي نتيجي کي مسلم ليگ لاءِ ڪٿي مايوس ڪن تسليم ڪجي، تڏهن به چونڊن ۾ هندوستان جي مسلمانن عملي طرح وڏي زبردست ۽ اثرائتي طريقي سان مسلمانن جي انهن جذبن ۽ خواهشن جي حمايت ڪئي هئي جيڪي مسلم ليگ جي سياسي حڪمت عملي جو مرڪز ۽ محور هئا. جيڪڏهن ان نقطه کان هن پهلو جو تجزيو ڪيو وڃي ته پوءِ اهي نتيجا مسلم ليگ لاءِ اطمينان جو سبب پڻ هئا.

اهو ئي سبب هو جو جناح صاحب چونڊن جي نتيجي کان قطعي مايوس نه هو، ۽ نه سندس حوصلي ۽ عزم ۾ ڪو فرق آيو. انجا ڪيترائي معقول سبب هئا. هن جي خيال موجب

سپ کان وڌي ڪاميابي ته اها هئي جو مسلمانن ڪانگريس ۽ انجي قيادت کي پنهنجي ترجمان مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو جنهن جو سڌو سنئون مطلب هي هو ته مسلم ليگ کان سواءِ هندوستان ۾ ٻي ڪابه پارٽي هن ڳالهه جي دعويٰ ڪري نٿي سگهي ته کيس هندوستان جي مسلمانن جي حمايت حاصل آهي.

ٻئي پاسي جڏهن انهن چونڊن جي ذريعي صوبائي سطح تي ڪم ڪندڙ ڪيترين ئي مسلم جماعتن ۽ آزاد اميدوارن، پنهنجي محدود صوبائي دائري ۾ مسلمانن جي حقن جي حمايت ۽ انهن جي تحفظ لاءِ سرجوشي سان ڪم ڪرڻ جو اعلان ڪيو هو. اها ڳالهه به آهي ته اهي جماعتون ۽ رهنما اڃا تائين مسلمانن لاءِ سڄي هندوستان جي بنياد تي هڪ مربوط پاليسي جي ضرورت کي مڃڻ کان قاصر هئا. جيتوڻيڪ انهن چونڊن ۾ مسلم ليگ جي اميدوارن جو مقابلو انهن پارٽين ۽ فردن سان هو، پر جناح صاحب ان مرحلي تي به نهايت نهٺائي ۽ احتياط کان ڪم ورتو ۽ اها ڪوشش ڪئي ته اهي اختلاف ايترو گهڻا ۽ گهرا ٿي نه وڃن جو ٻيهر ٿي موٽڻ جو ڪو ڏيک ئي نه رهي. جناح صاحب عام ڳهڻو ذهين ۽ هوشيار سياستدان هو. هو وقت ۽ حالتن جي تقاضن کان پليءَ پيت واقف هو ۽ انهن جي مطابقت سان پنهنجو طريقو ڪار مقرر ڪندو هو. هو چڱي طرح ڄاڻيندو هو ته ڪٿ هن ڪٿي کيس ڇا ڪرڻو آهي ۽ ڇا نه ڪرڻو آهي. ڪڏهن ۽ ڪنهن جاءِ تي پيشقدمي ڪرڻي آهي، انهن مصلحتن ۽

تقاضن کي خيال ۾ رکي جناح صاحب چونڊن جي موقعي تي
يا ان کان پوءِ انهن مسلم پارٽين ۽ رهنمائن جي خلاف ڪا
به منظم يا تند وتيز حلي يقتي جي مهم شروع ڪرڻ کان پاسو
ڪيو. مثال طور هن آل پارٽيز مسلم ڪانفرنس تي نه ته
نڪتچيني ڪئي ۽ نه وري انجي حوصلي افزائي ڪئي.
ساڳئي وقت هن اهڙن مسلم ليگي ميمبرن کي به پارٽي کان الڳ
نه ڪيو جن ليگ جي بدران ڪنهن ٻي پارٽي جي ٽڪيٽ تي چونڊن
۾ حصو ورتو هو.

اليڪشن گذرڻ کان پوءِ جناح صاحب انهن سمورين پارٽين
۾ ماڻهن کي ليگ ۾ آڻڻ لاءِ به طرح نيون ڪوششون شروع ڪري
ڏنيون، هڪ پاسي هن هندوستاني سياست جي ٽڪنڊي ۾
مسلم ليگ کي ان بنياد تي ٽئين ڌر جي حيثيت ۾ پيش ڪيو ته،
اها هندوستاني سياست ۾ مسلم تشخص جي نشاني آهي ۽
ڪانگريس جي مقابلي ۾ مسلمانن جي امنگن ۽ خواهشن جي پورائي
۽ مسلمانن جي حقن جي حفاظت کان چڱي طرح واقف آهي. ٻئي پاسي
جناح صاحب انهن ننڍن ننڍن گروپن کي مسلم ليگ ۾ شامل
ٿيڻ جي دعوت ۽ ترغيب ڏني، جيڪي ڪنهن خاص فڪر
سان تعلق نه پيا رکن. ان جو مقصد هي هو ته اهڙي ريت مسلمانن
کي هڪ هنڌ ڪٺو ڪري کين هڪ وڏي طاقت بڻايو وڃي ته جيئن
کين ڪو به نظرانداز ڪري نه سگهي. جناح صاحب انهن فردن
۽ گروهن کي چڱي طرح باور ڪرايو ته رڳو مسلم ليگ جهڙي متحد
ڪل هند مسلم جماعت کي ئي انگريزن ۽ ڪانگريس سان برابري
واري حيثيت سان ڳالهيون هلائڻ جو اختيار ۽ حق حاصل ٿي سگهي

ٿو. هن ڪين ان ڳالهه مڃائڻ جي به ڪوشش ڪئي ته هڪ جمهوري حيثيت وارن جي وچ ۾ ٽئي عزت ڀريو سمجهوتو ٿي سگهي ٿو. اهڙي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ يعني هندوستان جي مسلمانن کي انگريزن ۽ هندن جو همسر بڻائڻ لاءِ لازمي آهي ته مسلم ليگ کي مضبوط بڻايو وڃي، جيڪا واحد ڪل هند مسلم جماعت آهي.

جناح صاحب ڪين هي تلقين پڻ ڪئي ته اهڙي اعليٰ ترين مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته هو پنهنجي سمورن گروهي، قبائلي، مقامي ۽ صوبائي مفادن کي مسلمانن جي ڪل هند مفادن جي تابع بڻائين. جناح صاحب هندوستان جي مسلمانن جي اها خوشقسمتي هئي جو ان دور ۾ ڪانگريس کلم کلا هندن ۽ مسلمانن جي گهڻائي وارن صوبن ۾ غير ڪانگريسي گروپن کي پنهنجو مطيع ۽ فرمانبردار بڻائڻ ۽ کين پنهنجي حلقي اثر ۾ شامل ڪرڻ لاءِ ڪوششون شروع ڪري ڏنيون. ڪانگريس جي اهڙي پاليسي جو اصل نشانو مسلمان هئا. اهڙي ريت جناح صاحب جي ڪوشش جي مقصديت به انهن ماڻهن ۾ گهر وهن تي وڌيڪ چٽي طرح واضح ٿي پئي. ڇاڪاڻ ته هو اڳيئي مسلمانن کي بار بار ڪانگريس جي ارادن کان خبردار ڪري چڪو هو.

١٩٣٧ع وارين چونڊن کان اڳ ۽ چونڊن دوران ڪانگريس- ليگ نباهه جا امڪان ڪافي روشن نظر پئي آيا. ان جو هڪ سبب ته اهو هو جو مرڪزي اسيمبلي ۾ آزاد پارٽي جي اڳواڻ جي حيثيت سان جناح صاحب حڪومت جي ڪيترن ئي اقدامن کي ناڪام بڻائڻ لاءِ قانون ساز اسيمبلي ۾ ڪانگريس سان سهڪار

ڪيو هو. اهڙي ريت مرڪز ۾ هن هندو مسلم تعاون جو جيڪو ماحول پيدا ڪيو هو، تنهن جي عملي دائري کي هاڻي صوبائي سطح تائين وڌائڻ ٿي چاهيو. ليگ - ڪانگريس ناهه جا امڪان روشن ٿيڻ جو ٻيو سبب، هڪ ڪانگريسي تاريخ نويس سيتارامئيا جي چوڻ موجب هي هو ته ڪانگريس چوندين ليگ سان تعاون کان ڪم ورتو ته حقيقت ٻنهي پارٽين جي وچ ۾ پيدا ٿيڻ ناهه هو ته انگريزي حڪومت جي حامي انتخابي جماعتن جي خلاف گڏجي هڪ متحد محاذ قائم ڪرڻ لاءِ ٻئي پارٽيون هڪٻئي جي مقابلي ۾ اميدوار نه بيهارينديون. اها ڳالهه خاص ڪري يو پي جي معاملي ۾ هر لحاظ کان درست هئي، جنهن هندوستان جي سياست ۾ مرڪزي صوبي جي حيثيت پئي ماڻي. تنهنڪري عام راءِ هيءَ هئي ته چونڊن جي گذرڻ کانپوءِ به، ڪانگريس ۽ ليگ سهڪار (خاص ڪري يو پي ۾) جاري رهندو ۽ اهي ئي سبب هئا جن هن خيال کي تقويت ڏني ته چونڊن کان پوءِ هڪ گڏيل حڪومت قائم ٿيندي. تنهنڪري ان مرحلي تي، مسلم ليگ پنهنجي سرٻنڪ نيتي جو هڪ ٻيو به مظاهرو ڪيو، جيتوڻيڪ اهڙين حالتن ۾ ان جي ڪا ضرورت ڪانه هئي.

ٿيو هيئن جو ڪانگريس گورنرن جي خصوصي اختيارن بابت پنهنجا اعتراض ختم ٿيڻ تائين اهڙن صوبن ۾ جتي کيس اڪثريت حاصل هئي وزارتون قائم ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. تنهن تي جناح صاحب اهڙي قدم جي حمايت ۾ قانون ساز مجلس جي ليگي ميمبرن کي عبوري حڪومت ۾ شامل نه ٿيڻ جي هدايت ڪئي. ڌيان ۾ رهي ته عبوري حڪومتون اپريل

١٩٣٧ع ۾ قائم ٿيون هيون. ان کان سواءِ جناح صاحب بمبئي اسيمبليءَ ۾ ليگي ميمبرن کي هدايت ڪئي ته کير جي عبوري وزارت جي خلاف عدم اعتماد جي تحريڪ جي حمايت ڪن ته جيئن ڪانگريسي وزارت ٺهڻ جي راهه هموار ٿي سگهي. ان جي ابتڙ ڪانگريس جا حال هي هئا جو اختلافي نڪتن تي جڏهن وائيسراءِ سان ان جو ناهه ٿيو تڏهن ان مسلم ليگ طرفان سهڪار جي آڇ جي بنياد تي گڏيل حڪومتون قائم ڪرڻ واري خيال کي مورڳو رد ڪري ڇڏيو. انصاف جي تقاضا ته اها هئي ته هندوستان جهڙي ملڪ لاءِ جيڪو مختلف ثقافتن ۽ قومن جو گهوارو هو، سوئٽزرلينڊ واري نظام حڪومت ئي هڪ مثالي نمونو ٿي سگهي پيو، جنهن ۾ فيصلي ڪرڻ جي عمل ۾ اهميت وارن فرقن کي نمائندگي حاصل هجي پر ڪانگريس ان جي ابتڙ برطانوي نظام حڪومت کي اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو جيڪو رڳو انگلستان جهڙي ملڪ لاءِ ئي موزون ۽ مناسب ٿي سگهيو ٿي، جتي رڳو هڪ قوم آباد آهي. اهڙي ريت ڪانگريس اڪثريتي راڄ واري اصول تي سختيءَ سان عمل ڪرڻ لاءِ تيار ٿي پيئي. هن مسلمانن ۽ ٻين اقليتن تي نج ڪانگريسي وزارتن مڙهڻ جو فيصلو ڪيو. ڪانگريس جي منافقت ۽ ٻه رخي عملي پاليسي هن ڳالهه مان به ظاهر هئي ته پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بنگال جهڙن هندن جي ٿوڙائي وارن صوبن ۾ اُن بنياد تي ته هندوستان ۾ مختلف قومون آباد آهن تنهنڪري هن گڏيل حڪومتون قائم ڪرڻ تي گهريون، پر هندن

وارن اڪثريتي صوبن ۾ هندوستان جي ڪثير قومي حيثيت واري ان اصول کي وساري رکيو هڪ پارٽيءَ جي حڪومت قائم ڪرڻ لاءِ ضد ڪري ويٺي، انهيءَ سلسلي ۾ "ڪو پلينڊ" جو چوڻ آهي:

"ڪانگريس جي آڏو مڙني غير ڪانگريسي صوبن ۾ ته ٿورائيءَ وارن جي راءِ کي اهميت حاصل هئي، پر هندو اڪثريتي صوبن ۾ معاملو ان جي بلڪل ابتڙ هو. هتي هنن جي اڳيان گڏيل حڪومتن جو ته سوال ئي پيدا نه پئي ٿيو. اتي اقليتن کي ڪا به اهميت يا حيثيت حاصل نه هئي."

پنڊرل مون جي چوڻ موجب هندو اقتدار جي سنگهاسن تي رڳو انهن مسلمانن کي شامل ڪرڻ لاءِ تيار هئا، جيڪي پاڻ کي بنيادي طور تي هندو تنظيم ۾ شامل ڪري چڪا هئا. مثال طور يو پي ۾ ڪانگريس ليگ کي اقتدار ۾ شامل ٿيڻ جي آڇ نه ڪئي، پر کيس ڪانگريس ۾ ضم ٿيڻ لاءِ چيو. ان جو مطلب رڳو هي هو ته مسلمانن جي هن واحد ڪل هند جماعت کي ختم ڪيو وڃي ۽ اهڙيءَ ريت ڪانگريس وڌيڪ طاقتور ٿي پنهنجي مرضيءَ موجب ننڍن ننڍن صوبائي گروپن سان منهن ڏئي ۽ معاملو نبيري. ڪانگريس جي اها حڪمت عملي خود سندس لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿي ۽ ان مان ڪو فائدو پهچڻ بجاءِ ان کي الٽو نقصان ٿي پهتو. مسلمان ڪانگريس جي اهڙي پاليسي نسبت هوشيار ٿي پيا ۽ هو هن ڳالهه تي ويچارڻ لاءِ مجبور ٿي پيا ته يو پي ۾ ڪانگريس جيڪو رويو اختيار ڪيو آهي، اهو جيڪڏهن ان جي عام سياسي حڪمت عمليءَ جو هڪ نمونو آهي ته پوءِ سڄي هندوستان لاءِ قائم ٿيڻ واري وفاقي حڪومت ۾

مسلمانن جي حيثيت ڇا هوندي. ظاهر آهي ته اهڙي حالت ۾ ڪانگريس
۽ سندس حمايتن کانسواءِ اقتدار جي تخت پٺي ڪنهن جي لاءِ گنجائش
نه پئي نڪري سگهي.

تنهنڪري انهي مرحلي تي هندوستان جي مسلمانن کي
نهايت سنجيدگي سان سوچڻو پيو ته ڪانگريس جي اهڙي روش
۽ ذهنيت جو مقابلو ڪهڙي ريت ڪري سگهجي ٿو. جيڪا سراسر
مسلمانن جي خلاف ۽ انهن جي مفاد جي بلڪل ابتڙ هئي. ان رويي
مان ظاهر ٿي چڪو هو ته اقليتن جي باري ۾ عام طور ۽ مسلمانن
لاءِ خاص طور ڪانگريس جيڪا پاليسي اختيار ڪرڻ ٿي گهري تنهن جو
بنياد آمريت تي آهي، ۽ هو مسلمانن کي مغلوب ڪري پنهنجو غلام
۽ مطيع بنائڻ تي ضد ڪيو ويٺي هئي، تنهنڪري مسلمانن لاءِ
ڪانگريس جو اهو رويو خطري جي گهنٽي هئي. اهو ئي سبب آهي
جو مسلمان فطرتي طور هن نتيجي تي پهتا ته اهڙي صورتحال جو مقابلو
ڪرڻ اشد ضروري آهي ته هو سياسي محاذ تي پنهنجي طاقت کي
هڪ نقطي تي جمع ڪري ثابت ڪن ته هندوستان ۾ سندن حيثيت
هندن جي مقابلي ۾ ڪنهن به طرح گهٽ نه آهي. پر هو هر لحاظ کان
انهن جي برابر هڪ جهڙا ۽ همسر آهن. پر مسلمانن تي هيءَ
حقيقت به چڱي طرح پڌري ٿي پئي ته هو هڪ برابر جي درجي
حيثيت سان رڳو ان حالت ۾ هندن سان ڳالهيون ڪري سگهن ٿا،
جڏهن هو هندن وانگر ڪانگريس جي مقابلي ۾ هڪ ڪل هند
جماعت جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿين. سندن به ڪا اهڙي ڪل
هند جماعت هجي جيڪا وڏي اعتماد، مضبوطي ۽ مڪمل اختيار
سان انهن جي نمائندگي ۽ ترجماني ڪري سگهي، ۽ انهن جي

مطالبن کي وڏي طاقت سان اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري سگهي. مسلمانن جي خيال ۽ سوچ ۾ اهڙي قسم جي تبديلي ۽ ٻئي پاسي هندن جي مسلمانن جي وچ ۾ اتحاد لاءِ جناح صاحب جي ترغيب ۽ زور جو نتيجو هي نڪتو جو ڪيترن ئي صوبن جا اهڙا مسلمان اڳواڻ جيڪي سالن کان اڳ پنهنجي پارٽين کي مسلم ليگ ۾ شامل ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا، سي هاڻي ليگ جي صفن ۾ شامل ٿي پيا. انهن ۾ جيڪي ماڻهو ممتاز ۽ نمايان هئا، تن ۾ سر سڪندر حيات خان (١٨٩٢ع کان ١٩٤٢ع)، فضل الحق ۽ سر محمد سعد الله (١٨٨٦ع کان ١٩٥٠ع)، سڀ پڻ ليگ ۾ شامل ٿيا. اهي اڳواڻ ترتيبوار پنجاب، بنگال ۽ آسام ۾ وزير اعليٰ جي عهدن تي فائز هئا. انهن ٽنهي صوبائي سربراهن پنهنجي پوئلڳن سوڌو ليگ جي لکنؤ واري اجلاس (آڪٽوبر ١٩٣٧ع) دوران مسلم ليگ ۾ شموليت اختيار ڪئي.

مسلم ليگ ۾ انهن ماڻهن جي شرڪت ۽ شموليت وڏي اهميت واري هئي. ان سببان نه رڳو مسلم ليگ کي وڏي تقويت حاصل ٿي، پر ان جي ساک ۽ وقار ۾ پڻ گهڻو اضافو ٿيو ۽ اهڙي ريت مسلم ليگ جي ڪل هند حيثيت ۾ جيڪا ٿوري گهڻي ڪمي هئي تنهن جو به پورائو ٿي ويو. انهن سياسي اڳواڻن جي مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ سببان مسلم اڪثريتي صوبن ۾ مسلم ليگ کي ساڳئي فيصلہ ڪن پوزيشن حاصل ٿي وئي جهڙي ڪانگريس کي هندن جي گهڻائي وارن صوبن ۾ حاصل هئي. ان کانسواءِ جيئن ته اڳ بيان ڪري چڪا آهيون ته ١٩٣٧ع وارين چونڊن ۾ مسلم ليگ مسلم ٿورائي وارن صوبن ۾ پختن بنيادن تي پنهنجي حيثيت بحال ڪري چڪي هئي تنهنڪري هن نئين تبديليءَ کانپوءِ اها صحيح معنيٰ ۾ هندستان جي ڪل هند مسلم جماعت بڻجي پئي. تاريخي پس منظر ۾ پاڪستان جي گهر جي حوالي سان جنهن کي جناح ٽن سالن کانپوءِ ڪرڻ

وارد ھو. مسلمانن جي اجتماعي رويي ۽ انداز فڪر ۾ اهڙي تبديلي ۽ ان جي نتيجي ۾ پيش ايندڙ واقعا وڏي اهميت وارا هئا.

انهن اڳواڻن جي مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ جي ڪري مسلم اڪثريتي وارن صوبن جي عوام ۾ جناح صاحب زبردست مهم شروع ڪئي جنهن جي نتيجي ۾ نه رڳو انهن صوبن جا عوام سندس حلقه اثر ۾ اچي ويا پر ڪيترائي مسلم رهنما پڻ جناح صاحب سان اچي گڏيا ۽ ليگ ۾ شامل ٿيا.

انهي ڪري لکنئو سيشن کي نه رڳو هندوستان جي تاريخ ۾ هڪ اهم موڙ چئي سگهجي ٿو پر اهو جناح صاحب جي ڊگهي سياسي زندگي جو هڪ اهم ترين سنگ ميل پڻ آهي. هيءُ اهو ئي مقام آهي جتان جناح صاحب ۽ مسلم ليگ ٻنهن عوامي سياست ۾ هڪ نئين وقت داخل ٿيڻ جو اعلان ڪيو.

هندوستاني سياست جي تاريخ ۾ ان مرحلي تي وقت جي سڀ کان وڏي گهرج هيءَ هئي ته عوام کي جمهوري عمل ۾ سنئون سڌو شريڪ ڪيو وڃي، ايندڙ جي پروگرام ۽ مقصد پٺيان مسلمانن ۾ اتحاد ۽ اتفاق راءِ پيدا ڪيو وڃي ۽ مسلمان قوم کي ان جدوجهد لاءِ تيار ڪجي، جيڪا ايندڙ ۾ ان جو مقدر بڻجي چڪي هئي. ان ڪانسواءِ هيءَ به ضروري هو ته ڪانگريس مسلمانن ۽ سندن مفادڪي اڳتي هلي نقصان پهچائڻ لاءِ پنهنجي جن ارادن جو اظهار ڪيو هو، تنهن کي ناڪام بنائڻ لاءِ مسلمانن کي ذهني، فڪري، نفسياتي ۽ جذباتي طور تي تيار ۽ منظم ڪيو وڃي. وقت جي انهن گهرجن کي پوري ڪرڻ جي لاءِ ليگ کي حقيقي جمهوري تنظيم بنايو ويو، ليگ جي ميمبرن بنائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. رڪنيت جي في ٢ آنه (موجوده

۲۱ پشتامقرر ڪئي وئي. هر سطح تي ليگ جي تنظيم جي لاءِ هڪ پروگرام ٺاهيو ويو ۽ انهي پروگرام موجب ليگ کي رڳو ڊويزنل، ڊسٽرڪٽ ۽ وارڊ محلي جي سطح تي نئين منظم ڪيو ويو پر ڳوٺن ۽ ڀرپاسي جي حدن تائين مسلم ليگ جي ميمبرسازي وڏي جوش ۽ جذبي سان ڪئي وئي.

ان کانسواءِ مسلم ليگ جي اغراض ۽ مقاصد ۾ به تبديلي آندي وئي. هاڻي مسلمانن جو واحد مقصد آزاد جمهوري رياست جي هڪ اهڙي وفاق جو قيام هو جنهن جي دستور ۾ نه رڳو مسلمانن بلڪ ٻين اقليتن جي سموري حقن جي مناسب ۽ ڪارگر تحفظ جي ضمانت پڻ ڏني وئي هجي. مسلم ليگ پنهنجي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو اهي ظاهري علامتون به پنهنجي شان لاءِ ڳوليون جيڪي ڪنهن سياسي جماعت جي وجود جو اظهار هونديون آهن ۽ جن جي بنياد تي عوام جي ذهن تي انهي جا گهرا نقش چٽيا آهن. مسلمانن جي جدا تشخص ۽ افتخار جي اظهار لاءِ مسلم ليگ سيشن جي پنڊال ۾ ليگ جو سائو هلالي جهنڊو ڦڙڪايو ويو. والنٽيئرن جي هڪ نيم فوجي تنظيم پڻ قائم ڪئي وئي، جنهن جي ذمي سيشن جا انتظام هئا. اهڙي موقعي لاءِ ليگ جو هڪ گيت بخاص طور تيار ڪيو ويو هو، اهو گيت جاهڻو هڪ رجز هو ۽ ان جو موضوع "مسلمانن لاءِ جناح صاحب جو پيغام"، جنهن ۾ مسلمانن کي ليگ جي جهنڊي هيٺان گڏ ۽ متحد ٿيڻ جي تلقين ڪيل هئي.

مسلمانن کي هڪ سياسي پليٽ فارم تي گڏ ۽ متحد ڪرڻ لاءِ جناح صاحب جيڪا ڏکي اڻٿڪ ۽ تاريخي جدوجهد ڪئي هئي، لکنئو سيشن ان جي انتها هئي. هن مسلم ليگ کي نئين

سر فضل ۽ منظم ڪري انکي هندوستان جي مسلمانن جي سياسي ترجمان بنائڻ لاءِ جيڪا لڳاتار ڪوشش ڪئي هئي، هي اجلاس ان سلسلي ۾ هڪ پڌري ڪاميابي هو. لکنؤ سيشن مسلمانن ۾ جيڪو جوش ۽ ولولو پيدا ڪيو هو، سو ان کان اڳ ڪڏهن به ڏسڻ ۾ نه آيو هو. انجا تمام مثبت ۽ نئوس نتيجا به ظاهر ٿيا. ٽن مهينن جي ٿوري عرصي ۾ ڏسندي ڏسندي رڳو يو پي ۾ مسلم ليگ جون نوي شاخون قائم ٿي ويون، ۽ لک ماڻهن مسلم ليگ جي ميمبري حاصل ڪئي. سيشن کان پوءِ ٽي هڪ هفتي گذرڻ بعد سر سڪندر حيات جناح صاحب کي لکيو:

”مسلم ليگ جي ميمبرسازي تيز رفتاري سان جاري آهي. مونکي صوبي جي مختلف علائقن مان بيحد حوصلي افزا ۽ اطمينان جوڳيون رپورٽون ملي رهيون آهن. مطلب ته انهيءَ لکنؤ واري اجلاس جي بنياد تي سموري هندوستان ۾ جيڪو ايڪو اتفاق پيدا ٿيو آهي، انجي مسلم عوام وڏي پرجوش انداز ۾ آجيان ڪئي آهي.“

سر سڪندر حيات جي ان خط کانپوءِ ٻن مهينن جي اندر پنجاب ۾ مسلم ليگ جون چاليهه شاخون قائم ٿي ويون. مطلب ته جناح صاحب جيڪا حڪمت عملي اختيار ڪئي، انجي پورائي لاءِ هن جيڪا مهم شروع ڪئي ۽ جنهن صبر ۽ استقامت جو مظاهرو هن وقت تائين جناح صاحب ڪيو هو ۽ جيڪي ڪوششون ڪيون هيون اهي هاڻي ڪامياب ثابت ٿيون. مسلمان متحد ٿي رهيا هئا، مضبوط بنياد تي پڌل هڪ قوم جي شڪل اختيار ڪري

رهيا هئا، ۽ سنجيدگي سان پاڻ کي هندستان جي سياست جي ميدان ۾ هڪ اهڙي ”منفرد ٽين ڌر“ جي حيثيت سان ممتاز ۽ مستحڪم ڪري رهيا هئا. اهڙي ريت هنن جناح صاحب جي ان اعلان جي تصديق ڪندي ته هندستان جي معاملن ۾ رڳو ٻه نه پر ٽي ڌريون آهن، پنڊت نهروءَ جي ان وڏ واڪي دعويٰ جي ترديد ڪئي ته هندستان ۾ سياسي طور تي رڳو ٻه ڌريون آهن، يعني برطانيه ۽ ڪانگريس.

١٩٣٧ع جي وچ ڌاري جيڪي عوامل جناح صاحب جي ڪوشش ۾ ڪارفرما هئا، انهن ۾ مسلمانن کي اقتدار ۾ شريڪ ڪرڻ سڀ کان اهم هو. هندستان جي مسلمانن جي ٻن سؤ سالن جي تاريخ جو گهرو مطالعو ڪيو وڃي ۽ ان دور جي مختلف تحريڪن جو جائزو ورتو وڃي ته انهن سڀني ۾ جيڪا ڳالهه هڪجهڙي نظر ايندي سا آهي مسلمانن ۾ اقتدار جي محرومي جو احساس، جيڪو وقت جي گذرڻ سان وڌيڪ گهرو ۽ شديد ٿيندو ويو. حقيقت ۾ انهن مڙني تحريڪن جو بنيادي مقصد به اهو ئي هو ته مسلمانن کي کانئن ڦريل اقتدار واپس ڏيارڻو وڃي. تنهنڪري جناح صاحب لکنؤ واري اجلاس ۾ مسلمانن کي اقتدار جي بلندين تائين ٻيهر پهچائڻ جي عزم جو جيڪو اعلان ڪيو ته ڄڻ هڪ لحاظ کان مسلمانن جي ڏڪندڙ رڳ تي آڱر رکي هئي. هاڻ مسلمانن کي پڪ ٿي ته جناح صاحب جي شخصيت ۾ کين اهڙو ترجمان ملي ويو، جيڪو سندن تاريخ جي روشنيءَ ۾ منزل مقصود تائين پهچائڻ ۾ ڪامل رهبر ثابت ٿيندو. مسلمانن جي اهڙي يقين جو لازمي نتيجو هو جو جناح صاحب جي مقبوليت ۾ ڏينهون ڏينهن اضافو ٿيندو ويو. ١٩٣٨ع جي شروعات

کان هو هندستان جي مسلمانن جي قائد اعظم جي حيثيت سان ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڄاتو سڃاتو ۽ مقبول ٿيندو ويو.

جناح صاحب جي قيادت ۾ ليگ جي اندر ۾ تي ۽ مسلمانن ۾ انجي مقبوليت ڪيتري نه وڌي، سبب ڪان نهايت شاندار ۽ بي مثل هئي، ۽ ليگ پنهنجي جوڙجڪ، قوت ۽ طاقت جي لحاظ کان هاڻي نئين بلندين کي ڇهي رهي هئي. لکنؤ سيشن کان پوءِ ليگ جي ميمبرن جي تعداد ۾ روز بروز واڌارو ايندو ٿي ويو. ان کان پوءِ جيئن جيئن ليگ جون گڏجاڻيون ٿيون، انهن ۾ ميمبرن جو وڌيل تعداد به هن ڳالهه جو ثبوت هو. مسلم ليگ جي تاريخ ۾ اهڙو وقت به آيو هو، جڏهن ۱۹۲۳ع ۾ مسلم ليگ جو سيشن ڪورم پوري نه هئڻ جي ڪري، ملتوي ڪرڻو پيو. ان کان پوءِ ۱۹۳۱ع واري اجلاس ۾ ڪورم لاءِ ميمبرن جي تعداد کي ۷۵ مان گهٽائي ۵۰ ڪرڻو پيو هو. پر ان جي ابتڙ، اپريل ۱۹۳۶ع واري ليگ سيشن ۾ ۲۰۰ ميمبرن شرڪت ڪئي، جڏهن ته لکنؤ واري اجلاس (۱۹۳۷ع) ۾ اهو تعداد وڌي وڃي پنج هزارن تائين پهتو. ان اجلاس جي موقعي تي پنڊال ۾ نشستن جو تعداد پنج هزار هو. ڪلڪتي واري خصوصي اجلاس (اپريل ۱۹۳۸ع) ۾ پنڊ ڏهن هزار ۽ لاهور (۱۹۴۰ع) واري اجلاس ۾ سٺ هزار نشستن جو بندوبست ڪيو ويو هو. جڏهن ته حقيقت هي هئي جو انهيءَ اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ وارن جو تعداد ان کان به گهڻو هو. هڪ اندازي موجب ان اجلاس ۾ هڪ لک کان به وڌيڪ ماڻهو شريڪ ٿيا هئا. لاهور جي ان اجلاس کي هندستان جي مسلمانن جو

سيپٽان وڏو ۽ نمائنده اجلاس ڪرائي ڏنو ويو. اهڙي ريت لکنوُ اجلاس کانپوءِ ليگ جي ميمبرن جي تعداد ۾ بيحد واڌ ٿي. ۱۹۲۷ع ۾ سڄي هندوستان ۾ مسلم ليگ جي ميمبرن جو ڪل تعداد ۱۳۳۰ هو، پر ۱۹۴۱ع ۾ مدراس ۾ جتي مسلمانن جي آبادي رڳو ڇهه سيڪڙو هئي. ميمبرن جو تعداد ۱۲،۰۷۸ ار تي وڃي پهتو هو. بنگال ۾ ۱۹۴۴ع ۾ انهن جو تعداد وڌي وڃي ۵،۵۰،۰۰۰ تي بيٺو. ڌيان ۾ رهي ته بنگال ۾ ڪانگريس سڀ کان وڌ ۾ وڌ ڪنهن به پارٽي جي ميمبرن جو تعداد ايڏو نه رهيو هو. ساڳئي سال (۱۹۴۳-۴۴ع) ۾ سنڌ ۾ مسلم ليگ جي ميمبرن جو تعداد ٽن لکن تائين وڃي پهتو، جيڪو سڄي صوبي جي مردن جي آبادي جو ڪل ۲۵ سيڪڙو هو.

ليگ جي وڌندڙ ۽ پکڙجندڙ قوت، طاقت ۽ مقبوليت جو هڪ وڌيڪ قابل اعتماد ۽ تصديق ٿيل اشارو اُپ-چونڊن مان به ملي ٿو. پهرين جنوري ۱۹۳۸ع کان ۱۹۴۲ع جي وچ واري عرصي ۾ ۵۶ مسلم نشستن تي ضمني چونڊون ٿيون، جن مان ۴۶ نشستون (۸۲ في سيڪڙو) مسلم ليگ حاصل ڪيون. جڏهن ته ڪانگريس رڳو ٽي نشستون (۵ في سيڪڙو) حاصل ڪري سگهي. باقي ستن نشستن تي آزاد اميدوار ڪامياب ٿيا.

پاڪستان جي گهرج ۽ ان جو پس منظر

(١٩٣٨ع کان ١٩٤٠ع)

لکنئو واري اجلاس جي شاندار ڪاميابيءَ ۽ سٺن نتيجن جي باوجود انکان پوءِ ٽي سال لڳاتار مسلم سياست جي اوسر لاءِ هندوستان جي مسلمانن جي تاريخ ۾ ڏاڍا اهم، نازڪ ۽ تشويش وارا هئا. مسلمانن کي نفسياتي، ثقافتي، سياسي، اقتصادي مطلب ته هر ميدان تي مختلف چئلينجن سان منهن ڏيڻو پيو هو. جيتوڻيڪ هو هندوستان جهڙي گهڻ قومن واري ملڪ ۾ هڪ نئين قوم جي حيثيت ۾ رهڻ جا خواهان هئا، پر ان سلسلي ۾ هنن جي طرفان جيڪي به ڪوششون ٿيون، تن کي نا ڪنهن سوچ ويچار جي نه فقط حقارت سان رد ڪيو ويو بلڪ انهن کي هر لحاظ کان ناڪام بڻايو ويو. جناح صاحب هڪ پاسي مسلم ليگ کي مضبوط بنيادن تي منظم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هو ته ٻئي پاسي هندو ۽ مسلم مسئلي جي هڪ عزت ڀريي ۽ باوقار حل تلاش ڪرڻ لاءِ ڪانگريس جي ليڊرن سان ڳالهيون ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳو رهيو. ان ڏس ۾ هن ڪانگريس جي ٽن اڳواڻن ۽ گانڌي سان لڳاتار خط وڪتابت جاري رکي. پر ڪانگريس جي ليڊرن جي طرفان ڪيس هميشه صاف انڪار ۾ جواب

ڏنو ويو. ڪانگريس جيڪا اقتدار جي نشي ۾ چور هئي سا پنهنجي شرطن کانسواءِ پئي ڪنهن به بنياد تي ناھ ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي. ڪانگريس جي هٺ ڌرمي جي انتها هئي جو لکنؤ اجلاس کان پوءِ جيتوڻيڪ ليگ ضمني چونڊن ۾ مسلم نشستن تي زبردست ڪاميابي حاصل ڪئي هئي، پر تنهن هوندي به ڪانگريس اجا سوڌو مسلم ليگ کي مسلمانن جي نمائنده ۽ ترجمان جماعت مڃڻ لاءِ تيار نه هئي. انگريزن جي خلاف گڏيل جدوجهد لاءِ جناح صاحب ڪانگريس سان ڪنهن قول قرار ۽ ناھ ڪرڻ لاءِ جيڪي به ڪوششون ڪيون، ڪانگريس نه رڳو انهن کي ليگ جي ڪمزوري سمجهي رد ڪري ڇڏيو، پر انهن تي ٺٺوليون ڪرڻ کان به نه گهٽايو.

سڀ کان وڏي خرابي ۽ افسوسناڪ ڳالهه هيءَ هئي ته پنڊت جواهر لال نهرو هندو مسلم مسئلي جي وجود جو ئي منڪر هو پر هن جي هيءَ به دعوي هئي ته هندستان ۾ اقليتن جو ڪو مسئلو ئي ڪونهي. ڳالهه اتي ختم نه ٿي ٿئي. هن جو اهو به موقف هو ته هندستان ۾ ڪا به اهڙي ذڪر جوڳي مسلم تهذيب ۽ تمدن ۽ ثقافت موجود نه آهي، جنهن جي حفاظت ڪرڻ يا ان جي سلامتيءَ جي ضرورت هجي. ان وقت ڪانگريس هندستان جي يارهن صوبن مان اٺن صوبن تي برسر اقتدار هئي. تنهنڪري هن ڪجهه وقت کان وڌيڪ گهمنڊ ۽ سخت رويي جو اظهار پئي ڪيو. اهڙي قوت ۽ بالادستي جي مظاهري لاءِ ڪانگريس اهڙي ڪارروائي ڪرڻ ۾ رڌل هئي جنهن جو مقصد مسلمانن کي هندستان ۾ بي حقيقت ۽ غير اهم ثابت ڪرڻ هو. تنهنڪري هن مسلم

دشمنيءَ جا ڪيترائي قدم کنيا. مثال طور هن بندي ماترم کي قومي تراني جي حيثيت ڏني. سرڪاري اسڪولن ۾ هنديءَ کي اردو جي جاءِ تي جاري ڪيو. ڳئون جي ذبح خلاف قانون منظور ڪري ان کي نافذ ڪرايو. ملازمتن جي سلسلي ۾ هن امتيازي سلوڪ روا رکي مسلمانن کي سندن حقن کان محروم رکيو ۽ وُديا مندر اسڪيم شروع ڪئي جيڪا هندن جي عقيدي موجب هئي.

ڪانگريس جي اهڙي قسم جي قدمن کڻڻ سان ئي هندوستان جي ڏورا هين سرحدن تائين فرقيوارانه وڳوڙن جو هڪ سلسلو شروع ٿي ويو. رڳو هڪ سال اندر ٥٧ سنگين ۽ رتوڇاڻ وارا فساد ٿيا، جن ۾ ٨٣٠ ماڻهو اجل جو شڪار ٿيا ۽ ١٧٠٠ زخمي ٿيا. انهن فسادن جي شدت ۽ نوعيت مان ائين پئي محسوس ٿيو ته ڄڻ هندوستان خانه جنگيءَ جي ڪناري تي اچي پهتو هو.

ليگ طرفان ان عرصي ۾ ٽي تحقيقاتي رپورٽون تيار ٿيون. جن ۾ نهايت جامع شهادتون ۽ ٺوس ثبوت سان انهن ڏاڍاين جو تفصيل ڄاڻايل هو، جيڪي ڪانگريسي راڄ واري دور ۾ مسلمانن تي ڪيون ويون هيون. تنهنڪري انهن بنيادن تي جناح صاحب هاڻي کُلم کُلا سڌو سنئون ڪانگريس تي نڪته چيني ڪرڻ شروع ڪري ڏني. هن اعلان ڪيو ته انگريزن هندوستان سان جيڪو سلوڪ ڪيو آهي، اڄ هڪ عام هندو مسلمانن سان ان کان به وڌيڪ برو سلوڪ ڪري رهيو آهي. جناح صاحب کُليو کُلايو اعلان ڪيو ته ڪانگريس ئي فسطائي انداز ۾ هندو مسلم ٺاهه جي سلسلي ۾ ٿيندڙ هر مخلصانه ڪوشش کي ناڪام بنائڻ جي ذميوار آهي. تنهنڪري جناح صاحب

پنهنجي انهيءَ دعويٰ جي تصديق لاءِ گهر ڪئي ته هندستان جي مسلمانن جي شڪايتن ۽ تڪليفن جي تحقيقات لاءِ هڪ شاهي ڪميشن مقرر ڪئي وڃي. ان کان پوءِ جڏهن هندستان جي وائيسراءِ، هندوستان طرفان ٻي جنگ عظيم ۾ محوري طاقتن جي خلاف آڪٽوبر ١٩٣٩ع ۾ جنگ جو اعلان ڪيو ۽ ڪانگريس جي صوبائي وزارتن ان اعلان جي خلاف احتجاج ڪندي استعفائون ڏنيون، تڏهن جناح صاحب مسلمانن کي سڏ ڏنو ته هو ٢٢ ڊسمبر ١٩٣٩ع تي ڪانگريسي راڄ جي ڏاڍاين ۽ ناانصافين خلاف ڇوٽڪاري جو ڏينهن ملهائين. جناح صاحب جي ان اپيل تي هندوستان جي مسلمانن جنهن جوش ۽ جذبي ۽ دل وجان سان لبيڪ چيو تنهن مان هر ڪنهن جي آڏو هيءَ حقيقت پڌري ٿي پيئي ته هندوستان جا مسلمان به هن وڏي ڪنڊ ۾ هڪ اثرائتي ۽ فعال قوت آهن؛ اهڙي قوت جنهن کي نه مڃڻ جو مطلب ڏينهن کي رات چوڻ جي برابر هو. ان مان هي ڳالهه به پڌري ٿي سامهون آئي ته ڪانگريس جي اها دعويٰ ته هوءَ هندوستان جي چاليهه ڪروڙ عوام جي اڪيلي ترجمان آهي سا ڪيتري نه بي جان ۽ بي حقيقت هئي.

١٩٣٧ع کان ١٩٣٩ع واري عرصي ۾ ڪانگريس مسلمانن کي چيپائڻ لاءِ جيڪي طريقا اختيار ڪيا هئا سي ايترو ته ڪريل ۽ ناانصافي تي ٻڌل ۽ ظالمانه هئا جو هندوستان جا مسلمان، خاص ڪري جناح صاحب سنجيدگي سان هن ڳالهه تي ويچارڻ لاءِ مجبور ٿي پيا ته انهيءَ "ڪل هند وفاق" ۾ جنهن ۾ ڪين ڪانگريسي حڪومت جي اثر هيٺ هميشه لاءِ هڪ

اقليت جي حيثيت ۾ رهڻو پوندو. مسلمانن جو مستقبل چٽو ٿيندو ۽ ظاهر آهي ته اهو ١٩٣٠ع وارو زمانو هو، جڏهن هنن سمجهيو ٿي ته هندوستان جي اتر الهندي ۽ اتر اڀرندي جا مسلم گهڻائي وارا صوبا مسلم اثر ۽ نفوذ لاءِ پختي ديوار جو ڪم ڏيندا ۽ تجويز ڪيل وفاقي حڪومت جي اختيارن ۽ اقتدار کي معقول حد تائين رڪاوٽ جو ذريعو ثابت ٿيندا. پر هاڻي انهن صوبن ۾ ٻن سالن واري ڪانگريسي راڄ جي تجربي ڪرڻ کان پوءِ سندن اهي انديشا درست ثابت ٿي چڪا هئا ته ڪانگريس جو آخري مقصد هندوستان ۾ بي رحم اڪثريت جي بل تي هندو راڄ قائم ڪرڻ کانسواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي. انهن ڪري ظاهر آهي ته مسلمانن لاءِ هن نتيجي تي پهچڻ ڪو ڏکيو ڪم نه هو ته رڳو صوبائي خود مختياري انهن سڀني گهربل ڪي تحفظات جو ضامن نه ٿي ٿي سگهي جيڪي هڪ قوم جي حيثيت ۾ هندوستان ۾ انهن جي وجود لاءِ ضروري هئا. انهن سببن جي ڪري، ڪيس تجويز ڪيل وفاق جي باري ۾ پنهنجي موقف جو نئين سر جائزو وٺڻو پيو. هنن برطانوي حڪومت کان گهر ڪئي ته ١٩٣٥ع واري ايڪٽ ۾ شامل وفاقي حصي کي بلڪل ختم ڪيو وڃي. آگسٽ ١٩٣٩ع ۾ ان مطالبي کي منظور ڪيو ويو.

هونئن ته هي به هڪ حقيقت آهي ته ١٩٣٧ع کان ١٩٣٩ع تائين ڪانگريس جي ٻن سالن واري حڪومت مسلمانن لاءِ غائبانه طور هڪ انعام ثابت ٿي. ان راڄ مسلمانن کي بي حسي جي غفلت واري ان ننڊ مان جاڳايو، جنهن ۾ هو

ورهين کان غرق هئا. هن وقت هو ان خواب مان ڇرڪي ٻري اٿيا ۽ جهٽ پلڪ ۾ قوميت جي ان روحاني جذبي سان سرشار ٿي پيا جيڪو منجهن گهڻي عرصي کان موجود هو. ڪانگريس طرفان انهن لڳاتار گهائن ۽ مستقل ضربن سببان گهٻرائجي ۽ پريشان ٿي مسلمان نه رڳو هوشيار ٿي پيا پر هو پنهنجو گهات اوچوڪري ٻيهي رهيا. ڊاڪٽر امبيدڪر جو چوڻ آهي ته ڪانگريس جي اهڙي سلوڪ سببان مسلمانن پنهنجي اجتماعي شعور کان ڪم ورتو ۽ پنهنجي قومي خواهشن، امنگن ۽ تمنائن کي چٽي طور مربوط ۽ بامقصد شڪل ڏيڻ جون ڪوششون ڪري ڏنيون. انهن ڪوششن جي نتيجي ۾ سندن قوميت وارو احساس جي چڻگ وڏي نيشنلزم جو آتش فشان بڻجي پيئي. هاڻي هو هڪ قوم جي حيثيت سان زنده رهڻ جي جذبي، عزم ۽ حوصلي سان سرشار ٿي پيا. قدرت کين هڪ اهڙي علائقي سان به نوازيو هو جنهن کي هو پنهنجو وطن بڻائي هڪ نئين پيدا ٿيل قوم جي تهذيب ۽ ثقافت جو ماڳ به بڻائي ٿي سگهيا. ارنسٽ رينن جي چوڻ موجب: "هڪ گروهه هڪ قوم جي شڪل تڏهن اختيار ڪندو آهي، جڏهن ان ۾ قوميت جو احساس نيشنلزم (قوم پرستي) جي چوٽين کي ڇهندو آهي، ۽ قدرت ان لاءِ ڪجهه اهڙا علائقا مهيا ڪيا هجن، جن کي هو پنهنجو قومي وطن بڻائي سگهندو هجي". هي اهي هئا بنيادي عوامل جن هندوستان جي خاص ماحول ۾ مسلمانن کي هڪ ڌار ۽ منفرد قوم هئڻ جي دعوي جو ذهني ۽ عقلي جواز پڻ فراهم ڪيو. تنهنڪري جڏهن هڪ ڊگهي عرصي کان پوءِ مسلمانن کي

پنهنجي دلي خواهش ۽ امنگن ظاهر ڪرڻ جو موقعو مليو ته هنن ڌار مسلم قوم ۽ جداگانه مسلم نيشنلزم جي حق ۾ پنهنجو فيصلو ڏنو. بس هي اُهو ئي مرحلو آهي جڏهن هندوستان جي مسلمانن، بنا ڪنهن رڪ رڪاوٽ جي وڏي فخر سان هڪ ڌار قوم هجڻ جي دعويٰ ڪئي. ان ڏس ۾ قائداعظم نهايت چٽي نموني ۾ علحده قوم جي حيثيت سان مسلمانن جي خصوصيتن جو هن طرح اظهار ڪيو:

"اسان هڪ قوم آهيون. اسان جي تهذيب ۽ تمدن ۽ زبان ۽ ادب، قدرون ۽ اخلاق، قانون ۽ ضابطا، نالا ۽ نالن رکڻ جا اصول، اسانجون رسمون ۽ رواج، تاريخ ۽ تقويم (ڪيلينڊر) جذبا ۽ لاڙا سڀئي مختلف ۽ جدا آهن. زندگي ۽ زندگيءَ جي طور طريقن جي باري ۾ اسان جو پنهنجو الڳ نقطهءِ نظر آهي. بين الاقوامي قانونن جي سمورن معيارن جي لحاظ کان اسان هڪ قوم آهيون."

هندوستان جي مسلمانن ۾ هڪ قوم هجڻ جو هي نئون انڪشاف ۽ تازو احساس هندوستاني سياست تي گهرا اثر وجهڻ جو سبب بڻيو. اُهي مسلمان، جيڪي هندوستان ۾ هندن جي گهڻائيءَ ڪري ڏسي پنهنجو پاڻ کي اقليت سمجهندا هئا، ۽ اهڙي حيثيت سان پنهنجي حقن جي حفاظت جي ضمانت گهرندا هئا، خواهه اهي ضمانتون ڪاغذي ڪارروائي تائين محدود ڇو نه هجن. اوچتو هڪ قوم جي حيثيت اختيار ڪري چڪا هئا، هڪ اهڙي قوم جي حيثيت جيڪا ٻين کان بنهه الڳ هئي ۽ ان بنياد تي هو پنهنجي لاءِ وڏي ڪنڊ هندوستان ۾ هڪ

ذاتي خودمختيار ملڪ حاصل ڪرڻ ۾ پاڻ کي حق بجانب سمجهي رهيا هئا.

هي پهريون پيرو هو جو مسلمانن پنهنجي لاءِ هڪ الڳ قوم هجڻ ۽ هندوستان ۾ پنهنجي لاءِ هڪ ڌار وطن ناهڻ جي گهر پوري يقين سان ۽ نئين شڪل ۾ پيش ڪئي. پر جيڪڏهن هندوستان جي مسلمانن جي تاريخ جو مطالعو ڪيو وڃي ته هي ڳالهه بنا ڪنهن رد ڪد جي چئي سگهجي ٿي ته هندوستان جي مسلمانن ۾ هڪ ڌار قوم هجڻ جو احساس هميشه کان موجود هيو. پنهنجي انهيءَ احساس جو اظهار هنن گذريل صديءَ ۽ هلندڙ صديءَ ۾ مختلف انداز سان پئي ڪيو. هڪ ڌار قوم هجڻ جو اهو ئي احساس هو، جنهن جي بنياد تي هنن مختلف انداز ۾ لڳاتار تحريڪون شروع ڪيون. تاريخ جي ڪنهن به موڙ تي جدا قوم واري حيثيت جي اظهار ۾ هنن ڪڏهن ڪو نه ڪيٻايو جيتوڻيڪ ان احساس کي پڌري ڪرڻ جو انداز مختلف هو. مثال طور ١٨٣٠ع کان ١٨٩٠ع وارن ڇهن ڏهاڪن ۾ ۾ مجاهدين، ١٨٧٠ع کان ١٨٩٠ع وارن ٻن ڏهاڪن ۾ عليگڙهه ۽ ١٩١٨ع کان ١٩٢٤ع واري ڏهاڪن ۾ خلافت تحريڪ، ١٩٠٦ ۾ ڌار چونڊن واري مطالبي ۽ مسلم ليگ جي قيام، ١٩١٦ع لکنئو ٺاهه، ١٩٢٩ع ۾ آل پارٽيز مسلم ڪانفرنس وارن نهراءُ ۽ جناح جا چوڏهن نڪتا ۽ هاڻي ١٩٣٧ع ۾ جناح ۽ ليگ جي طرفان ڪانگريسي وزارتن ۾ شرڪت ڪرڻ بدران ڪانگريس ۾ ضم ٿيڻ جي دعوت کي سختيءَ

۾ نفرت وچان رد ڪرڻ ۽ اهي سڀ واقعا هن ڳالهه
جي نشاندهي ڪن ٿا ته مسلمان ذهني ۽ نفسياتي لحاظ کان
پاڻ کي هميشه هڪ ڌار قوم سمجهندا پئي آيا.
انهي احساس جي بنياد تي ڪڏهن ڪڏهن مسلمانن
جي طرفان هندوستان جي ورهاڱي جي باري ۾ تجويزون
پڻ پيش ٿينديون پئي رهيون، جيئن هن سرزمين
جي ڪنهن ٽڪري تي مسلمانن جي لاءِ هڪ ڌار ملڪ قائم
ٿي سگهي. ان مقصد لاءِ سڀ کان پهريائين مولانا
عبدالحليم 'شرر' آگسٽ ١٨٩٠ع ۾ هڪ تجويز پيش ڪئي
هئي. انهيءَ شروعات کان پوءِ اهڙي قسم جي تجويزن
جو مُختلف لفظن ۾ وچور سان اظهار پئي ٿيندو رهيو،
تان ته، ١٩٣٠ع ۾ الهه آباد ۾ مسلم ليگ جو اجلاس سڏايو
ويو. ان اجلاس جي صدارت مفڪر ۽ شاعر اسلام علامه
اقبال ڪئي، ۽ ان موقعي اها مشهور تقرير پڻ ڪئي
جيڪا اڳتي هلي اقبال جي الهه آباد واري خطبي جي نالي
سان مشهور ٿي. هن تقرير ۾ علامه اقبال پهريون
ڀيرو هندوستان جي مسلمانن پاران هڪ سياسي پليٽ فارم
تي چٽي نموني ۾ هندوستان جي ورهاڱي جو تصور
پيش ڪيو. علامه اقبال جي انهيءَ خطبي سببان ليگ
جي ان اجلاس کي هندوستان جي تاريخ ۾ نمايان حيثيت
حاصل آهي. ان کان ٽي سال پوءِ، ١٩٣٣ع ۾ ڪيمبرج
۾ تعليم حاصل ڪندڙ هڪ شاگرد چوڌري رحمت علي
هندوستان ۾ مسلمانن جي تجويز ڪيل وطن جو نالو "پاڪستان"

رکيو.

هتي هيءُ ڳالھ به ڏيان ڏيڻ جهڙي آهي ته هندستان جي مسلم سياست ۾ عام طور ۽ پنجاب جي معاملن ۾ خاص طور گهري دلچسپيءُ سبيان علامه اقبال ١٩٣٠ع واري ڍاڪي ۾ جناح صاحب جي تمام گهڻو ويجهو اچي ويو هو.

تنهنڪري ١٩٣٦ع کان ١٩٣٧ع واري عرصي ۾ اقبال لڳاتار جناح صاحب سان لکپڙهه ڪندو رهيو. جناح صاحب سان ان خط وڪتابت ۾ علامه اقبال تنهن وقت جي سياسي حالتن ۽ الوقت جي اهم مسئلن بابت تفصيلي طور خيالن جي ڏي وٺ ڪئي. اقبال انهن خطن ۾ هن ڳالھ جي نشاندهي پڻ ڪئي ته مسلم هندستان جا مختصر ميعاد ۽ ڊگهي ميعاد وارا مقصد ۽ پروگرام ڪهڙا ڪهڙا هجڻ گهرجن ۽ ان سان گڏ ڳڏهن جناح صاحب تي پڻ زور ڏنو ته ليگ جي تنظيم کي مضبوط بنيادن تي نئين سر تنظيم ڪرڻ لاءِ هو پنهنجين انٿڪ ڪوششن ۽ جدوجهد کي جاري رکي، مسلمانن ۾ پاڻ ۾ ايڪي پيدا ڪري ۽ کين هڪ اهڙي منظم ۽ ڪارگر قوت جي شڪل ڏي، جنهن کي سڀ کو تسليم ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي پوي.

ان کانسواءِ اقبال هن ڳالھ تي به زور پريو ته مسلمانن جي دل ۽ دماغ ۾ هڪ ڌار مسلم قوم جي احساس جي بنياد تي جيڪي خواهشون، امنگون ۽ جذبا هميشه کان پرورش وٺندا رهيا آهن تن.

جناح صاحب انهن کي هڪ تشڪل ڏيئي، هڪ مقصد سان همڪنار ڪري ۽ ان کي اظهار ۽ بيان جي طاقت ۽ قوت بخشي. اقبال جو جناح صاحب تي هي به زور هو ته هندوستان جي مسلمانن جي مسلم تشخص کي بچائڻ ۽ انهن جي غربت ۽ افلاس کي دور ڪرڻ لاءِ ۽

پاڪستان جو مطالبو پيش ڪري. خود جناح صاحب اڳتي هلي، انهن خطن جي تاريخي اهميت کي تسليم ڪيو جيڪي اقبال ننڍي کنڊ جي تاريخ جي ان اهم ۽ نازڪ دور ۾ کيس لکيا هئا. ان کانسواءِ، جناح صاحب هن ڳالهه جو پڻ اعتراف ڪيو ته انهن خطن ۾ ان زماني جي مرڪزي مسئلن جي اهڙي نموني سان سجاڻپ ڪرايل هئي، جنهن جي بنياد تي کيس انهن مسئلن کي نئين تناظر ۾ ڏسڻ ۽ سمجهڻ جو موقعو مليو ۽ هو نيٺ پاڪستان جي مطالبي جي پٺڀرائي ڪرڻ لڳو.

اقبال هڪ دوررس نگاهه ۽ مستقبل شناس ماڻهو هو. هن، وقت جي رفتار کي چڱي طرح پئي سڃاتو ۽ مسلم قوم جي جذبن کي پڻ پلي پئي ڄاتو، ان ڪري هن الهه آباد واري تقرير ۾ نه رڳو هندستان جي ورهاڱي جو تصور پيش ڪيو، جيڪو اڳتي هلي پاڪستان جي مطالبي جي حيثيت ۾ سامهون آيو، پر ١٩٣٦ع کان ١٩٣٧ع تائين هن پنهنجي خطن جي ذريعي جناح صاحب تي اهو پڻ زور پريو ته هو کيس کليو کلايو پاڪستان جي مطالبي جو اعلان ڪرڻ کپي ۽ ان ڳهر کي مڃائڻ لاءِ تنهن سان گڏ ڪري نهروءَ جي ”آزاديءَ واري“ جي نعري جو ترياق پيش ڪرڻ ڳهرجي ۽ ان سان گڏ مسلم عوام سان رابطي ۾ اچڻ جي مهم کي تيز ڪرڻ کپي. پر جيئن ته جناح صاحب هڪ عملي سياستدان هو، ان ڪري هو چڱي طرح پئي ڄاتو ته جيستائين مسلمانن کي هڪ پليٽ فارم تي ڪٺو ڪري متحد ۽ منظم نه ڪجي تيستائين مسلمانن جي طرفان پاڪستان جي ڳهر جو اعلان ڪرڻ نه رڳو وقت کان اڳ

ٿيندو پر پنهنجي شڪست جي برابر ٿيندو.

انهن خطن ۾ جيڪو اقبال انداز ۽ رنگ اختيار ڪيو آهي ۽ جهڙي طرح مسئلن جي سچائيءَ ڪرائي آهي سي انحقيقت ڏانهن اشارو ڪن ٿا ته اقبال کي جناح صاحب ۽ سندس قيادت تي ڪيتري قدر اعتماد ۽ يقين هو. هڪ پيري هن جناح صاحب کي لکيو: "هندوستان ۾ اڄ توهان ئي اڪيلا اهڙا مسلمان آهيو جنهن جي طرف مسلمان اهڙي آس لڳائي اميد پريل نگاهن سان ڏسڻ ۾ حق تي آهن ته اهو ڪين وڌندڙ طوفان مان امن ۽ حفاظت سان ٻاهر ڪيئي ايندو."

هڪ ٻئي هنڌ، اقبال اهڙي پختي يقين جو اظهار اجهو هن ريت ڪيو: "هن اهم ۽ سنگين موڙ تي مونکي يقين آهي ته الله سائين جيڪي توهان کي صلاحيتون عطا ڪيون آهن، انهن کان ڪم وٺي توهان موجوده مشڪلاتن جو ڪو نه ڪو حل ڳولهي وٺندؤ." هندوستان جي مسلمانن جي هي خوشنصيبي هئي جو سندن تاريخ جي نازڪ موڙ تي انهن سڀني جي وچ ۾ مڪمل ذهني هم آهنگي هئي، جن مان هڪ فلسفي هو، ته ٻيو عملي انسان.

اقبال جي انهي فڪري اثر جي ڪري ئي، جناح صاحب ۽ ليگ اڳتي هلي نيت وڏي اعتماد ۽ اثر ائي انداز ۾ پاڪستان جو مطالبو پيش ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا. ليڪن اقبال جو سڀ کان وڏو ڪارنامو هي آهي ته هن هندوستان ۾ مسلمانن جي مسئلي کي فڪري انداز عطا ڪيو ۽ فڪري لحاظ کان ان کي معنويت سان همڪنار ڪيو. الهآباد واري تقرير درحقيقت هڪ لحاظ

ڪان پاڪستان جي فڪري جواز جو هڪ عڪس آهي. هن نهايت اثرائتي انداز ۾ ڇاپي ڪرائي ته هندوستان جو مسئلو فرقيوارانه نوعيت جو آهي بلڪ اصل ۾ ان جي نوعيت بين الاقوامي آهي. هندوستان جون اهي ٻئي قومون پنهنجي حياتي جي نظريي ۽ عقيدن جي لحاظ کان بنهه مختلف ۽ متضاد هيون. تنهنڪري انهن جو پاڻ ۾ اتحاد يا هڪ ٻئي ۾ ضم ٿي وڃڻ ناممڪن آهي. ان مان ظاهر ٿو ٿئي ته رڳو سياسي ۽ ثقافتي پهلو ئي اهي بنيادي عوامل نه هئا جن پاڪستان قائم ڪرڻ جي ڏس ۾ مسلمانن جي رهنمائي ڪئي. پر حقيقت هن ريت آهي ته تاريخي، اقتصادي، سماجي، لساني ۽ مذهبي اختلاف وغيره ملي مسلمانن ۽ هندن جي ناتن تي اثر انداز ٿيا هئا، ۽ انهن جي وچ ۾ اختلاف ۽ امتياز جو سبب هئا. اهي ئي اهي عوامل هئا جن مسلمانن کي پنهنجي لاءِ هڪ ڌار ۽ آزاد وجود حاصل ڪرڻ وارو ڏيک لاتو ۽ اڳتي هلي هن پاڪستان جي قيام ڏانهن اهڙي برجستي انداز ۾ وک وڌائي ۽ آزادي جي راهه ۾ ايندڙ مڙني مشڪلاتن کي ڪنهن ليکي ۾ نه آندو. مسلمانن هن ڳالهه جو به خيال نه ڪيو ته پنهنجي لاءِ هو جيڪو ملڪ قائم ڪرڻ چاهين ٿا، ان ۾ ڪو جاگرافيائي تسلسل ڪونهي. هو هن ڳالهه کان به هراسان نه پيئي ٿيا ته هندو قوم، جيڪا عددي، اقتصادي، سياسي ۽ تعليمي لحاظ کان هنن جي ڀيٽ ۾ گهڻو وڌيڪ برتر ۽ ترقي يافته آهي، سا سندن مخالفت ڪري رهي آهي.

حيرانيءَ ۾ وجهندڙ ڳالهه هي آهي ته هندن ان موڙ تي تاريخ، ثقافت ۽ روايتن وارين قوتن کي به وساري ڇڏيو.

يا تي سگهي ٿو ته هن اهو پڻ سوچيو ته سندن عظيم مفادات جي تقاضا اها آهي ته اهڙين قوتن کي به نظر انداز ڪري ڇڏين جي تنهنڪري مسلمانن جي پاڪستان جي مطالبي تي هندن جو رد عمل ڪهڙو تلخ ۽ دشمنيءَ تي ٻڌل هو. پنهنجي مخالفت ۾ هو ايترو ته تحت ۽ جذباتي ٿي ويا هئا جو هو مسلمانن ۾ بحيثيت قوم جي ايندڙ تبديليءَ کي سمجهڻ ۽ ان جو تجزيو ڪرڻ ۾ به بنه ناڪام رهيا. هنن پاڪستان جي مطالبي جي سببن جي چنڊ ڇاڻ ڪرڻ بجاءِ، ان گهڙيءَ تي جذباتي انداز ۾ نڪته چيني ڪندي پاڪستان تي هر لحاظ کان ڦٽ لعنت ڪرڻ کي پنهنجو شعار بڻايو. پاڪستان جي مخالفت ۾ پنهنجون ور بيان صرف ڪندي، هنن الوقت هندوستان جي صورتحال کي به وساري هو مخالفت براءِ مخالفت وارن جذباتي وهڪرن ۾ وهندا رهيا ۽ ان پٽ پڌري حقيقت جو به صحيح اندازو نه لڳائي سگهيا ته پاڪستان جي مطالبي تي مسلمانن جنهن زبردست ۽ پرجوش انداز ۾ لبيڪ چيو آهي، انجي سياسي ۽ نفسياتي اهميت ڇا آهي. مخالفت جي انهيءَ طوفان ۾ سچ پچ ته هن حقيقت جو به هو ادراڪ ڪري نه سگهيا ته مسلمان اڳ هندوستان ۾ پاڻ کي اقليت سمجهندا هئا، هاڻي سياسي ۽ نفسياتي لحاظ کان انهن جي دلين جي ماهيت بدلجي چڪي آهي. هنن جو قومي جذبو هاڻي نيشنلزم جي مثبت شعلي ۾ تبديل ٿي چڪو آهي هنن جي جاگرتا هاڻ هڪ ڌار قوم ۽ الڳ وطن جي دعويٰ ۽ ان جي پوراين جي پختي عزم جو روپ اختيار ڪري چڪي آهي. ٻئي طرف انگريز به جيستوڻيڪ مسلمانن جي انهيءَ مطالبي

جا مخالف هئا پر انهن جي مخالفت ايڏي سخت نه هئي. انگريزن جي مخالفت جو سبب هي هو ته مسلمانن جو اهو مطالبو هنن جي اناءَ بخبر تي وڏو وڏ هو، ڇاڪاڻ ته هن ڳالهه تي فخر هو ته هندوستان ۾ هندوستاني قوم جي اتحاد ۽ وحدت جا معمار هئا. ان اتحاد کي جيڪو هنن برطانيه جي فوجي قوت کي استعمال ڪري هندوستان ۾ ان ۾ آباد قومن تي مڙهيو هو، تنهن کي هو پنهنجو وڏو ڪارنامو سمجهندا هئا ۽ سندن دعويٰ هئي ته اهو اتحاد، جديد هندوستان جي جوڙجڪ ۾ سندن سڀ کان اهم ۽ پائيدار عنصر ثابت ٿيندو. جڏهن ته پاڪستان جي گهر نه رڳو هنن جي ان عظيم الشان دعويٰ جي نفي ٿي ڪئي، پر ان ڳالهه جي نشاندهي ٿي ڪئي ته انگريزن هتان جي تاريخ کي سمجهڻ ۾ ناڪام ثابت ٿيا آهن تنهن ڪري اهي ئي سبب هئا جو هو مسلمانن جي انهيءَ گهر تي پريشان ٿي پيا هئا ۽ نفسياتي طور تي هنن ترت ئي انجي مخالفت به شروع ڪري ڏني.

لاهور اجلاس ١٩٤٠ع ۾ ان ۾ پاڪستان جي نعري جي منظوري، هڪ لحاظ کان قائداعظم جي ان مشن جي ڪامياب پڄاڻي هئي جيڪا هن مسلمانن کي هڪ پليٽ فارم تي ڪٺي ڪرڻ لاءِ شروع ڪئي هئي. ان سان گڏ، هن اجلاس ۾ مذڪوره نعري سندن انهي دعويٰ تي پڻ تصديق جي مهر هڻي ڇڏي ته هو نه رڳو جناح ئي مسلم هندوستان جي اڳواڻي جو واحد علمبردار آهي.

حقيقت به اها ئي آهي ته هندوستان ۾ مسلم سياست کي پاڪستان جي دڳ تي لائڻ ۾ مسلمانن کي ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان

جي قيام تائين پهچائڻ ۾، قائداعظم ڪان وڏيڪ ٻئي ڪنهن فيصلہ ڪن ڪردار ادا نہ ڪيو. هي حقيقت آهي تہ مسلمانن لاءِ پاڪستان جي ان دعويٰ جي جنهن اثرائتي طريقي سان هن وڪالت ڪئي، ۽ وري خاص طور ٻي عظيم جنگ جي ڇڙواڳي تي مسلمانن جي مطالبي سان لاڳاپيل نهايت نازڪ، اهم ۽ پيچيده ڳالهين جو جيڪو سلسلو، شروع ٿيو، ان ۾ قائداعظم جيڪا حڪمت عملي اختيار ڪئي، اهو ان وڪالت ۽ حڪمت عملي جو نتيجو هو جو پاڪستان جو قيام اسٽرشي پيو.

پاڪستان ڏانهن اڳتي قدم

١٩٤٠ع کان ١٩٤٧ع

قائداعظم محمد علي جناح سياست جي لاهين چاڙهن کان چڱي طرح واقف هو ۽ کيس ڄاڻ هئي ته سياست جي چوٽ تي ڪهڙي وقت ڪهڙي ڳوٽ کي اڳتي وڌائجي. ٢٣ مارچ ١٩٤٠ع تي پاڪستان جي مطالبي تي ٻڌل لاهور ٺهراءَ جي منظوري کان پوءِ هن سڀ کان اڳ ۾ هي ڪم ڪيو جو وائسراءِ کان اها پڪ ورتي (٨ آگسٽ ١٩٤٠ع) ته هز ميجسٽي جي حڪومت پنهنجون موجوده ذميداريون ڪنهن اهڙي نظام حڪومت کي منتقل ڪرڻ جو ارادو نٿي ڪري سگهي جنهن جي اختيارن کي هندوستان جي قومي زندگي ۾ شامل ڪو وڏو عنصر قبول نه ڪندو هجي. ٻيو اهو ته برطانوي حڪومت انهن طبقن کي ڪنهن به اهڙي حڪومت جي اطاعت لاءِ مجبور ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڏاڍ ۽ زور آوري اختيار ڪرڻ ۾ ڪا ڌر بڻجي نٿي سگهي. وائسراءِ جي ان اعلان کان پوءِ حقيقت ۾ هندوستان لاءِ تيار ٿيندڙ واري مستقبل جي ڪنهن به آئيني نظام ۾ مسلمانن کي ويٽو حاصل ٿي ويو هو، جنهن جو مطلب اهو به هو ته هاڻي

هي ڳالهه تسليم ڪئي ويئي هئي ته مسلمان هڪ اهڙي طاقت بڻجي چڪا آهن جنهن کي ڪنهن به حالت ۾ نظرانداز ڪري نٿو سگهجي. هيءُ اهوئي مقصد هو جنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ جناح صاحب ١٩٢٤ع کان لڳاتار ڪوشش ڪندو پئي آيو. اهڙي ريت ١٩٣٩ع ۾ جنگ شروع ٿيڻ کان پوءِ وائسراءِ گانڌي سان گڏ جناح صاحب کي به ڳالهه ٻولهه جي دعوت ڏني ته انهن هن امر جي تصديق ٿي ته هندوستان جي مسلمانن ۾ جناح صاحب جي شخصيت مرڪزي حيثيت رکي ٿي.

آگسٽ ١٩٤٠ع واري اعلان کان ويهه مهينا پوءِ "ڪرپس تجويزون" پيش ٿيون. اهي تجويزون پاڪستان قائم ٿيڻ جي ڊگهي ۽ اڳرانگي راهه ۾ پي وک جي برابر هيون. انهن تجويزن جو ترت مقصد هي هو ته جاپان جي يلغار جي مقابلي ڪرڻ ۾ هندوستانين جو سهڪار حاصل ڪيو وڃي، ڇو ته جاپاني فوجون برما تي پنهنجو قبضو پڪو ڪرڻ کان پوءِ آسام تي حملو ڪرڻ لاءِ تيار هيون ۽ آسام بي شڪ هندستان جو اڀرندو دروازو هو. پر تنهن هوندي به ڪرپس جي ڊگهي مدي وارا مقصد هن حقيقت ۾ شامل هئا ته انهن تجويزن ۾ خود اختياري وارو اصول جيڪو پاڪستان جي گهر جو بنياد هو تنهن کي صوبائي سطح تي مڃيو ويو هو. اهڙي ريت ڪرپس تجويزن ۾ هي به مڃيو ويو هو ته ان وقت پاڪستان جو مطالبو لئه هندوستاني سياست جو هڪ مرڪزي مسئلو آهي، ان بنياد تي ڪرپس تجويزون جڻڪ پاڪستان جي مطالبي جو برطانوي

بدل هيون ڪرپس تجويزن ۾ جيتوڻيڪ علائقائي بنيادن تي حق خود اختياريءَ جي اصول کي مڃيو ويو هو، تاهم اها ڳالهه جيئن ته مسلمانن جي اصل مطالبي جي تڪميل نه هئي، تنهنڪري ليگ انهن تجويزن کي رد ڪري ڇڏيو ٻئي پاسي وري ڪانگريس به انهن تجويزن کي رد ڪري ڇڏيو. پر ڪانگريس جي ان فيصلي جو سبب بلڪل مختلف هو يعني اهو ته انهن تجويزن ۾ مسلم نقطهءِ نگاهه کي سڌو سنئون مڃيو ويو هو-

ڪرپس مشن جي ناڪاميءَ کانپوءِ ۽ ان موقعي تي جڏهن جاپاني فوجون هندوستان جي اڀرندي دروازي تي پهچي رهيون هيون، ڪانگريس آگسٽ ١٩٤٢ع ۾ پنهنجي اها مهم شروع ڪري ڏني جنهن جي گهڻي شهرت هئي ۽ جنهن جون تياريون وڏي ڌام ڌوم سان پئي ڪيون ويون. اها مهم هئي "هندوستان ڇڏي وڃو" تحريڪ، بيشڪ اها تحريڪ هندوستان جي آزاديءَ جي نالي ۾ شروع ڪئي ويئي هئي، پر حقيقت ۾ انجو مقصد اهڙي نازڪ ۽ ڏکئي وقت ۾ انگريز حڪومت تي زور ڀري وجهي ان کي هن ڳالهه تي مجبور ڪرڻو هو ته هندوستان جي ٻين سيني پارٽين کي نظر انداز ڪري مڙئي اختيار ڪانگريس جي حوالي ڪيا وڃن. ڪانگريس جا اهي ارادا هن حقيقت مان پڌرا پئي ٿيا ته ان ڏس ۾ هن ٻين پارٽين سان صلاح مشورو ڪرڻ يا سهڪار حاصل ڪرڻ جي ڪا ضرورت به محسوس نه ڪئي هئي. جناح صاحب ترت ئي ڪانگريس جي انهي چال کي سمجهي ورتو ۽ هن مسلمانن کي تلقين ڪئي ته هو "هندوستان ڇڏي وڃو" تحريڪ کان پاڻ کي پري رکن. ان موقعي تي ڪانگريس

جي مرضيءَ اميدن جي ابتڙ، ڪانگريس جي الٽيميٽم جي اڳيان گوڏا کوڙڻ بدران برطانيه حڪومت احتياطي ۽ انتظامي قدم کنيا ۽ ڪانگريس جي سڀني مک اڳواڻن کي جيل ۾ وجهي ڇڏيو. ڪانگريس کي قانون جي خلاف قرار ڏنو ويو. لاقانونيت، تشدد ۽ پيچ ڊاهه کي روڪڻ لاءِ ترت ۽ تکا اقدام کنيا ويا. جيئن ته ان موقعي تي گانڌي "مارو يا مرو" جي "انگريزي راڄ جي خلاف کليل بغاوت" جو جيڪو اعلان ڪيو هو تنهن جي نتيجي ۾ سڄو هندوستان هنگامن، فسادن ۽ پيچ ڊاهه جي لپيٽ ۾ اچي ڦٿي سگهيو. ڪانگريس جي اها تحريڪ ڪجهه وقت نه ڪيتقدر ڪاميابي سان هلي، ماڻهو ان کان متاثر به ٿيا، پارٽي پريس انجي زبردست پروپيگنڊا به ڪئي، پر مرڪزي قيادت جي غيرموجودگيءَ سبب ان جلد ئي اها تحريڪ پاڻي جي ڦوٽي وانگر ڦاٽي پئي.

مسلمانن مجموعي طور پاڻ کي ان تحريڪ کان پري رکيو، جنهن مان ظاهر ٿي پيو ته هندوستان جا مسلمان جناح صاحب تي ڪيڏو اعتماد ۽ اعتبار ڪن ٿا ۽ هي به ته مسلمانن تي هن جو ڪيڏو نه زبردست ۽ گهرو اثر آهي. ان مان مسلم ليگ جي ان دعويٰ جي پڻ تصديق ٿي وئي ته رڳو اها ئي هندوستان جي مسلمانن جي اڪيلي سياسي ترجمان آهي. جيئن ته مٿي ذڪر اچي چڪو آهي ته ان وقت تائين ٿيندڙ ضمني چونڊن ۾ مسلم ليگ ۵۶ مسلم نشستن مان ۴۶ کٽي چڪي هئي. ايندڙ ٽن سالن ۾ مسلم ليگ کي وڌيڪ ڪاميابي ۽ تقويت حاصل ٿي ڇاڪاڻ ته ان عرصي ۾ ڪانگريس پنهنجي ڪئي جو ڪيتو لوڻ پيندي سياسي بن باس ۾ هئي ۽ جناح صاحب کي ميدان صاف مليو. ان جي نتيجي ۾ هن

انهيءَ موقعي جو چڱيءَ طرح فائدو وٺندي، نه رڳو مسلم ليگ کي وڌيڪ مستحڪم ۽ منظم ڪيو پر پاڪستان جو پيغام ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچايو.

انهيءَ عرصي ۾ جناح صاحب هڪ اتراُتي مسلم پريس جي بنياد وجهڻ جون جيڪي ڪوششون ڪيون هيون سي هاڻي ڪامياب ٿيڻ لڳيون. ليگ جي گهڻن ئي روزنامن ۽ هفتيوار اخبارن جو بنياد رکيو ويو. ان کانسواءِ مسلمانن جون ڪيتريون ئي اخبارون هاڻي پڌري طرح مسلم ليگ جي نقطهءِ نظر کي پيش ڪرڻ لڳيون. ليگ جي سهڪار سان مسلمانن جي هڪ خبرايجنسي ”اورينٽ پريس آف انڊيا“ قائم ٿي هئي. جيتوڻيڪ اها محدود پيماني ۽ محدود وسيلن سان قائم ڪئي وئي هئي پر تنهن هوندي به ان جا خوشگوار نتيجا نڪتا. ابلاغ جي ميدان تي اهڙي طرح وک وڌائڻ سان ئي مسلم ليگ جي نقطهءِ نظر جي وڏي پيماني تي تبليغ ۽ تشهير ممڪن ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته هن وقت تائين هندوستاني پريس، جيڪا ڪانگريس جي اثر هيٺ هئي، مسلم ليگ جي صحيح نقطهءِ نظر کان ماڻهن کي محروم ڪيو پئي رکيو. يا وري ان مسلم ليگ جي نقطهءِ نگاهه کي توڙي مروڙي پيش ٿي ڪيو. اهڙي ريت عام ماڻهو مسلم ليگ جي صحيح ۽ حقيقي موقف کي سمجهڻ کان بي خبر رهيا. جيتوڻيڪ مسلم پريس انهن ڏينهن ۾ بي پناهه مشڪلاتن ۾ ڦاٿل هئي، پر ١٩٤٠ کان ١٩٤٧ع ذاران ان مسلمانن جي عام راءِ جي ترجمان جي حيثيت ۾ پاڻ کي مضبوط بڻايو. ٻئي پاسي مسلم پريس جي استحڪام جو نتيجو هي به نڪتو جو هاڻي

انجي ذريعي عام مسلمانن ۾ سياسي سجاڳي جي رفتار گهڻي تيز ٿي پئي. تنهن کانسواءِ مسلم پريس مسلمانن جي موقف ۽ نقطهءِ نظر کي اثرائتي انداز ۾ پيش ڪرڻ سان گڏ پاڪستان جي گهرج کي به هڪ نئين توانائي ۽ قوت ڏيئي رهي هئي. اهڙي ريت مسلم پريس، ١٩٤٤ع کان ١٩٤٧ع واري عرصي ۾ برطانيه، ڪانگريس ۽ گانڌي سان ٿيندڙ اذيت ناڪ ۽ موت مار پر نهايت اهم ڳالهين جي دوران، نه رڳو جناح صاحب جا هٿ مضبوط ڪيا پر جناح صاحب ۽ ليگ لاءِ مسلم عوام جي وڌ ۾ وڌ حمايت حاصل ڪندي رهي. مسلم پريس جي قيام جي ڏس ۾ جناح صاحب جيڪي ڪوششون ڪيون هيون، ان جو نتيجو ۽ سڀ کان وڌيڪ تابناڪ لمحو اهو هو جڏهن انهيءَ ترقي ڪندڙ مسلم پريس اهڙي طاقت ۽ اتفاق حاصل ڪيو جو مارچ ١٩٤٧ع ۾ دهلي ۾ آل انڊيا مسلم نيوز پيپر ڪنوينشن سڏائي وئي. ان ڪنوينشن ۾ ٻه نوان ادارا قائم ٿيا، يعني 'آل انڊيا مسلم نيوز پيپرس ايسوسيئيشن' ۽ 'آل انڊيا مسلم ورڪنگ جرنلسٽس ايسوسيئيشن'. انهن ادارن قائم ٿيڻ سان ئي مستقبل ۾ قائم ٿيندڙ ملڪ، پاڪستان ۾، چوٿين رياست (پريس) جي قيام لاءِ نيٺ پڪو پختو بنياد وڌو ويو.

جناح صاحب هڪ مڪمل عملي سياستدان هو. هن اهو چڱيءَ طرح پئي ڄاتو ته سندس مقصد ڪهڙا آهن، ۽ انهن کي حاصل ڪرڻ جا ذريعا ۽ طريقا ڪهڙا اٿي سگهن ٿا. هو حالتن ۽ واقعن جي صحيح تجزيي ڪرڻ جون اهڙيون صلاحيتون رکندو هو جيڪي وڏن وڏن سياسي اڳواڻن جون نمايان نشانيون هونديون آهن. ان سبب ڪري هو شايد هندستان

جي سيني اڳواڻن ۾ اڪيلو شخص هو، جنهن انگريزن کان ٻه اڳ ۾، جن کي اڳتي هلي حڪومت جون واڳون هندوستان کي ڏيڻيون هيون، هي اندازو لڳائي ورتو هو ته پاڪستان جو قائم ٿيڻ هاڻي اٽل آهي. شايد اهو ئي سبب آهي جو پاڪستان قائم ٿيڻ واري انهيءَ لمحي اچڻ کان اڳ ۾ ئي، جناح صاحب ايندڙ وقت ۾ قائم ٿيندڙ مملڪت لاءِ مختلف ادارن جي جوڙجڪ شروع ڪري ڏني هئي. انهيءَ ۾ اهي تجارتي ۽ صنعتي ادارن قائم ڪرڻ جي ڏس ۾ پاڻ مرڪزي ڪردار ادا ڪيو. مثال طور هن ڪيترائي مسلم تجارتي ايوان قائم ڪيا. ڪلڪتي ۾ صنعت ۽ تجارت جي مسلم ايوان جو وفاق (فيڊريشن) قائم ڪيو. ڪلڪتي ۱۹۴۷ع ۾ مسلم ڪمرشل بئنڪ جو بنياد رکيو. حبيب بئنڪ کي پنهنجي سرپرستي سان نوازي ان کي هڪ ڪل هند بئنڪ جي درجي تائين پهچايو، ۽ مسلمانن کي بئنڪاري ڏانهن راغب ڪيو. هڪ طرف ڪلڪتي ۾ "اورينٽ ايئرويز" جو بنياد وڌو جيڪا آزادي کان اڳ ۾ هندوستان ۾ اڪيلي مسلم ايئرلائين هئي، ته ٻي طرف بمبئي ۾ "محمدن اسٽيم شپ ڪمپني" قائم ڪئي. اهڙي ريت هو نه رڳو مسلمانن جي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ ۽ پاڪستان قائم ڪرڻ واري جنگ ۾ رڌل هو، بلڪه مسلمانن کي وڪ وڪ تي انهن مڙني ذميوارين کي سنڀالڻ لاءِ تيار ڪندو پئي رهيو جيڪي ايندڙ وقت ۾ هڪ آزاد ۽ خودمختيار ملڪ ۾ رهڻ واري قوم جي حيثيت سان مٿن اچڻ واريون هيون.

انهن سمورن ادارن جتي مسلمانن کي ترقيءَ جي شاهراهن تي گامزن ڪيو، اتي قائداعظم جي ڪل هند پوزيشن کي ٻه مضبوط

ڪيو حقيقت هي آهي ته ١٩٤٢ع وارين ”ڪرپس تجويزن“ ۽ ”هندوستان ڇڏيو وڃو“ تحريڪ جي ناڪامي ڪانپوءِ قائداعظم جي سياسي پوزيشن گهڻو مضبوط ٿي پئي ۽ اڳيون انهن ويهن سببن واقعات کان علاوه ’سي - آر فارمولي‘ جي تشڪيل ممڪن ٿي ٿو. ١٩٤٣ع جي وچ ڌاران، سي راجگوپال آچاريا (١٨٧٩ع کان ١٩٧٢ع) جيڪو سن ١٩٣٧ع کان ١٩٣٩ع ڌاران مدراس جو ڪانگريسي وزير اعليٰ هو ۽ اپريل ١٩٤٢ع کان وٺي پاڪستان جي بنياد تي ڪنهن نه ڪنهن فارمولا جي ڪوشش ڪندو پئي رهيو تنهن جناح صاحب کي گانڌي جي منشا ۽ اجازت سان هڪ فارمولا موڪليو ته جيئن ليگ ان کي منظور ڪري. پر مسلم ليگ ان فارمولا کي منظور ڪري نه ٿي سگهي ڇو ته قائد اعظم جي چوڻ مطابق ان فارمولا ۾ هڪ منڍي ٽڏي ۽ اڌ کاڌل پاڪستان جي آڇ ڪيل هئي، ۽ ان سان گڏ ان ۾ ڪي اهڙا اڳواٽ شرط به ڏنل هئا، جن جي بنياد تي هي فارمولا عمل جوڳو نه هو. ان هوندي به راجگوپال آچاريا جي هن فارمولا کي جيڪو هندستان جي مسلمانن جي پاڪستان جي گهرجي مقابلي ۾ ڪانگريس طرفان پيو چارو اُپاءُ هو، سيپٽمبر ١٩٤٤ع ۾ جناح - گانڌي ڳالهين جي بنياد جي طور تي قبول ڪيو. اهي ڳالهيون ارڙهن ڏينهن هليون، پر انهن جو ڪو به نتيجو نه نڪتو. ڇاڪاڻ ته مهاتما اصل فارمولا کان ته جيترو به پٺتي ٿيڻ لاءِ تيار نه هو. هو سڀ ڪجهه حاصل ڪرڻ لاءِ ته تيار هو، پر ڪجهه ڏيڻ لاءِ آماده نه هو. جيئن ته مهاتما هندوستان جي چاليهه ڪروڙ آبادي جي واحد ترجمان بڻجڻ جي وهم ۾ مبتلا هو- ان ڪري هو

انهيءَ ڳالهه کي به مڃڻ لاءِ هو تيار نه هو ته مسلمانن کي ڌار قوم جي حيثيت سان جيئڻ جو حق آهي. ان جي ابتڙ، هو ڀارت جي مسلمانن کي اهڙن هندستاني باشندن کان وڌيڪ اهميت ڏيڻ لاءِ تيار نه هو، جن پنهنجو مذهب بدلايو هو. درحقيقت انهن ڳالهين جو مقصد ٿي ڪجھ پيو هو،

پيش ايندڙ واقعن مان پوريءَ طرح ظاهر ٿيو. جناح سان ڳالهين ڪرڻ لاءِ تيار ٿيڻ جو مقصد ڪنهن به نتيجي تي پهچڻ نه هو. پر اهڙيءَ ريت گانڌيءَ وائسراءِ سان ڳالهيون هلائي پنهنجي پوزيشن کي مضبوط بڻائڻ ٿي چاهيو. هن اهو تاثر قائم ڪري ته ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي وچ ۾ نباهه جو امڪان آهي، جنهن جي نتيجي ۾ انگريزن جي خلاف ڳنڍيل جدوجهد جي شروعات جو ڊپ پيدا ڪري ها ۽ وائسراءِ کي پنهنجي مطالبن کي مڃڻ تي مجبور ڪيو.

پر تنهن هوندي به وقتائتي حالتن جي تجزيي مان هي ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته جناح - گانڌي ڳالهيون پاڪستان جي قيام ڏانهن هندستان جي مسلمانن جي پيش رفت ۾ هڪ وڏيڪ اهم قدم هو. جيئن ڪرپس جي آڇ ان ڳالهه جي نشاني هئي ته انگريز پاڪستان جي گهر جي اهميت کي مڃي چڪا آهن، تيئن انهن ڳالهين مان وري اهو پڪو ثبوت پئي مليو ته هن مطالبي کي نظرانداز ڪرڻ هاڻي ڪانگريس جي وس ۾ نه هو، تنهنڪري ١٩٤٤ع تائين هي ڳالهه به نبيري چڪي هئي ته انگريز ۽ هندو هندستان جي ورهاڱي جا ڪٿي ڪيڏو به مخالف چو نه هجن، هو هاڻي پاڪستان جي مسئلي کي پٺتي پاڏو ڪري

نٿي سگهيا، ۽ نه وري ان کي نظر انداز ڪري ٿي سگهيا.

ان سلسلي جو اڳيون مرحلو تڏهن پيش آيو جڏهن يورپ ۾ جنگ جي پڄاڻي کان پوءِ جون ١٩٤٥ع ۾ برطانيه مرڪز ۾ هڪ عبوري حڪومت جي جوڙجڪ جي رٿ پيش ڪئي. ان مقصد لاءِ جولاءِ ۾ ٿيندڙ شملا ڪانفرنس ان ڪري ناڪام ٿي جو ڪانگريس ۽ وائسراءِ لارڊ ويول، پنهي مان ڪو به مرڪز ۾ مسلمانن جي ڪوٽا ۾ ٿيندڙ نشستن تي ميمبر نامزد ڪرڻ جي سلسلي ۾ ليگ جو حق مڃڻ لاءِ تيار نه هو، جڏهن نه مسلم ليگ جي دعويٰ هئي ته رڳو اها هڪ پارٽي آهي جنهن کي هندوستان ۾ مسلمانن جي نمائندگي ڪرڻ جو حق حاصل آهي. ڪانگريس انهن مسلم نشستن مان هڪ تي پنهنجو مسلمان "شو بواءِ" مقرر ڪرڻ تي ضد ڪري رهي هئي، جڏهن ته وائسراءِ مسلمانن مان هڪ برطانوي ايجنٽ مقرر ڪرڻ جو خواهشمند هو. جيتوڻيڪ مسلمانن جي نمائندگي جي باري ۾ ليگ جي دعويٰ قبول نه ڪئي وئي. تاهم انهي بنياد تي نه جناح پنهنجي دعويٰ کان دستبردار ٿيڻ لاءِ تيار نه هو، وائسراءِ ڪانفرنس جي ناڪامي جو اعلان ڪندي ڪانفرنس جي پڄاڻي جو اعلان ڪيو. اهڙي ريت اندروني طور جڻ ان ڳالهه کي به تسليم ڪيو ويو ته رڳو جناح ئي اهو اڪيلو شخص آهي جيڪو مسلمانن بابت فيصلو ڪري سگهي ٿو ۽ ان جي مرضي کانسواءِ مسلمانن جي باري ۾ ڪو به فيصلو ممڪن نه آهي - هونئن نه وائسراءِ جو اهو اعلان جناح جي ساک پت ۾ وڌيڪ اضافي جو سبب بڻيو هئي؛ ڳالهه به آخري نمبر جي وئي ته هو ئي مسلمانن جو اڪيلو اڳواڻ آهي، جيڪو هندوستان جي مسلمانن جي ترجماني ڪري سگهي ٿو، پر ان سان

گڏ وڳڏ هندوستان جي مسلمانن جو پنهنجي قائد ۽ پنهنجي جماعت ۾ اعتماد وڌيڪ پختو ٿي ويو.

شملا ڪانفرنس جيئن ليگ جي نمائنده حيثيت جي مسئلي تي ناڪام ٿي هئي، ان ڪري جناح نهايت سختي سان مطالبو ڪيو ته پاڪستان جي مسئلي ۽ ليگ جي حيثيت بنهي معاملن تي مسلمانن جي فيصلي معلوم ڪرڻ لاءِ عام چونڊون ڪرايون وڃن. جيتوڻيڪ ڪانگريس منڍ ۾ ان مرحلي تي چونڊن جي مخالفت ڪئي ۽ چونڊون ملتوي ڪرائڻ لاءِ ۽ اوڀر ۾ جاپان سان هلندڙ جنگ جو بهانو بڻايو، پر وائسراءِ لاءِ ليگ جي ان مطالبي کي ٽارڻ مشڪل ٿي پيو. جنهن جو بنيادي سبب هي هو ته برطانيه ان وقت پيسفڪ سمنڊ ۾ جاپان سان جنگ جوٽڻ جي باوجود پنهنجي ملڪ ۾ عام چونڊون ڪرائي چڪي هئي، جنهن جي نتيجي ۾ ليبر پارٽي ڪامياب ٿي هئي ۽ چرچل جي جاءِ تي ايٽلي انگلستان جو نئون وزيراعظم بڻجي چڪو هو. تنهن ڪري ٢١ آگسٽ ١٩٤٥ع ۾ هندوستان ۾ عام چونڊن ڪرائڻ جو اعلان ڪيو ويو. انهن چونڊن ۾، جيڪي ايندڙ سياري ۾ ٿيڻ واريون هيون، اصل مقابلو ڪانگريس ۽ ليگ جي وچ ۾ هو، جڏهن ته بنيادي مسئلو پاڪستان جو مطالبو هو. تنهن کانسواءِ اهي چونڊون جناح جي ان دعويٰ جي ڪڙي آزمائش هيون ته رڳو ليگ ئي مسلمانن جي نمائندگي جو حق حاصل آهي -

هندوستان جي مسلمانن جي هيءَ وڏي خوشقسمتي هئي جو مسلم ليگ ۽ قائداعظم ان ڪڙي آزمائش ۾ ڪامياب ٿيا. چونڊن جي نتيجي ان دعويٰ جي تصديق ڪئي ۽ انهن چونڊن جي ڪري جتي ليگ کي ڪانگريس جي برابريءَ جي حيثيت سان اهميت ملي ان تي آئي، اتي انهن چونڊن جي وسيلي مسلمانن پڻ اهو پڌرو ڪري ڇڏيو ته هنن جي زبردست ۽ وڏي اڪثريت

پاڪستان جي مطالبي جي حق ۾ آهي، اهڙيءَ طرح انهن چونڊن جي ڪري هندستان ورهاڱي جي مرحلي ڏانهن هڪ ٻي وک اڳتي وڌي ويو. انهن چونڊن ۾ مسلم ليگ نه رڳو مرڪزي اسيمبلي ۾ مسلمانن لاءِ مخصوص ڪيل نشستن تي ڪاميابي حاصل ڪئي. بلڪ سڀني صوبن ۾ مسلمانن جون نوي سيڪڙو نشستون به کٽيون. بهرحال بنگال کانسواءِ مسلم ليگ کي ڪنهن صوبي ۾ پنهنجي انهيءَ زبردست ڪاميابيءَ مان فائدو وٺڻ جو موقعو نه ڏنو ويو.

چونڊن جي نتيجي مان ظاهر ٿي پيو هو ته هندستان واقعي ٻن پارٽين ۾ ورهايل آهي، ۽ پيو هي ته هندستان جي آبادي ٻن حصن يعني هندن ۽ مسلمانن ۾ ورهايل آهي. ۽ انهن قومن جي سموري طاقت جا مرڪز، ترتيبوار ڪانگريس ۽ مسلم ليگ آهن. انهن چونڊن جي نتيجي برطانوي حڪومت جي حڪمرانن تي چڱي طرح پڌرو ڪري ڇڏيو ته هاڻي دستوري ناهر جي سلسلي ۾ وقتيڪ دير ڪرڻ، دراصل ملڪ کي مڪمل طور انتشار ۽ بحران ۾ مبتلا ڪرڻ جو ڪو ٿيندو. انهيءَ عرصي ۾ سڄي هندستان ۾ آءِ. اين. اي (انڊين نيشنل آرمي) جي مظاهرن جو سلسلو شروع ٿي ويو. فيبروري ١٩٤٦ع ۾ هندستان جي بحري فوج ۾ مختصر مدت لاءِ ۽ محدود پيماني تي بغاوت ٿي پئي، ۽ فضائي فوج ۾ به هڙتال ٿي. انهن واقعن مان ظاهر پئي ٿيو ته برطانوي حڪومت اندروني طور ڪيترو نه ڪمزور ٿي چڪي آهي.

اهڙين حالتن ۾ لارڊ پيٿڪ لارينس، سر اسٽيفورڊ ڪرپس ۽ اي. وي اليگزينڊر تي مشتمل ڪيبنٽ مشن، هندستان آيو. هن مشن جو مقصد مختلف سياسي جماعتن جي صلاح مشوري سان هندستان جي لاءِ هڪ آئين ساز ادارو قائم ڪرڻ ۽ هندستان ۾ هڪ عارضي ۽ سڀني کي وڻندڙ حڪومت جو قيام هو. ڪانگريس ۽ ليگ ۾ هاڻي ڪنهن به قسم جي هڪجهڙائي ڪانه رهي هئي ۽ انهن ۾ هن وقت ڪنهن به

ڳالهه تي اتحاد ۽ اتفاق ٿي نه پئي سگهيو، تنهنڪري ڪيبنٽ مشن ١٦ مئي ١٩٤٦ع ۾ پنهنجي طرفان اهي تجويزون پيش ڪري ڏنيون جيڪي عام طور تي "ڪيبنٽ مشن پلان" جي نالي سان مشهور ٿيون. انهن رٿائن موجب مرڪز کي محدود اختيار ڏيڻ جي سفارش ڪيل هئي. يعني مرڪز کي رڳو پرڏيهي معاملن، دفاع ۽ مواصلات جي حد تائين بالادستي حاصل هئي. ان کان سواءِ صوبن کي ٽن خودمختيار گروپن ۾ ورهائڻ جي رٿ پڻ شامل هئي. انهن مان ٻه گروپ جيڪي اتر الهندي ۽ اتر اوڀر هندستان ۾ واقع هئا، سي مسلم گهڻائي وارن صوبن تي ٻڌل هئا، جڏهن ته ٽيون گروپ هندو اڪثريتي صوبن تي مشتمل هو.

جيئن ته جناح صاحب هڪ عظيم مدبر هو ۽ اهو هڪ سونهري موقعو هو، تنهنڪري هن اهڙي موقعي مان پورو پورو فائدو وٺڻ جو فيصلو ڪيو. هن محدود مرڪز ۽ صوبن جي گروپ بندي سان لاڳو ٿيندڙ شقن جي تشريح ڪندي، ان کي پاڪستان جو بنياد قرار ڏنو ۽ ليگ جي ڪائونسل کان ان رٿ کي ٦ جون تي منظور ڪرايو. ليگ ڪائونسل جو اهو فيصلو ڪانگريس لاءِ وڏي پريشاني جو سبب بڻيو، ڇاڪاڻ ته ڪانگريس شروعات ۾ ان رٿ جي آجيان ان بنياد تي ڪئي هئي ته اها رٿ پاڪستان جي تابوت ۾ آخري ڪوڪو آهي ۽ ان کي پاڪستان جو موت سمجهيو ويو. نه رڳو ايترو بلڪ ڪانگريسي ليڊر پنهنجي اهڙن خيالن ۽ نظرين جو کهلو کلايو پرچار ڪندا پئي رهيا. ڪانگريس جو هي خيال هو ته هن رٿ هيٺ ڪيس سمورو اقتدار ۽ اختيار پنهنجي جهولي ۾ وجهڻ ۽ مسلمانن کي اقتدار کان محروم ڪرڻ جو موقعو ملي ٿي سگهيو. ڪيبنٽ

مشن جي تجويز نه قبول ڪرڻ ۾ جناح صاحب جي آڏو جيڪي اهم مصلحتون هيون ۽ جن جوهن اڳتي هلي اظهار به ڪيو، سي ان وقت جون حالتون هيون. جناح صاحب نه پئي چاهيو ته اهي حالتون ايتري قدر خراب ٿيا وڃن جو سڄو ملڪ گهرو جنگ جي نذر ٿي وڃي. ان حقيقت جي باوجود ته جيئن ته هندوستان جا مسلمان يڪراءِ اهو فيصلو ڪري چڪا هئا ته پاڻ ڪنهن به قيمت تي هندو ذهن لڳا تار پاڪستان لاءِ تيار هئي ۽ خود ڪرپس مشن پلان مرتب ڪرڻ وارن پنهنجي ٢٥ مئي واري بيان ۾ به انهن سببن جي بنا ڪنهن ضرورت جي ڪاوش ڏيارڻ واري انداز ۾ پاڪستان جي مخالفت ڪئي هئي، جناح ان بنيادتي ته هندوستان ۾ فرقيوارانه امن برقرار رهي، مشن پلان کي منظور ڪري هڪ دليرانه فيصلو ڪيو هو. حالانڪ اهو پلان ان مطالبي کان گهڻو گهٽ هو جيڪو هو جائيند وپئي رهيو هو. جناح جي ان فيصلي ڪيي ملڪ اندر ۽ ٻاهرين دنيا ۾ پڻ ڏاڍو وسارا هيو ويو ۽ ان کي هڪ عظيم مدبرانه فيصلو قرار ڏنو ويو. جناح جي ان فيصلي تي تبصرو ڪندي آغا خان چيو آهي ته: "ڪوان فيصلي سان، جيڪو تيز فهمي، هوشمندي، ذهانت، دانائي ۽ بي مثال سياسي سوچ ۽ فڪر تي مبني هو، جناح منهنجي هن دعوي کي سچو ثابت ڪري ڏيکاريو ته جن عظيم مدبرن سان منهنجي ملاقات ٿي آهي، تن جي ڀيٽ ۾ جناح سڀ کان وڌيڪ غير معمولي هو. هن فيصلي سبب هو عظمت ۽ بلندي جي لحاظ کان بسمارڪ جو مٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو."

والسراءِ کان مختلف نموني جي وضاحتن ۽ ضمانتن حاصل ڪرڻ کان پوءِ، ليگ عبوري حڪومت ۾ شامل ٿيڻ لاءِ به راضي ٿي، پر

هڪ ڀيرو وري هندن ۾ انگريزن جي منافقت ۾ سياست جي جوڙ
توڙ هڪ نئون رنگ ڏيکاريو. ڪانگريس ڪيبنٽ مشن سان
ڳجهيون ڳالهيون ڪيون، جن جي نتيجي ۾ وائسراءِ ليگ سان
ڪيل مڙني واعدن تان ڦري ويو ۽ ان سان گڏ هن اها آڇ به
واپس ورتي، جنهن کي ڪجھ وقت اڳ عبوري حڪومت جي جوڙ
جڪ جي سلسلي ۾ "آخري" قرار ڏنو ويو هو. ظاهر آهي ته وائسراءِ جي
انهيءَ وعدي خلافي سبب مسلم ليگ کي ڏاڍو صدمو پهتو.
ٻئي پاسي گانڌي کان وٺي سيني ڪانگريسي اڳواڻن ليگ جي
زخمن تي لوڻ ٻرڪڻ لاءِ صوبن جي گروپ بندي واري رٿ جي
خلاف تيزي سان سخت مهم شروع ڪري ڏني. حالانڪ اها ساڳي
رٿ هئي جنهن جي بنياد تي ليگ ڪيبنٽ مشن پلان کي منظور ڪيو.
آگسٽ ١٩٤٦ع ۾ ڪانگريس جي صدر چونڊجڻ تي، نهروءَ ته حد ڪري
ڇڏي. هن هن ڳالهه کان بنهه انڪار ڪري ڇڏيو ته ڪانگريس مشن
پلان کي منظور ڪيو هو. هن حقيقت جو انڪار ڪندي چيو ته
ڪانگريس آئين ساز اسيمبلي جي چونڊن جي طريقي کانسواءِ
ڪنهن به تجويز کي منظور نه ڪيو آهي. انهي ڏس ۾ افسوس
جهڙي ڳالهه هي هئي ته ڪانگريس طرفان هي به چيو ويو ته ڪيبنٽ مشن
پلان کي منظور ڪري ليگ پنهنجي ڪمزوري جو ثبوت ڏنو آهي.
ان کان به وڌيڪ افسوس ۽ تشويش جي ڳالهه هي هئي جو هاڻي جڏهن
نه اها ڳالهه يقيني هئي ته انگريز هندوستان ڇڏي وڃڻ وارا آهن ته ڏهن
ڪانگريس هاڻي کان ئي اهڙو تاثر ڏيڻ شروع ڪري ڏنو (لمبي جي
چوڻ موجب) جنهن مان پڌرو پئي ٿيو ته هوءَ نيٺ ليگ کي پنهنجي مرضي
مطابق ڪري رهندي ۽ پلان جي تشريح پنهنجي خيال مطابق ڪندي. انهن

حالتن ۾ جناح کي جيڪو ليگ کان اهارت منظور ڪرائڻ جو اصل ذميوار ۽ محرڪ هو، شدت سان احساس ٿيو ته سانس دوکو ۽ فريب ڪيو ويو آهي، ۽ سندس وڏي بي عزتي ڪئي وئي آهي جناح کي سڀ کان وڌيڪ تڪليف، برطانيه جي رويي سبب پهتي هئي جنهن ڪانگريس جي ان قلابازي ۽ پلان جي غلط تشريح ۽ تعبير تي نه رڳو خاموشي رکي ۽ چشم پوشي کان ڪم ورتو بلڪ عبوري حڪومت جي مسئلي تي ليگ کي به پنهنجي مڪاري ۽ فريب ۽ دغا جو.

انگريزن ليگ سان اهڙي قسم جو سلوڪ رڳو ڪانگريس جي منشا تي اختيار ڪيو ۽ اهو سڀ ڪجهه ان پڌري حقيقت جي باوجود ڪيو ته اها ساڳي ڪانگريس هئي جنهن ان منصوبي کي مڪمل طور تي اڳواٽ تحفظ حاصل ڪرڻ کان سواءِ قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو. اهڙي صورتحال ۾ قائد اعظم ۽ ليگ جي لاءِ ان کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ئي نه هو ته هو قطعي طور تي هي اعلان ڪن ته ليگ ان پلان جي جيڪا منظوري ڏني هئي تنهن کي حالتن جي پيش نظر هاڻي واپس ورتو وڃي ٿو. تنهنڪري هن ائين ئي ڪيو ۽ هڪ ڀيرو وري ليگ پنهنجي پراڻي مطالبي کي بلڪل واضح انداز ۾ پوري قوت ۽ شدت سان ورجائيندي مشن پلان هيٺ تشڪيل ٿيندڙ آئيني انتظام سان ڪو سروڪار نه رکڻ جو اعلان ڪيو ۽ هي فيصلو ڪيو ته ضرورت پوڻ تي "سڌو قدم" يعني Direct Action کڻڻ جي راهه به اختيار ڪري سگهجي ٿي. سڌي قدم کڻڻ جي باري ۾ مسلم ليگ جو اهو فيصلو نه رڳو پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ هو بلڪ ڪانگريس جي ان ڌمڪيءَ جو جواب پڻ هو جيڪا هن برطانوي حڪومت کي ڏني هئي، جيڪو هو ته جيڪڏهن هن ڪانگريس جي نقطهءِ نظر کي مڪمل طور منظور نه ڪيو ته هوءَ انگريز سرڪار جي خلاف سڌو قدم کڻڻ شروع ڪندي.

هونئن به حقيقت اهائي آهي ته حالتن جي انهي تبديليءَ سببان جيڪا نئين صورتحال پيدا ٿي هئي، ان ۾ مسلم ليگ لاءِ انهيءَ ڪانسواءِ ڪا واٽ ئي ڪانه هئي، ته هوءَ ڪلي طرح طرح مقابلو ڪري ۽ مخالف ڌر جي مڪر ۽ فريب جو اولو الغرضيءَ سان جواب ڏيڻ لاءِ سينو ساهي، پير ڄمائي بيهي. اهو مسلم ليگ جو نئون روپ هو. ان جو مظاهرو هن انهن ٽن اهم فيصلن ۾ ڪيو جيڪي ٢٩ جولاءِ ١٩٤٦ع ۾ ڪيا ويا. پهريون ته مسلم ليگ مشن پلان جي منظوري واپس ورتي. ٻيو هن پاڪستان حاصل ڪرڻ ۽ برطانيه جي موجوده علائقي ۽ مستقبل ۾ هندن جي تسلط کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ جنهن ۾ ڪيس جڪڙڻ جو منصوبو ٺاهيو پيئي ويو، سڌي قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو؛ ۽ ٽيون هي فيصلو ڪيو جو سڀني مسلمانن کي اپيل ڪئي وئي ته برطانيه جهڙي طرح مسلمانن سان دغابازي ۽ دوهه کان ڪم ورتو آهي، ان جي خلاف احتجاج طور هو سمورا برطانوي خطاب واپس ڪن. اهڙي ريت مسلم ليگ پنهنجي پوري تاريخ ۾ پهريون ڀيرو آئيني جد وجهد کي خير باد چئي، سڌي قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو ۽ جنگ جي واٽ ورتي.

قائداعظم هڪ دانا بينا سياستدان هو، تنهنڪري هو انهن نتيجن کان چشم پوشي ڪري نه ٿي سگهيو جيڪي بنگال جي ورهاڱي (١٩١١ع کان ١٩١٥ع) کان پوءِ اختيار ڪيل احتجاجي عملن، مظاهرن ۽ جلسن جلوسن جي ڪري پيدا ٿيا هئا. هو انهيءَ کان به چڱيءَ طرح واقف هو جيڪو انگريز سرڪار هندوستان جي سلسلي ۾ اختيار ڪندي هئي. هو سمجهيو ته برطانوي حڪومت جيتري وچٽري واٽ هلندڙ اڳواڻن جي ڪن آئيني مطالبن کي ڪنهن حد تائين مڃيندي هئي، اتي هوءَ گهڻو تڻو سرڪش ٿيندڙ احتجاجي مظاهرن ۽ سڌي قدم جهڙن طريقن سببان جهڪي به ويندي هئي. تنهنڪري جيڪڏهن پاڪستان جي جدوجهد جي ان موڙ تي قائداعظم سڌي قدم کڻڻ

جھڙي ڪارروائي مان فائدو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪري ها ته اهو مجھس
سياسي حقيقت پسنديءَ ۽ سوچ سمجھ جي گھٽتائي ليکجي ها. تنھنڪري حالتن
جي تقاضا موجب جناح جھڙي آئين پسند شخص ۱۹۴۶ع جي ان زبردست ۽ سخت
لڙائي دور ۾ سڌي قدم جھڙي ڪارروائي جي ڌمڪي ڏني. تاهم هن اها ڌمڪي
انڪري نه ڏني هئي ته هو سڌي قدم کي آئيني جدوجھد جو متبادل ايلاءِ
سمجھي رهيو هو، پر انڪري ته جيئن اهڙي قدم کڻڻ سان آئيني جدوجھد
کي تقويت ملي. ان کان به وڌيڪ اهم ڳالھ هي آهي ته مسلم ليگ ۽ مسلمانن کي
سڌي قدم شروع ڪرڻ جي ضرورت پيش نه آئي، رڳو ڌمڪيءَ سان ئي ڪم ٿي
ويو. ڪانگريس ۽ برطانوي حڪومت پنھنجي رويي ۽ موقف ۾ ڪجھ لچڪ
پيدا ڪرڻ تي مجبور ٿي پيا.

ساڳئي وقت ڪانگريس ۽ وائسراءِ جي وچ ۾ هلندڙ ڳجھين ڳالھين جي
نتيجي ۾ ۲ سيپٽمبر ۱۹۴۶ع تي پنڊت نھروءَ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ عبوري حڪومت
قائم ٿي چڪي هئي، ان حڪومت ۾ جيئن ته مسلمانن جي نمائندگي نه هئي
تنھنڪري هن "يوم سياه" ملھايو. ان ڏينھن سڄي هندوستان جي مسلمانن،
هندو حڪومت جي قيام تي نئولي ڪئي ۽ احتجاج ڪرڻ لاءِ پنھنجي گھرن،
تجارتي ايوانن ۽ مسلم ادارن تي ڪارا جھنڊا لھرايا.

هوڏانھن ڪانگريسي حڪومت جي قيام کان ٻه هفتا اڳ ئي ڪلڪتي ۾
تمام وڏي پيماني تي هندو مسلم فساد شروع ٿي ويا هئا. اهي فساد ايڏي ته
زور شور سان پکڙجي ويا جو انھن جو مثال اڳ ڪٿي نٿو ملي. رڳو ٽن
ڏينھن ۾ پنج هزار ماڻھو اجل جو شڪار ٿيا، جڏهن ته زخمين جو تعداد ان
کان ٻيڻو هو. اهي فساد ڪلڪتي تائين محدود نه رهيا پر اک چنب ۾ سڄو هندوستان
انهيءَ اڳ جي ڳھيري ۾ اچي ويو. بمبئي، احمد آباد، نواکالي، بهار، ڳڙهمکتيسر
۽ ٻيا ڪيئي شهر انهن فساد جي لپيٽ ۾ آيا. بهار ۽ مکتيسر ڳڙهه ۾ ته اهي فساد

هڪ طرفو معاملو هئا. ان تي قاتل هندو جٿن وڏي سنگدلي ۽ بي رحمي سان هزارن
مسلمانن کي چيري ڦاڙي ڇڏيو ۽ بهار ۾ ته اهو تعداد ڏهه گهڻو وڌيڪ هو.

قائد اعظم کي انهي صورتحال تي نهايت تشويش ۽ پريشاني هئي
تنهن ڪري وائسراءِ سان سندس گفت و شنيد ۽ هن جي طرفان نئين سر
آڇ جي بنياد تي مسلم ليگ ٢٥ آڪٽوبر ١٩٤٦ع ۾ عبوري حڪومت ۾ شامل ٿي.
عبوري حڪومت ۾ شامل ٿيڻ جو فيصلو قائد اعظم جي چوڻ تي مسلم ليگ تن
سيين ڪري ڇڏيو. پهريون ته هن مرڪزي حڪومت جي سڄي انتظاميه کي ڪانگريس
جي هٿن ۾ ڏيڻ نه پئي چاهيو. ٻيو هو حڪومت ۾ اندر ۽ ٻاهر رهندڙ مسلمانن
جي مفادن جي حفاظت ڪرڻ گهري پئي ۽ ٽيون سڌي قدم واري پروگرام هيٺ
هوءَ سرڪاري سطح تي پڻ ڪانگريس جو مقابلو ڪرڻ گهري پئي. تاهم عبوري
حڪومت ۾ شامل ٿيڻ جي باوجود، ليگ پنهنجي ان موقف تي سختي سان قائم رهي
نه دستور ساز اسيمبلي ۾ هوءَ نه ويهندي ۽ نه وري دستور سازيءَ جي ان مشينري
۾ حصو وٺندي جيڪا ڪيبنٽ مشن ان وقت تائين فراهم ڪئي هئي جيستائين
ڪانگريس ڪيبنٽ مشن جي رٿن کي مڪمل ۽ غير مشروط طور قبول نه ڪري. ڊسمبر ۾
ٽن پارٽين (ڪانگريس، ليگ ۽ اڪالي دل جيڪا سکن جي نمائندہ جماعت هئي) جي هڪ
گڏيل ڪانفرنس هدايت تي تڪرار ۾ سڏائي ويئي. اها ڪانفرنس ڪنهن نتيجي
تي پهچي نه سگهي. پر تنهن هوندي به تاريخي لحاظ کان اها ڪانفرنس پاڪستان
جي قيام ڏانهن وڌندڙ هڪ وڌيڪ قدم ثابت ٿي. ان جي نتيجي ۾ ڪيبنٽ
مشن پلان جا تابل صوبن جي گروپ بندي جي باري ۾ ليگ جي موقف کي تقويت
پهتي ۽ ان سان گڏ وگڏ ليگ کي ڪانگريس جي ڪردار کي بي نقاب ڪرڻ ۽ کلي طرح
هر ڪنهن آڏو هي واضح ڪرڻ جو پڻ موقعو مليو ته مشن پلان کي عمل ۾ آڻڻ ۾ ڪو
ڪانگريس جو حق نه آهي. ان مان ٻيو فائدو هي حاصل ٿيو ته برطانوي حڪومت
پنهنجي ٦ ڊسمبر ١٩٤٦ع واري بيان ۾ قطعي طور هي ضمانت ڏني ته، هر

ميجسٽي جي حڪومت ان آئين کي، جيڪو اهڙي آئين ساز اسيمبلي تيار ڪري، جنهن ۾ هندوستاني آبادي جي هڪ وڏي حصي جي نمائندگي نه هجي، ملڪ جي انهن علائقن تي مڙهي نٿي سگهجي. جيڪي ان کي قبول نه ڪندا هجن.

جيئن ته اڳ ۾ ئي چئي آيا آهيون ته ڪانگريسي ليڊرن ۽ پريس شروعات ۾ ڪيبنٽ مشن پلان جي آجيان ڪندي چيو پئي ته اها رٿ پاڪستان جي تابوت ۾ آخري ڪوڪو آهي. پر انکي ڪانگريس خود پنهنجي هٿن سان جنهن بيدرديءَ سان پائمال ڪيو، تنهن مان معلوم ٿي ٿيو ته اهو گڏيل هندوستان جي تابوت ۾ آخري ڪوڪو ثابت ٿيو پر ڪانگريس اقتدار جي نشي ۾ چور هئي ۽ اڃا سوڌو پنهنجي بي رحم اڪثريت جي بل تي ليگ کي بلڪل نظرانداز ڪرڻ لاءِ ضد ڪيو بيٺي هئي، تنهنڪري مقرر تاريخ يعني ٩ ڊسمبر تي دستور ساز اسيمبلي جي اجلاس شروع ٿيڻ سان ئي ڪانگريس سنگين ۽ هاڃيڪار نتيجن جي پرواهه نه ڪندي، نهروءَ جي ڏنل هدايتن موجب، دستور سازيءَ جي ڪم ۾ مشغول ٿي وئي. ٻئي پاسي، ليگ ان اسيمبلي جو بائيڪاٽ جاري رکيو. ١٩٤٦ع جي پڇاڙيءَ تي سڄي هندوستان ۾ خوني فرقيوارانه فساد ڀڙڪي ويا جنهن مان ائين پئي محسوس ٿيو ته هن ڀيري ٻنهي قومن هڪٻئي کي زمين جي تختي تان هميشه لاءِ ختم ڪرڻ جي لڙائي شروع ڪئي آهي. اهڙي صورتحال ان وقت وڌيڪ تماڪي خيز ٿي وئي جڏهن مسلم ليگ پنجاب، سرحد ۽ آسام ۾ سول نافرماني جون تحريڪون شروع ڪري ڏنيون. انهن تحريڪن جو مقصد پنجاب ۽ سرحد ۾ شهري آزادين جي بحالي هو. پر آسام ۾ انجو مقصد ان لائن سسٽم، جو خاتمو هو جيڪو انتي ڏکڻ آفريڪا ۾ نسلي امتياز جي پاليسي جي نموني تي مسلمانن جي خلاف اختيار ڪيو ويو. انهن حالتن

۾ان اهو پڻ معلوم ٿيو ته جيڪڏهن اقتدار جي پُرامن منتقلي جو وقت هٿن مان نڪرندو ٿو وڃي.

ان صورتحال جي سنگيني ۾ هڪ ٻئي سبب ڪري به اضافو آيو. اهو هيءُ ته عبوري حڪومت، گڏيل يا قومي حڪومت جي حيثيت سان ڪم هلائڻ ۾ ناڪام ثابت ٿي هئي. تنهنڪري ڪانگريس وائسراءِ کي هي الٽيميٽم ڏنو ته عبوري حڪومت مان ليگ جي ميمبرن کي ڪڍيو وڃي. ڪانگريس جي انهيءُ الٽيميٽم مان آخرڪار انگريز سرڪار تي هاڻي هيءَ حقيقت پڌري ٿي پئي ته نه رڳو ڪانگريس کي ڪيبنيٽ مشن پلان جي ان تشريح تي راضي ڪرڻ ناممڪن هو، جيڪا تشريح ليگ ڪري رهي هئي، پر ان سان گڏ ليگ کي الوقت تائين اسيمبلي ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ تيار ڪرڻ پڻ ممڪن نه هو جيسين ڪانگريس بنا ڪنهن شرط جي ڪيبنيٽ مشن پلان کي منظور نه ڪري. ان ڪانسواءِ انگريز پاڻ به هاڻي اهڙي پوزيشن ۾ نه هئا جو هو هندستان تي پنهنجي طرفان ڪو فيصلو مڙهن، تنهنڪري هندوستان مان برطانيه جي واپسيءَ لاءِ هڪ وقت مقرر ڪيو ويو. لارڊ ويول کي ان بنياد تي سبڪدوش ڪيو ويو ته ڪي مطالبا پورا نه ڪرڻ جي ڪري هو ڪانگريس جو اعتماد وڃائي چڪو هو. لارڊ ويول جي جاءِ تي وائسڪائونٽ مائونٽ بيٽن کي هندوستان جو وائسراءِ مقرر ڪيو ويو ۽ کيس اقتدار منتقل ڪرڻ جي تفصيلن کي نبيرڻ جا فرائض سونپيا ويا.

مائونٽ بيٽن انگلستان جي بادشاهه جو ويجهو مائٽ هو ۽ اقتدار منتقل ڪرڻ جي سلسلي ۾ پنهنجي ليکي سڀئي تفصيل نبيرڻ جي مڪمل طور اختيارن سان هندوستان موڪليو ويو هو. مائونٽ بيٽن هندوستان پهچڻ کانپوءِ ۲۴ مارچ ۱۹۴۷ع تي حلف کنيو. تنهن کانپوءِ ترت ئي

۽ مختلف هندوستاني ليڊرن سان ڳالهيون ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويو. جناح لاءِ وائسراءِ سان ٿيل وارين ڳالهين ڳالهيون جيڪي چئن مهينن تائين جاري رهيون، انهن ڳالهين کان وڌيڪ جانڪاهه، تڪليف ڏيندڙ ۽ مشڪل ثابت ٿيون جيڪي هن گذريل اونهاري ۾ ڪيبنٽ مشن سان ڪيون هيون ۽ اها حقيقت به آهي ته هندستان جي تاريخ ۾ انگلستاني راڄ دوران انگريز حڪومت جيترن به سياستدانن يا نمائندن سان ڳالهيون هلايون هيون تن جي مقابلي ۾ هي ڳالهيون وڌيڪ منجهيل ، وڌيڪ نازڪ ۽ نهايت اهم هيون ۽ اهي ڳالهيون تاريخ جي هڪ ڏکي ۽ فيصلي ڪن دور ۾ جناح کي ڪرڻيون پيون، جنهن ڪري الوقت هي ڳالهه ڪنهن جي اڳيان ظاهر نه ٿي سگهي پر اڳتي هلي جيڪي يادداشتون ۽ دستاويز پڌرا ٿيا آهن تن مان ظاهر ٿئي ٿو ته جناح ڪهڙين مشڪلاتن سان انهن ڳالهين کي نباهيو هوندو.

جون ۱۹۴۷ع ۾ مائونٽ بيٽن پنهنجي سر پاڪستان جي قيام جو بدترين مخالف هو ۽ پاڪستان جي گهر کي ڪنهن به قيمت تي مڃڻ لاءِ تيار نه هو، ۽ هو لوهي ديوار بڻجي پاڪستان جي قيام جي راهه ۾ اڏجي بيٺو رهيو.

۳ جون واري پلان جي ذريعي جيڪا مائونٽ بيٽن پلان جي نالي سان مشهور آهي، پاڪستان حاصل ڪرڻ ۽ خاص ڪري انهن حالتن ۾ قوتن سان مناظرا ۽ مقابلا ڪرڻ کانپوءِ حاصل ڪرڻ، جيڪي الوقت مسلمانن جي مطالبي جي خلاف پنهنجي چوٽي جو زور لڳائي رهيا هئا، حقيقت ۾ جناح جي هڪ تمام وڏي ۽ عظيم الشان ڪاميابي هئي.

انهن مٿين مشڪلاتن ۽ مخالفتن کي جناح ڪهڙي طرح سَر ڪيو هوندو، انجو اندازو مختصر طور ڪن ڳالهين مان لڳائي سگهجي ٿو. پهريون هي ته ويول جي سبڪدوشي ۽ مائونٽ بيٽن جي تقرري،

نهرو ۽ گانڌي جي منشا ۽ اصرار سببان ٿي، جنهن جو مطلب هي هو ته هن سمورو وزن ڪانگريس جي پيش ۾ وجهي ڇڏيو هو. ٻيو هي ته انوقت برطانيه ۾ ليبر پارٽي اقتدار ۾ هئي جيڪا هميشه هندن جي طرفداري ڪندي هئي جنهن ڪري ان مرحلي تي هوءَ کليو کلايو نهروءَ جي حمايت ڪري رهي هئي. ٽين ڳالهه هيءَ ته مائونٽ بيٽن کي هي اختيار ڏنو ويو هو ته هو ڪيبنٽ مشن پلان جي لاش ۾ جان وجهي گڏيل هندوستان کي اختيارات منتقل ڪري، يعني هن جي اها ڪوشش هجڻ گهرجي ته هندوستان جو ورهاڱو ٿي نه سگهي.

چوٿين ڳالهه هي ته مائونٽ بيٽن پنهنجي سر به ڪانگريس جو طرفدار هو نهروءَ سان سندس دوستانه لاڳاپا هئا جيڪي ان وقت قائم ٿيا هئا جڏهن نهرو مارچ ١٩٤٦ ۾ سنگاپور جو دورو ڪيو هو. پنجون اهو ته مائونٽ بيٽن خود به گڏيل هندوستان جو حامي هو. هو پاڪستان کي رڳو هڪ "چرياپ" ۽ وڏي برائي سمجهندو هو ۽ هن اهو پڪو پهه ڪيو هو ته پنهنجي پويان دفاع جي عام معاملن سان لاڳاپيل ڪنهن نه ڪنهن قسم جي هڪ گڏيل حڪومت ضرور ڇڏي وڃي. هندوستان جي ورهاڱي کان ٢٥ سال پوءِ هن خود ڪولنس ۽ لاپيئر کي چيو هو ته "انوقت اسان مان ڪنهن به ۽ خاص ڪري مون هندوستان جو ورهاڱو نه ٿي چاهيو." حقيقت هي آهي ته مائونٽ بيٽن ڪانگريس ۽ انجي اڳواڻن خاص طور گانڌي، نهرو ۽ پٽيل لاءِ پنهنجي پسنديدگي کي لڪائڻ ۾ به ڪوشش محسوس نه ڪئي هو ڪلم ڪلا هميشه انهن جي تعريف ڪندو رهندو هو ۽ ٻئي پاسي جناح صاحب تي کلو کلايو عدم اعتماد جو مظاهرو ڪرڻ کان به ڪيبائيندو ڪو نه هو. پنهنجي اهڙي پسند ۽ ناپسند ۾ هو ايتري ته انتها پسند هو جو هن اهڙي قسم جو مظاهرو ان دور ۾ به جاري رکيو

جڏهن اقتدار جي منتقليءَ جون ڳالهيون جاري هيون. سڀ ڪان وڌيڪ اهو ته انهن ڳالهين جي اڳتي وڌڻ سان ڳڻ وڳڻ هو وي. پي. مينن ڪان به گهڻو متاثر ٿي پيو هو جيڪو ان وقت ريفارمز ڪمشنر هو ۽ جنهن جون سموريون همدرديون ڪانگريس سان هيون ۽ ان ڳالهه جي تصديق والسراءِ جي پرنسپل سيڪريٽري مائيول به ڪئي آهي.

اهڙي ريت لارڊ مائونٽ بيٽن اقتدار جي منتقليءَ جي مسئلي کي منصفانه طريقي سان نبيرڻ لاءِ غير جانبدارانه انداز فڪر سان هندوستان نه آيو هو. پر هو انگلستان ڪان هي فيصلو ڪري هليو هو ته ڪنهن به قيمت تي هو برطانوي حڪومت جي خواهش کي انهن سورن اختيارن ذريعي پورو ڪندو جيڪي کيس سپرد ڪيا ويا هئا ۽ جن جو مقصد رڳو هندوستان کي ورهاڱي ڪان بچائڻ هو. لارڊ مائونٽ بيٽن اهو فرض پورو ڪرڻ لاءِ آيو هو ۽ انهيءَ حقيقت کي به وساري ويٺو هو ته گذريل هندوستان جو معاملو ان سڌي طرح برطانوي حڪومت جي ٦ ڊسمبر ١٩٤٦ع ۽ ٢٠ فيبروري ١٩٤٧ع وارن بيانن جي ذريعي اڳيئي نبيري چڪو هو ۽ برطانيه حڪومت اهي بيان خوشيءَ سان نه ڏنا هئا، پر ليگ جي طرفان آئين ساز اسيمبلي جي لڳاتار بائيڪاٽ ڪان مجبور ٿي ڏنا هئا.

”مائونٽ بيٽن پيپرز“ ۾ ٻين اهم دستاويزن جي جائزي وٺڻ کان پوءِ هي حقيقت مڪمل طور تي پڌري ٿي پئي ٿي ته هندوستان کي ورهاڱي کان بچائڻ لاءِ مائونٽ بيٽن ۽ ڪانگريس جي ليڊرن جي وچ ۾ ڪيڏو وڏو نه قريبي لاڳاپو ۽ سهڪار هو، شايد اهو ئي سبب هو ته جڏهن انهن ڳالهين ۾ کيس جناح هٿان شڪست کائڻي پئي ته جڏهن مائونٽ بيٽن ڪاوڙ جي انتقامي جذبي جي جنون ۾ اهو فيصلو ڪيو ته جيڪڏهن حالتن ڪان مجبور ٿي کيس

هندستان جي ورهاڱي جو فيصلو ڪرڻو هو ته پوءِ هو بنگال ۽ پنجاب کي ورهائڻ واري واٽ اختيار ڪندو. هن جو خيال هو ته پنجاب ۽ بنگال جي ورهاست جي نتيجي ۾ انهن صوبن جي مسلمانن تي جناح جو اثر ۽ رسوخ ختم ٿي ويندو. تنهن ڪري هو پاڪستان کي هڪ ناقابل عمل منڊو ٽنڊو ملڪ بڻائڻ لاءِ ضد ڪري بيٺو. مطلب ته جناح اهڙي مخالف ۽ دشمن حڪومت سان اقتدار جي منتقلي جي نازڪ مسئلي تي ڳالهيون ڪرڻ تي مجبور هو. اها حڪومت ۽ انجو هر هڪ نمائندو مسلمانن ۽ مسلم ليگ جو دشمن ۽ مخالف هو يعني ڪانگريس ڌر جو ساٿي هو. تاهم انهن بي انت مشڪلاتن هوندي به انهن ڳالهين جي سلسلي ۾، سندس خداداد صلاحيتن جو ڪمال هو ۽ سياسي سودي بازي ۾ هن جي مهارت هئي جو هن وائسرا ۽ ڪانگريس ليڊرن کي ٣ جون واري پلان ۾ ڄاڻايل پاڪستان جي قيام واري ڳالهه کي مڃڻ تي نيٺ مجبور ڪري ڇڏيو.

سياسي ڳالهين ۾ جناح صاحب جي اهڙي ڪاميابي ۾ سندس فڪر جي آزادي، حق گوئي، بي باڪي، ديانت، خلوص، مضبوط ارادي، مقصد سان گهري لڳاءُ، باطل کي قبول نه ڪرڻ ۽ حق تان دستبردار نه ٿيڻ واري اعليٰ صفتن جو گهڻو دخل هو. ’مائونٽ بيٽن پيپرز‘ ۽ ان عهد جا پيا دستاويز پڻ جناح جي انهن صفتن جو پڌرو ثبوت پيش ڪن ٿا. هن حقيقت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته انهن صفتن جي ڪري اڪيلي جناح، مائونٽ بيٽن جهڙي قدآور ۽ ضدي شخص جو ڪاميابيءَ سان مقابلو ڪيو، جنهن کي برطانيه حڪومت جي مڪمل طور پٺڀرائي حاصل هئي، ۽ اها به هڪ وڏي ناقابل ترديد حقيقت آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص مائونٽ بيٽن جي چالبازين ۽ مڪر فريبي جي ڄار جو سڳو سڳو ڌار ڪري ٿي سگهيو ته اها اڪيلي جناح جي شخصيت هئي. مائونٽ

بيٽن هڪ اهڙو شخص هو جيڪو نهرو سوڌو ڪانگريس جي سڀني ليڊرن کان جيڪا ڳالهه چاهي سا مڃائي پئي سگهيو ۽ هو ڪين هندستان جي ورهاڱي تي به آسانيءَ سان راضي ڪري ٿي سگهيو. پر جناح مائونٽ بيٽن لاءِ ناقابل تسخير پهاڙ ثابت ٿيو. مائونٽ بيٽن پاڻ اهڙي ڳالهه جو اعتراف ڪندي چيو آهي ته: "مونکي هن ڳالهه تي فخر آهي ته مون ۾ ماڻهن کان پنهنجي ڳالهه مڃائڻ جون صلاحيتون آهن" پر جناح سندس اهڙين صلاحيتن کي جهڪائي سندس غرور کي خاڪ ۾ ملائي ڇڏيو. چنانچه "فريڊم ايٽ مڊنائيٽ" جي ليکڪن سان مائونٽ بيٽن هڪ ڀيرو ٻيهر اعتراف ڪيو هو ته هو ٻين جي مقابلي ۾ هميشه ڪامياب رهيو، پر جناح جي مقابلي ۾ کيس شڪست ملي.

هندستان جي مسلمانن لاءِ جناح ذاتي طور تي جيڪا جدوجهد ڪئي هئي ۽ نيٺ انهن لاءِ سخت رڪاوٽن ۽ مشڪلاتن هوندي جنهن ريت هڪ آزاد مملڪت حاصل ڪئي هئي، تنهن جي عقيدتمندي سان اعتراف طور مسلم ليگ قائداعظم محمد علي جناح کي پاڪستان جو گورنر نامزد ڪيو. جيتوڻيڪ انهيءَ معاملي ۾ به مائونٽ بيٽن لڳاتار بليڪ ميل کان ڪم وٺي رهيو هو. هن ليگ کي سنگين نتيجن جون ڌمڪيون پڻ ڏنيون پر ليگ هن جي رعب ۾ نه آئي ۽ ان مائونٽ بيٽن کي پاڪستان جو گورنر نامزد نه ڪيو. البته ڪانگريس انگريزن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ مائونٽ بيٽن کي هندستان جو پهريون گورنر جنرل نامزد ڪيو ۽ ليگ پنهنجي فيصلي تي قائم رهي.

مسلمانن جي نقطهءِ نظر کان جناح کي پاڪستان جو گورنر جنرل بڻائڻ جي سفارش کي سمجهڻ لاءِ هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته ١٩٤٠ع واري ڏهاڪي ۾ جناح پنهنجي زندگيءَ جي انتهائي منفرد ۽ اعليٰ مقام تي فائز ٿي چڪو

هو. مسلم عوام سان سنڌس لاڳاپا ايترا ته گهرا ۽ مستحڪم طور تي قائم ٿي چڪا هئا، جو شايد ئي ڪڏهن ڪنهن عوامي رهنما ۽ عوام جي وچ ۾ قائم ٿيا هجن. تنهن کانسواءِ جناح ۽ عام ماڻهو ۽ تحريڪ پاڪستان جي وچ ۾ جنهن جو هو قائد هو، واقعي مڪمل اتحاد ۽ اتفاق قائم ٿي چڪو هو. اهڙي ريت ١٤-٨-١٩٤٧ع ڌاران هو هڪ عظيم مدبر، سورمو ۽ هڪ آزاد مملڪت جو باني ڪار هو. اهي سمورا پورا عظمتون رڳو هڪ شخص جي ذات ۾ گڏ ٿيون هيون.

قومي تاريخ جي اُن نصف النهار ۾ پنهنجي انهيءَ ڪردار جي ڪري قوم سان سنڌس لاڳاپا ايتري قدر گهرا ٿي چڪا هئا جو ائين چوڻ مشڪل آهي ته پنهنجي مان ڪنهن پاڪستان جي قيام ۾ ڪردار ادا ڪيو هجي. ڳالهه به سولائي سان ڄاڻي سگهجي ٿي ته ان دور ۾ جناح صاحب ۽ سنڌس عوام جي وچ ۾ اها ساڳئي قسم جي يڪجهتي پيدا ٿي چڪي هئي. جهڙي برطانيه جي جنگ ڌاران ١٩٤٠ع ۾ چرچل، فرانس تي جرمن قبضي واري عرصي (١٩٤٠-١٩٤٤ع) ۾ چارلس ڊيگال، ۽ ٻي عالمي جنگ کانپوءِ جرمني ۾ ڪانراڊ ايڊناور پنهنجي عوام سان قائم ڪئي هئي. جڏهن ڪنهن قوم جي نازڪ ۽ اهم دور ۾ ڪنهن رهنما جي ذات، قوم جي حڪمت عملي ۽ انجي انداز فڪر تي ايتري ته گهري طريقي سان اثر انداز ٿيڻ لڳي جو هو قوم جي مزاج ۽ انجي خواهش ۽ خوابن جو مرڪز بڻجي وڃي، ته اهڙي ليڊر کي عام طور تي ڪنهن ملڪ يا قوم جو مجسم چئجي ٿو. عوامي فڪر ۽ رهنما جي وچ ۾ هڪ اهڙي قسم جي يڪجهتي ڪڏهن ڪڏهن "ايڊناور جو جرمني جهڙا با معني" اصطلاح گهڙجڻ جو سبب بڻجي ٿي. ان لحاظ کان ١٩٤٠ واري ڏهاڪي ۾ "جناح جو

پاڪستان" جهڙا اصطلاح گهڙجڻ بہ دراصل ان ڳالهہ جي سچائيءَ
آهي تہ هن جي ذات ۾ سنڌ عوام جي امنگن ۽ خواهشن جي
تجسيم ٿي پيئي هئي ۽ اها حقيقت اڳتي هلي پڌري ٿي پئي تہ
جناح نہ رڳو پاڪستان جي جدوجهد کي ڪاميابي سان همڪنار
ڪرڻ جو سبب هو پر هوئين وجود ۾ آيل ملڪ جي بقاءَ ۽ اوسر جي امڪان
کي برڙش ۽ واضح ڪرڻ جو سبب بڻيو. حقيقت هيءَ آهي تہ
هنن جي زندگيءَ جي پوئين ڏهاڪي ۾ جناح نہ رڳو ١٩٣٧ع کان ١٩٤٧ع
ڌاران هندوستان جي مسلمانن جي پيش قدمي ۽ ترقيءَ جو نشان
بڻجي اڀريو بلڪ هو هندستان جي سياسي جسي ۾ ايندڙ تنائن ۽
پيچيده قوتن جي طرفان ڏنل چئلينج جي مقابلي ۾ ڪاميابيءَ جي علامت
۽ ضمانت بڻجي سامهون آيو.

تنهنڪري جڏهن گورنر جنرل جي حيثيت ۾ جناح جي مقرريءَ
جو اعلان ٿيو تہ انوقت مسلمانن جا خوشيءَ ۽ مسرت وچان چهرا
ٻهڪڻ لڳا. لياقت علي خان سندس گورنر جنرل مقرر ٿيڻ
جي اچيان ڪنديءَ چيو تہ "اسان جناح جي قيادت ۾ آزاديءَ جي
جدوجهد ڪئي آهي، اهو انجي قدرتي حاصل آهي" سردار
عبدالرب نشتر جيڪو صف اول جي مسلم ليگي اڳواڻ مان هو،
تنهن پنهنجي جذبن جو اظهار اجهو هن ريت ڪيو، "مسٽر جناح هن ملڪ
جو باني ڪار آهي، تنهنڪري انجي سمورن معاملن جي نگراني ڪرڻ
جي سلسلي ۾ ان کان وڌيڪ بهتر ڪو بہ ٿي نٿو سگهي".

بهرحال ماؤنٽ بيٽن پلان جي بنياد تي پروگرام هيٺ برطانوي
حڪومت پاران لارڊ ماؤنٽ بيٽن ١٤، آگسٽ ١٩٤٧ع تي پاڪستان
جي دستورساز اسيمبليءَ کي حڪومت جون واڳون سونپيون ۽

انگلستان جي بادشاه جو پيغام پڙهي ٻڌايو جيڪو ان وقت تائين هندوستان جو شهنشاهه پڻ هو

قائد اعظم ڪي ٿي ڏينهن اڳ پاڪستان جي قانون ساز اسيمبلي پنهنجو صدر مقرر ڪيو هو. هن مائونٽ بيٽن جي تقرير ۾ انگلستان جي بادشاهه جي پيغام جو جواب ڏنو. ٽئين جنم ورتل مملڪت پاڪستان جي آزادي جو نشان يعني جنڊو ۾ تاري واري جهنڊو ساڳئي ڏينهن قانون ساز اسيمبلي جي عمارت تي بلند ڪيو ويو. ٻئي ڏينهن ١٥ - آگست تي قائد اعظم محمد علي جناح، پاڪستان جي پهرين گورنر جنرل جي عهدي جو حلف کنيو جنهن کان پوءِ پاڪستان جي پهرين ڪابينه پڻ نوابزاده لياقت علي خان جي سربراهي ۾ حلف کنيو.

اهڙي ريت ننڍي کنڊ ۾ هڪ آزاد مسلم مملڪت قائم ڪرڻ جي انهي پراڻي خواب جو تعبير سچو نڪتو جيڪو هندوستان جا مسلمان ڪن صدين کان ڏسندا پئي آيا. ١٧٥٧ع پلاسي جي ميدان ۾ شڪست کائڻ کان پوءِ، مسلمانن مٿان غلامي جي جيڪا ڪاري رات مسلط ٿي هئي، سالگتار جد وجهد جي نتيجي ۾ ١٤، آگسٽ ١٩٤٧ع ۾ وڃي ختم ٿي ۽ آزادي جو صبح طلوع ٿيو. غلامي جي سنگين پهاڙن مان، هندوستان جي مسلمانن جي ان خواب ۽ تصور کي حقيقت جي شڪل ۾ آڻڻ جي لاءِ قائد اعظم ڪو هڪ ڪردار ادا ڪيو.

قائداعظم ۽ پاڪستان جو استحڪام

(١٩٤٧ع کان ١٩٤٨ع)

ڪنهن سچ چيو آهي ته پاڪستان خراب حالتن، انتشار ۽ پريشاني جي عالم ۾ قائم ٿيو هو. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته شايد ئي دنيا جي ڪنهن بي قوم پنهنجي زندگيءَ جي سفر جي شروعات تمام محدود وسيلن سان ۽ اهڙين ڏکين حالتن ۾ ڪئي هجي. هن نئين جنم ورتل قوم کي ورثي ۾ نه ڪا مرڪزي حڪومت ملي هئي، نه ان جو ڪو گاديءَ جو هنڌ هو، نه ان جو ڪو انتظامي ادارو هو ۽ نه ڪا منظم دفاعي فوج هئي. انجا سماجي ۽ انتظامي وسيلا به تمام ٿورا هئا. ضروري ساز ۽ سامان بنهه ڪونه هو. تنهن ڪري انگن ۽ اکرن جو ته ذڪر ڪرڻ ئي بي فائدو آهي. تنهن کان سواءِ ورهاڱي وقت، پنجاب ۾ آگ ۽ خون، انساني ڪوس ۽ بربادي جي جيڪا رانڌ سکن جي خونخوار هورچن ڪئي تنهن سببان پنجاب جو هڪ وڏو علائقو ويران دڙا بڻجي ويو. مواصلاتي نظام درهم برهم ٿي چڪو هو. تنهن کان سواءِ هندو ۽ سک واپارين ۽ انتظامي عملي جي لڏ پلاڻ جي ڪري سڄي معيشت چٽڪ برباد ٿي وئي هئي، خزانو خالي هو، ڇاڪاڻ ته هندستان، پاڪستان کي پڻ ڏيهي ناڻي جو اهو حصو ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو جيڪو ان جو پنهنجو حق هو. انهن مٿين ڳالهين کان وڌيڪ هن

نو زائيده قوم تي، انهن اڻ ڳڻين مهاجرن جي ڪفالت جو بار به اچي پيو هو جيڪي اڻ ڏٺي ۽ نهايت گرم موسم ۾، وحشت ۽ بربريت ۽ سلامتي نه هجڻ سبب، اتر هندستان جي ميداني علائقن مان هجرت ڪري پاڪستان آيا هئا. جيڪڏهن انهن سمورن مسئلن پاڪستان جي انتظامي ۽ معاشي ڪمزورين کي پڌرو ڪيو هو ته نومبر ١٩٤٧ع ۾ رياست جوناڳڙهه (جنهن بنيادي طور پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ جي حق ۾ پنهنجو فيصلو ڏنو هو) تي ڀارت جي فوجي چڙهائي ۽ آڪٽوبر ١٩٤٧ع کان ڊسمبر ١٩٤٨ع جي وچواري عرصي ۾ ڪشمير جي الحاق جي مسئلي تي ٿيڻ واري ان جنگ مان هن نئين ڄاول ملڪ جون اُهي فوجي ڪمزوريون به پڌريون ٿي پيون هيون، جيڪي ڪيس ورثي ۾ مليون هيون، انهن سمورين حالتن هوندي به پاڪستان جو زنده سلامت رهڻ هڪ معجزي کان گهٽ نه هو.

۽ اهو معجزو ورگو هڪ اڪيلي ماڻهوءَ جي ڪرشمي ساز هٿ جو نتيجو هو ۽ اهو شخص هو قائداعظم محمد علي جناح. تاريخ جي انهيءَ نهايت نازڪ موڙ تي پاڪستان کي ان جهڙي ڪرشمه ساز شخص جي ئي ضرورت هئي ۽ هن شخص اها ضرورت نهايت حسن ۽ خوبيءَ سان پوري ڪئي. حقيقت هيءَ آهي ته قائداعظم ئي اهڙو معجزي جهڙو ڪم ڪري ٿي سگهيو. ’لنڊن ٽائيمز‘ جي چوڻ موجب، ”هو انهن ماڻهن لاءِ، ان قوم لاءِ جيڪا سندس رهنمائيءَ ۾ ايستائين پهتي هئي. قائداعظم کان به وڌيڪ، ملڪ جي سربراهه کان به زياده سربلند ۽ جنهن اسلامي مملڪت جو بنياد هن پاڻ رکيو هو، انجي معمار کان به وڌيڪ حيثيت جو مالڪ هو“

جيڪڏهن مٿين حالتن ۾ واقعن جو ايمانداريءَ سان جائزو ورتو وڃي

ته اهڙي نتيجو نڪرندو ته هيءُ نئين ڄاول قوم پنهنجي اوچتو جنم وٺڻ سان ئي اهڙن پيش ايندڙ مصيبتن ۽ تباهيءَ مچائيندڙ بحرانن ۾ ٻه رگوان ڪري زنده ۽ سلامت رهي جو ان دور ۾ قائداعظم ملڪي معاملن جو نگران هو. پاڪستان جي عوام ۾ هن جيڪو بيپناهه اعتماد هو، ماڻهن جي دلين ۾ هن لاءِ جيڪا زبردست محبت ۽ عقيدت هئي، قائداعظم تنهن کي ڪم آڻي قوم کي پيش آيل مصيبتن ۽ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ جو حوصلو عطا ڪيو، ان تباهين، بربادين ۽ هولناڪين کي نئين قوت سان مقابلي ڪرڻ جو عزم پيدا ڪيو ۽ آزاديءَ هن قوم جي دلين ۾ حب الوطنيءَ جي جذبن کي اڀاري هوا ان جي گرمي، حرارت ۽ توانائيءَ جو رخ قائداعظم تعميري سرگرمين ڏانهن موڙي ڇڏيو.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هيءُ اهو دور هو جڏهن قائداعظم گهڻو ٿڪجي چڪو هو. سندس عملي قوتون ڪمزور ٿي چڪيون هيون. ١٩٤٦ع واري اونهاري کان ئي وٺي سندس صحت بلڪل خراب ٿي پيئي هئي ۽ هاڻي هو هڏن جي پڃري وانگر پئي لڳو. واقعي سندس وجود اهڙو ٿي پيو هو جهڙو ماضيءَ جو هڪ ڇڙندڙ ڦوندڙ پاڇولو. اهڙي رڳو اهڙي ڪمزوري ۽ ايڏي وڏي ٿڪ جي هوندي به هن نئين ملڪ جي زندگيءَ جي شروعاتي نهايت اهم ۽ نازڪ سال ۾ گهڻين ئي ذميوارين جو وڏو بار ڪلهن تي کنيو. هن نئين ملڪ جون پاليسيون ناهيون، قوم کي درپيش مسئلن جي پڌري سڃاڻپ ڪرائي ۽ انهن کي حل ڪرڻ جي اڻٿڪ ڪوشش پئي ڪئي. هن دستور ساز اسيمبلي، سرڪاري ملازمن ۽ هٿيار بند فوجن کي نه رڳو سندن فرض کان آگاهه ڪيو بلڪه کين اهو پڻ ٻڌايو ته انهن ۾ قوم جون ڪهڙيون اميدون آهن.

انهيءَ هوندي به جواهر هندستان ۾ ٿيندڙ فساد تمام گهڻو پريشيندڙ

هئا، قائد اعظم هر حال ۾ نظم ۽ نسق برقرار رکڻ ۽ امن و امان قائم رکڻ لاءِ اثرائتا طريقا اختيار ڪيا. آڪٽوبر ۱۹۴۷ع ۾ هو ڪجهه وقت لاءِ لاهور ويو هو ته جيئن مهاجرن جي لڳاتار ۽ زبردست سيلاب سبب پيدا ٿيندڙ ڏکائيندڙ صورتحال جو ويجهڙائي کان جائزو وٺي سگهي ۽ انهن لکين ڦرين ۽ بي سهارين ماڻهن جي رهائش ۽ خوراڪ جو بندوبست ڪرڻ لاءِ ڪارائتا بنديون ڪري سگهي، انهن جي آبادڪاري لاءِ انهن کي قوم جو اڻٽٽ انگ بڻائڻ لاءِ ڪا حڪمت عملي تيار ڪري سگهي ۽ سڀ کان وڌيڪ هيءَ ته انهن ڏتڙيل، بي گهر ۽ بي در ماڻهن ۾ نئين وطن سان لاڳاپي جو دلي جذبو ۽ احساس وڌيڪ اڀاري سگهي. هي اهو دور هو جڏهن هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جذبات گهڻو ڀڙڪيل هئا. پر قائد اعظم ان وقت به هوشمندي ۽ توازن کي هٿان نه وڃڻ ڏنو. انهن مٿي اشتعال انگيزين جي هوندي به هن هميشه سنجيدگي، بردباري ۽ ثابت قدمي کان ڪم ورتو. انهن اشتعال انگيزين جي پس منظر ۾، لاهور جي رهاڪن کي بدلي وٺڻ وارين ڪارروائين کان پري رکيو. انهن کي صبر ۽ ضبط جي تلقين ڪئي ۽ اقليتن جي حفاظت ڪرڻ جي ذميوارين کان آگاهه ڪندي مهاجرن کي آباد ڪرڻ لاءِ پوري طرح ڌيان سان ڪم ڪرڻ جو تاڪيد ڪيو. هن اقليتن کي چٽي ۽ قطعي انداز ۾ حفاظت ۽ سلامتي جي ضمانت ڏني. انهن ۾ اعتماد ۽ تحفظ جو احساس پيدا ڪيو. کين آٿت ڏني ۽ سندن مجروح جذبات ۽ احساسن کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ مسيحائي کان ڪم ورتو.

ان سان گڏ قائد اعظم مختلف صوبن جو گشت ڪيو. انهن جي مسئلن تي ڌيان ڏنو. انهن صوبن جي عوام کي هڪ نئين اميد سان همڪنار ڪيو. پاڪستان سان لاڳاپيل جذبن کي تيز ڪيو ۽ عوام کي نئين ذميوارين کان آگاهه ڪيو. هن صوبي سرحد ۾ برطانيه جي 'فارورڊ پاليسي' کي ختم ڪيو ۽ وزيرستان ايجنسيءَ

مان فوجن کي هٽائي پٺاڻن کي اهو احساس ڏياريو ته هو به پاڪستاني سياسي جسي جو لازمي جز آهن. هن رياستن ۽ سرحدي علائقن لاءِ هڪ نئين وزارت قائم ڪئي ۽ بلوچستان ۾ هڪ نئين دور شروع ڪرڻ جي ذميواري به قبول ڪئي. هن ڪراچي جي حيثيت واري منجهيل مسئلي کي حل ڪيو. پاڪستان ۾ رياستن جي ضم ٿيڻ کي يقيني بڻايو. خاص ڪري قلات رياست جو ميلاپ يقيني بڻايو جيڪا الوقت جي حالتن موجب منجهيل مسئلو نظر پئي آيو. انهن کانسواءِ هن مائونٽ بيٽن سان ڪشمير جي مسئلي کي نبيرڻ لاءِ ڪئين مذاڪرات به جاري رکيا ۽ برطانوي حڪومت جي دولت مشترڪ واري آفيس سان لڳاتار لکپڙهه به ڪندو رهيو. سندس پهريون ڪوشش رهي ته جيئن اوڀرندي پنجاب ۾ ٿيندڙ فسادن کي روڪڻ لاءِ دولت مشترڪ جي آفيس کي مجبور ڪيو وڃي ۽ ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ پيدا ٿيل ڇڪتاڻ کي گهٽ ڪرڻ لاءِ تدبيرون اختيار ڪيون وڃن ته جيئن برصغير هندوستان ۾ امن ۽ استحڪام پيدا ٿي سگهي.

قائد اعظم سڀني صوبن جي گورنرن سان لکپڙهه ڪئي. وزيرن ۽ سياستدانن سان ڳالهيون ملاقاتون ڪرڻ جو سلسلو جاري رکيو. مختلف صوبن جي صورتحال کان چڱي طرح باخبر هيو ۽ جتي به هن ضروري ڄاتو اتي واسطيدار ماڻهن کي صلاحون ڏنيون. پنهنجي عهدي جي سمورين ذميوارين ۽ تفصيلن ڏانهن توجه ڏنو. ڪابينه جي اجلاس جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. هن مهاجرن جي آبادڪاريءَ لاءِ قائم ڪيل "قائد اعظم رليف فنڊ" ڪاميٽي جي اجلاسن جي ڪيترن ڪلاڪن جا ڪلاڪ صدارت ڪئي، انهي هوندي جو موت مار بيماري سندس سمورين قوتن کي ختم ڪري چڪي هئي. هو اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان جو افتتاح ڪرڻ لاءِ هڪ اهڙو سفر ڪري ڪوئيٽا کان ڪراچي پهتو ڇاڪاڻ ته اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان، پاڪستان جي مالي آزاديءَ جو نشان هئي.

۽ انهن مٿين ڳالهين سان گڏ ان دور جي ڳوڙهن ۽ منجهيل مسئلن سان منهن ڏيڻ ۽ انتظاميه جو هڪ ڪارائتو ۽ اثرائتو نظام ۽ ادارا قائم ڪرڻ، هٿياربند فوجن جي نئين سر تنظيم ڪرڻ ۽ هڪ ترقي پسند ۽ فلاحي مملڪت جو مضبوط بنياد رکڻ لاءِ هو انهن ڪم ڪندڙ ماڻهن جي جماعت جي رهنمائي ڪندو رهيو ۽ ڪين نيون وانئون ڏيکاربند ويو ۽ حوصلو وڌائيندو رهيو، جيڪي هن پنهنجي چوڌاري جمع ڪيا هئا. جناح صاحب پنهنجي مشن جي پڄاڻي تي مڪمل اطمينان جو اظهار ڪندي ١٤ آگسٽ تي قوم جي نالي پنهنجي آخري پيغام ۾ چيو هو :-

"توهان جي مملڪت جا بنياد رکيا ويا آهن، هاڻي اهو توهان جو فرض آهي ته توهان انجي اڏاوت ڪريو ۽ جيترو جلد ممڪن ٿي سگهي انجي تعمير ڪريو."

پاڪستان جي قيام سان گڏ قائد اعظم پنهنجي ڪلهن تي جيڪي ذميواريون کنيون هيون تن کي پورو ڪندي هو نيٺ وڃي موت جي گهڙي تائين ستو. پر ان مختصر عرصي ۾ پاڪستان جي بقاءَ لاءِ جيترو ڪم هن ڪيو، اوترو ڪم ٻئي ڪنهن نه ڪيو. قائد اعظم محمد علي جناح ١١ سيپٽمبر ١٩٤٨ع تي وفات ڪئي. سندس وفات تي هڪ انگريز وزير هند ليڊڪ لارينس ڪيڏي نه سچي ڳالهه چئي هئي: "گاندي هڪ قاتل جي هٿان مارجي ويو، پر جناح پاڪستان سان گهري وابستگي جي ڪري پاڻ کي راهه ۾ جان ڏني."

حرف آخر

قائداعظم نہ رڳو ملڪ اندر پر ٻين ملڪن ۾ به امن ۽ امان جو خواهشمند هو. هو "جيئو ۽ جيئڻ ڏيو" جي اصول تي ايمان رکندڙ هو. حقيقت هن ريت آهي ته ١٩٠٦ع کانپوءِ واري ڍاڪي کان سالن ۾ جڏهن هندو ۽ ڪانگريس هن اصول تان ٻنا ڪنهن سوچ ويچار جي دستبردار ٿيا ۽ انهن جي ابتڙ ۽ مخالف واٽ ورتي ته هن اهڙي رويي ۽ ڪن ٻين سببن قائداعظم کي نيٺ پاڪستان جي مطالبي ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. ان کان به اهم ڳالهه هي آهي ته خود پاڪستان جي گهُر جيئن ته قائداعظم اڪثر هلي پئي رکيو ته "زنده رهو ۽ زنده رهڻ ڏيو" جي اصول جي بنياد تي ڪئي وئي هئي. يعني پاڪستان جي مطالبي جو اصل مقصد هي هو ته هندوستان جون ٻه وڏيون قومون، هندو ۽ مسلمان پنهنجي پنهنجي علائقن ۾ هڪ ٻئي جي مداخلت کان سواءِ، پنهنجي نظرين، خيالن ۽ روايتن موجب پنهنجن معاملن جي نگراني ڪري سگهن ۽ جيئن ننڍي کنڊ ۾ ٻنهي قومن لاءِ سُني پاڙيسري جي حيثيت ۾ زنده رهڻ جي راهه هموار ٿي سگهي. اهڙي وضاحت ۽ تشريح مان پڌرو ٿئي ٿو ته پاڪستان جو مطالبو دراصل وڏي کنڊ هندوستان جي آزادي جي گهر هئي. تنهنڪري ان ڳالهه مان ظاهر ٿئي ٿو ته قائداعظم نه رڳو پاڪستان جي لاءِ مصروف هو، پر

ان سان گڏوگڏ هو هندوستان جي آزادي يعني هندن جي آزادي لاءِ پڻ جدوجهد ڪري رهيو هو.

آزاديءَ لاءِ قائداعظم جو اهو جوش ۽ جذبو رڳو مسلمانن يا هندوستان جي حد تائين محدود نه هو، پر اهو جوش ۽ ولولو انهن مڙني غلام قومن جي لاءِ به سندس دل ۾ ڇوليون کائي رهيو هو، جيڪي پرڏيهي راڄ کان آزادي حاصل ڪرڻ جي جدوجهد ۾ رڌل هيون. انهيءَ جي باوجود جو، ان وقت، پوريءَ انهماڪ ۽ جانفشانيءَ سان پنهنجي ڪروڙين عوام جي لاءِ آزاديءَ جي جدوجهد ۾ مصروف هو، وقت ڪڍي هن ڪيترن ئي موقعن تي ايشيا ۽ آفريڪا جي ٻين ملڪن ۾ هلندڙ آزاديءَ جي تحريڪن جي پنهنجي ۽ هندوستان جي مسلمانن طرفان مڪمل اخلاقي حمايت به ڪئي. خاص ڪري مغرب (اتر آفريڪا کنڊ جي الهندي وارن مسلمان ملڪن) ۾ فرانس جي قائم ڪيل نئين بيٺڪن، آفريڪا ۾ اٽلي جي اڳوڻين بيٺڪن، مصر، وچ ايشيا ۽ انڊونيشيا ۾ هلندڙ آزادي وارين تحريڪن جي هن کلم کلا حمايت ڪئي. ان سبب ڪري بيٺڪي نظام وارن ملڪن جي غلام عوام جي آزاديءَ جي حمايت، پاڪستان قائم ٿيڻ سان ئي ان جي پرڏيهي پاليسيءَ جو بنيادي اصول بڻجي وئي.

جناح صاحب دنيا جي مڙني قومن سان دوستي رکڻ جو قائل هو. هو قومي ۽ بين الاقوامي معاملن ۾ ديانت، انصاف ۽ ايمانداريءَ تي يقين رکندو هو. ان هوندي به جو هندوستان جي طرفان لاڳيتو هي ڪوششون پئي ٿينديون رهيون ته ڪنهن نه ڪنهن حيلي بهاني پاڪستان جي وجود کي ختم ڪيو وڃي. جناح صاحب جي طرفان هندوستان کي هميشه امن جي آڇ ڪئي ويئي، هن هر هڪ فرد کي عفو ۽ درگذر رکڻ وارين وات

تي هلڻ جي تلقين ڪئي. هميشه ان ڳالهه تي زور ڀريو ته هندوستان ۽ پاڪستان ٻئي باهمي دشمني کي ختم ڪري پنهنجي دلين کي تلخين ۽ نفرتن کان پاڪ ڪن ۽ ذاتي وارن تصورن ۽ خيالن کي پنهنجي ذهن مان ڪڍي ڇڏن. هن پنهنجي ملڪن جي وچ ۾ سمورن اختلافن کي هميشه پرامن طريقي سان نبيرڻ جون ڪوششون ڪيون. هن وڏي ڪنڊ هندوستان لاءِ ”منرو نظريي“ مطابق ڪنهن نه ڪنهن قسم جي انتظام قائم ڪرڻ جو خيال ظاهر ڪيو ۽ ڀارت کي گڏيل دفاع جي رٿ پيش ڪئي.

قائداعظم ملت اسلاميه جي مڪمل اتحاد جو علمبردار هو. ١٩٢٠ع کان پوءِ واري ايندڙ ڏهاڪي ۾ جڏهن ترڪ قوم پنهنجي بقا واري ڪوشش ۾ رڌل هئي، تڏهن قائداعظم ان قوم سان پوري همدردي جو اظهار ڪيو. اڇو چٽو (١٩٣٩ع) ۽ پوءِ (١٩٣٠ع) ۾ ۽ ١٩٤٠ع کان پوءِ وارن ڏهاڪن ۾ يهودين جي لاءِ پلاٽ ۽ فلسطين جي مسئلي جي باري ۾ برطانيه کيس يقين ڏياريو هو. ١٩٤٧ع ۽ ١٩٤٨ع دوران جڏهن انڊونيشيا تي ڊچن ٻيهر قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته قائداعظم ان تي سخت تنقيد ڪئي ۽ جوابي قدم پڻ کنيو. ١٩٤٩ع کان ١٩٥١ع جي وچ ۾ پاڪستان جيڪي بين الاقوامي ڪانفرنسون ڪوٺايون، انهن جو تصور قائداعظم جي سوچ ۽ فڪر جو نتيجو هو.

قائداعظم جو سماجي فلسفو اخوت، مساوات، پائيي عمراني عدل جي انسان دوستي وارن اصولن تي پختي يقين سان ٻڌل هو. سندس چوڻ هو ته وڏي ڪنڊ هندوستان ۾ انساني حقن کان محروميءَ جي امڪان ۽ خطري ئي هندوستان جي مسلمانن کي پاڪستان جي گهر لاءِ مجبور ڪيو هو. تنهنڪري جناح صاحب ان ڳالهه جو قائل هو ته پاڪستان جي تعمير پڻ عمراني عدل جي مضبوط بنيادن تي ٿيڻ گهرجي. هن زوردار

لفظن ۾ تلقين ڪئي ته "پاڪستان جي سر زمين تان هر قسم جي استحصال جو انت آندو ويندو. هن دولتمندن کي صلاح ڏني ته بدلجندڙ حالتن ۾ هو پنهنجي سوچ ۽ فڪر جو انداز تبديل ڪن. هن سرڪاري آفيسرن تي زور ڀريو ته هو اهڙو ماحول پيدا ڪن ۽ اهڙي جذبي ۽ لڳاءَ سان ڪم ڪن ته جيئن هر شخص سان انصاف ٿي سگهي ۽ هن کي پنهنجو حق ملي سگهي." قائداعظم جمهوريت تي يقين رکندڙ هو، پر هن ڳالهه جو به سخت قائل هو ته آئيندي جي دستور ۾ اسلام جي بنيادي ۽ لازمي عنصر جو اظهار هجڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته سندس چوڻ هو ته "اسلام ۽ ان جي تصورات اسان کي جمهوريت جو سبق ڏنو آهي." هن هميشه هن ڳالهه تي زور ڀريو ته اسلام جي عظيم الشان اصولن کي ئي پاڪستان جو رهبر ۽ رهنما هجڻ کپي. هو حقن، رعايتن ۽ فرضن ۾ هڪجهڙائي، هر هڪ سان هر معاملي ۾ حق ۽ انصاف کان ڪم وٺڻ ۽ ڪنهن به قسم جي فرق بنا سڀني ماڻهن جي لاءِ هڪجهڙي شهرت جو قائل هو.

پنهنجي قوم جي بنيادي ۽ پيدائشي حقن جي لاءِ سڄي جمار جدوجهد ڪرڻ واري جناح صاحب رڳو پنهنجي قوم جي ڀلائيءَ ۽ بقا لاءِ پاڪستان جي گهر کي پنهنجو مسلڪ بڻايو. اها گهر ڇاڪاڻ ته بنيادي طور نهايت غير معمولي ۽ غير روايتي هئي، تنهنڪري ان کي سمجهڻ ۾ ڪيترن ئي ماڻهن جي غلطي ڪرڻ ۽ ان جي باري ۾ غلط فهمي جي ڪري سندس سخت مخالفت ۽ رڪاوٽن جو پيدا ٿيڻ به لازمي ڳالهه هئي. پر تنهن هوندي به اها وڏي افسوس جي ڳالهه آهي ته کيس نه رڳو ان دور ۾ غلط سمجهيو ويو، پر اڄ به ڪي ماڻهو قائداعظم جي باري ۾ غلط فهمي جو شڪار آهن. پر اها پاڪستان جي خوش قسمتي آهي جو هن عظيم شخص ۽ سندس عظيم مشن کي سمجهڻ ۽ هن جي عظمتن کي مڃڻ

جوهڪ سلسلو شروع ٿي ويو آهي. چاڪاڻ ته مخالفت وارين طوفانن جي رهئي حقيقتن جي ظاهر ٿيڻ سان هاڻي ختم ٿي رهي آهي. تنهنڪري هي ڳالهه دلچسپي کان خالي نه آهي ته موجوده دور ۾ شايد ئي ڪنهن ٻئي اڳواڻ کي ايترو شاندار لفظن ۾ خراج عقيدت پيش ڪيو ويو هجي جيترو جناح صاحب کي پيش ڪيو ويو آهي. هن جي تعريف اهڙن ماڻهن به ڪئي آهي جيڪي سند س نظرين جا مخالف هئا. آغا خان جو چوڻ آهي: "مان جيترن ماڻهن سان مليو آهيان هو انهن سڀني ۾ عظيم هو." "ورلڊ ڪٽ آف انڊيا" جي بيڪ بيورلي نڪلس کيس ايشيا جي سڀ کان اهم شخصيت چاتايو آهي، ۽ ڊاڪٽر کيلاش ناٿ ڪاٽجو جيڪو ١٩٤٨ع ۾ الهندي بنگال جو گورنر هو تنهن سند س باري ۾ چيو آهي ته: "هو هلندڙ صديءَ جو سڀ کان ممتاز شخص هو. نه رڳو هندوستان ۾ پر سڄي دنيا ۾". عرب ليگ جي سيڪريٽري جنرل عبدالرحمان عظام پاشا هن کي اسلامي دنيا جي عظيم اڳواڻن مان هڪ ليکيو آهي. فلسطين جي مفتي اعظم سند س وفات کي سڄي عالم اسلام جو "عظيم نقصان" قرار ڏنو آهي. ان کان سواءِ قائد اعظم جي ذاتي ۽ سياسي ڪاميابين کي نهايت جامع انداز ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جي فارورڊ بلاڪ ونگ جي اڳواڻ سرت چندر بوس ٿورن لفظن ۾ سمائي ڇڏيو آهي. ١٩٤٨ع ۾ قائد اعظم جي وفات تي هن چيو: "مسٽر جناح هڪ وڪيل جي حيثيت ۾ عظيم هو. هڪ ڪانگريسيءَ جي حيثيت ۾ به هن جي عظمت مسلم آهي. هو مسلمانن جي رهنما جي حيثيت ۾ به عظيم هو. هڪ عالمي سياستدان ۽ مدبر جي حيثيت ۾ به هو عظيم هو ۽ هڪ عملي انسان جي حيثيت ۾ به هو

عظيم ترين هو. مسٽر جناح جي وفات سبان دنيا هڪ تمام وڏي مدبر ۽ پاڪستان پنهنجي باني ڪار، فلسفي ۽ رهنما کان محروم ٿي ويو آهي."

اها هئي قائد اعظم محمد علي جناح جي شخصيت ۽ اها هئي سنڌ سان محبت. اهي هيون سنڌ سان ڪاميابيون ۽ ڪارناميون تنهن ڪري جيڪڏهن اڄ به قوم ڪيس احسانمندي ۽ تشڪر جي جذبن سان ياد ڪري ٿي ۽ جيڪڏهن اڄ به ٨ ڪروڙ پاڪستانين جي ذهن ۾ سنڌ سان ياد هميشه وانگر تازي آهي ته ان ڳالهه ۾ حيرت جي ڪا ڳالهه ڪانهي. جيتوڻيڪ ڪيس اسان کان ڌار ٿئي ٢٧ سال گذري چڪا آهن، پر اڄ به پاڪستان جي سياسي زندگي تي انجو اثر تمام گهڻو هو آهي. پاڪستانين جي باري ۾ سنڌ سان ارشادات منجهيل مسئلن ۽ سياسي جهيڙن جهڳڙن ۾ آخري فيصلي جي حيثيت رکن ٿا. ۽ اسان مان هر هڪ هن ڳالهه کي پلي پيت ڄاڻي ٿو ته پاڪستان، جنهن جو قائم ٿيڻ هڪ معجزو آهي، اهو رڳو هڪڙي شخص جي بيمثال سياسي بصيرت ۽ ذهانت جي زنده نشاني آهي ۽ اهو شخص آهي

ڊسٽي

آزاد پارٽي ١٠٣، ٩٤، ٨٧

آسام ٥٠، ١٣٢، ١٠٨، ٩٩

٩٤-

آغا خان ١٧٠، ١٤٤، ٩٣، ٩٢

٩١، ٥١، ٤١، ٢٥

آگره ٤٨

آل انڊيا مسلم نيوز پيپر

ايسوسيئيشن ١٣٦

آل انڊيا مسلم نيوز پيپر

ڪنونشن ١٣٦

آل انڊيا مسلم ورڪنگ

جرنلسٽس ايسوسي ايشن

١٣٦-

آل پارٽيز ڪانفرنس ٩٦،

٧٨، ٧٣-

آل پارٽيز مسلم ڪانفرنس

١٤٢، ١٠٢، ٩٦، ٩٢، ٧٨

آئي. اين. اي. ١٤٢

اتاترڪ، مصطفيٰ ڪمال

پاشا ٦٠، ١٣٠

انسيلي، لارڊ ڪليمنٽ

١٤١-

اچاريه، سي راجگوپال ١٣٨

احرار ٩٤

احمد آباد ١٤٨

اُردو ١١٧، ٢٤، ٢١، ١٠

اسٽيٽ بينڪ آف پاڪستان

١٤٤

اسلام آباد ٨

اسمٰعيل نواب محمد ٦٨

افريڪا ١٦٧، ١٥٠، ٥٧

٥٦، ٣٤، ٣٣-

اقبال، سر محمد ١٢٦، ١٢٥،

١٢٤، ١٢٣، ٩٧، ٩٦

اکالی دل ۱۴۹
الٰہ آباد ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۳
الیگزنڈر، اے ۔ وی ۱۶۲
امبیڈکر، بی ۔ آر ۱۲۰
امپیریل لیجسلیٹو کونسل
۴۹، ۴۷، ۴۲، ۳۶، ۳۱، ۲۶
امیر علی سید ۱۶۱
انجمن ضیاء الاسلام ۳۹، ۳۰
انڈونیشیا ۱۶۸، ۱۶۷
انڈیپینڈنٹ پارٹی ۸۷
انڈین مسلمان ایسوسیئیشن ۲۹
انصاری، ڈاکٹر مختار
۶۸، ۴۵
انگریز ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۲۹، ۱۲۸
۱۱۶، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۹۳، ۹۱
۹۰، ۲۳، ۱۴۱، ۱۵۶، ۱۵۲، ۱۵۱
۱۶۷، ۱۶۶، ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۳۷ ۔
انگریزی اخبار ۲۱
انگریزی ۱۰
انگریزی راج ۱۳۴، ۱۶۱، ۴۰
۲۲، ۱۶ ۔

انگلستان ۱۵۹، ۱۵۶، ۱۵۱
۱۴۱، ۱۰۵، ۸۷، ۸۶، ۳۰، ۲۹
۲۸، ۲۶، ۱۹
اورئینٹ ایرویز ۱۳۷
اورئینٹ پریس انڈیا ۱۳۵
اوڑیسا ۹۹، ۹۸
ادلوا، بوکم ۲۰
ایڈناور، کانرڈ ۱۵۷
ایشیا ۱۶۷
ایکٹ، انڈین کونسلز ۱۸۹۲ء
۲۴ ۔
ایکٹ ۱۹۱۹ء ۹۵، ۷۶، ۶۶، ۶۵
۶۳، ۵۰
ایکٹ ۱۹۰۹ء، ۴۸، ۳۱
ایکٹ ۱۹۳۵ء، ۱۱۹، ۹۷
۹۵، ۹۲، ۹۰، ۷۹
ایکٹ ڈیفنس آف انڈیا ۳۵
ایکٹ رولٹ ۳۵، ۳۳
ایکٹ وقف (۱۹۱۳) ۴۳
بابو، بوپیندر ناتھ ۳۲
برطانوی اخبار ۱۶
برطانوی پارلیامنٹ ۲۷

برطانوي خطاب ١٤٧
برطانوي ڪيبڙي ٥٢
برطانوي لبرل ازم ٢٦
برطانيه ١٣٦، ١٣٢، ١٣٣
١٣١، ١١٩، ١١٢، ١٠٥، ٩٥، ٩٢
٦٨، ٦٦، ٦١، ١٩، ١٦٨، ١٦٤،
١٦٣، ١٥٨، ١٥٦، ١٥٥، ١٥٤
١٥١، ١٤٩، ١٤٧، ١٤٦، ١٤١،
١٤٠ -
برنس ايڊمنسٽريشن ١٨
بسمارڪ، اوٽو-وين ١٤٤، ١٣
برما ٣٢
بسنت، مسز اينني ٥٧، ٣٧
بلوچستان ١٦٤، ٧٧، ٧٠
٦٩ -
بمبئي ٦٤، ٥٧، ٥٢، ٤٩
٤٠، ٣٩، ٣١، ٣٠، ٢٨، ٢٧
٢٢، ٢٠، ١٩، ١٨، ١٣٧، ١٠٥،
٩٩، ٨٩، ٨٧، ٧٧، ٧٠، ٦٩
بمبئي پريذيڊنسي ٧٧، ٦٩
بمبئي پريذيڊنسي ايسوسيئيشن ٢٨

بندي ماترم ١١٧
بنرجي، سريندر ناٿ
٤٦، ٤٧ -
بنگال ١٤٢، ١١٣، ١٠٨، ١٠٥
١٠٠، ٩٩، ٩٤، ٩٣، ٨٢، ٧٧
٧٦، ٧٥، ٦٩، ٦٧، ١٧٠، ١٥٥
١٤٧ -
بنگالي ٢١
بوس، سڀاش چندر ٨٢
بوس، سرت چندر ١٧٠، ٢٧
بهار ١٤٨، ٩٨، ٩٤
پارٽي پريس ١٣٤
پارسي ٤١، ٢٨، ٢٧
پارلياماني بورڊ ٩٤
پارليمينٽرين ٣٢، ١٣١، ١٣
پاڪستان ١٢٩، ١٢٨، ١٢٧
١٢٦، ١٢٥، ١٢٣، ١١٥، ١٠٨،
٧٩، ٤٨، ١٦، ١٣، ١٢، ١٠، ١٤٤
١٤٣، ١٤٢، ١٤١، ١٣٩، ١٣٨
١٣٧، ١٣٦، ١٣٥، ١٣٢، ١٣١،
١٣٠، ١٢١، ١٦٠، ١٥٩، ١٥٨،

۱۵۷، ۱۵۶، ۱۵۵، ۱۵۲، ۱۵۰،
۱۴۹، ۱۴۷، ۱۴۶، ۱۷۰، ۱۶۹،
۱۶۸، ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۶۵، ۱۶۴،
۱۶۳، ۱۶۲۔
پال، بپن چندرا ۶۵، ۵۶
پٹیل، ولبھ بھائی ۱۵۲، ۳۷
پرشاد، بابو راجندر ۸۲
پریذیڈنسی مجسٹریٹ ۱۹
پریوی کاؤنسل ۴۰، ۱۹
پنجاب ۱۰۵، ۹۹، ۹۴، ۹۳،
۹۲، ۹۱، ۸۲، ۷۷، ۷۶، ۷۰، ۶۹،
۶۷، ۶۲، ۵۳، ۱۶۴، ۱۶۰، و
۱۵۵، ۱۵۰، ۱۲۴، ۱۱۱، ۱۰۸،
پنجاب نیشنل یونینسٹ
پارٹی ۹۴، ۹۳، ۹۲
پولی ٹیکنیک کالج ۳۲
پیسفک سمندر ۱۴۱
تحریک عدم تعاون ۵۹
ترکی ۶۱، ۶۰، ۵۹
تشریحی کتاب ۹
تلک، بال گنگادھر ۲۴
تین جون پلان ۱۵۲
جاپان ۱۴۱، ۱۳۳
جرمن ۱۵۷
جمعیت العلماء کانفرنس
۸۱۔
جمعیت العلماء ہند ۸۳
جناح، محمد علی ۳۰، ۲۹، ۲۸،
۲۷، ۲۶، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۵،
۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۸، ۷
۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳،
۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۷، ۳۶
۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۱، ۶۹، ۶۷،
۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۵۹
۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴،
۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸
۹۰، ۸۹، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴
۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷
۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱
۷۰، ۱۳۴، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹،
۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۲، ۱۲۱،
۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۱، ۹۶،

۹۳، ۹۲، ۹۱، ۱۵۶، ۱۵۵،
۱۵۴، ۱۵۳، ۱۵۲، ۱۴۸، ۱۴۶،
۱۴۳، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸،
۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۷۱، ۱۷۰،
۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۶۵،
۱۶۴، ۱۶۳، ۱۶۲، ۱۶۱، ۱۶۰،
۱۵۹، ۱۵۸، ۱۵۷۔
جوائنٹ پارلیامنٹری رپورٹ
۸۷۔
جوناگڑھ ۱۶۱
جیکار، مکند راما راؤ
۷۵، ۷۴، ۷۰۔
جیمز، سر فریڈرک ارنسٹ
۳۷۔
چرچل، سر ونسٹن ۱۵۷، ۱۶۱
چودہ نکات ۱۲۲، ۷۹، ۸۰، ۷۷
چودھری عبدالمتین ۶۸
چورا چوری ۶۰
چیتاری، سر احمد خان
نواب ۹۲، ۹۱
چیمسفورڈ مانٹیگو ۵۰

حبیب بینک ۱۳۷
حسن، سر وزیر ۹۰، ۳۰
حسین، سر میاں فضل ۹۳،
۹۲، ۹۱، ۸۳، ۶۲
خالد کریم بخش ۱۱
خان پاٹرن ۹۳
خان، حکیم اجمل ۴۱
خان، سر ذوالفقار علی ۶۸
خان، سر سکندر حیات ۱۱۱،
۱۰۸۔
خان سر سید احمد ۱۴،
۲۳، ۱۷
خان، سر شفاعت احمد ۹۱
خان، صاحب ڈاکٹر ۹۴
خان، لیاقت علی ۱۵۸
خان مولانا اکرم ۹۳
خان، مولانا ظفر علی ۹۴
خدائی خدمتگار ۹۴، ۹۳
خطبہ الٰہ آباد ۱۲۶، ۱۲۴، ۱۲۳
خلافت تحریک ۱۲۲، ۸۵،
۸۴، ۶۸، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰،

٥٩، ٥٨، ٥٣-
خلافت ڪانفرنس ٩٢، ٦١، ٦٢
خليفته الاسلام ٦٠
داس، چتا رنجن ٥٩، ٥٦
دولت مشترڪا ١٢٦
دهلي ١٣٦، ٩٢، ٨١، ٦٧، ٦١
دهلي مسلم تجاويز ٧٨، ٧٧، ٦٨-
ڊيگال، چارلس ١٥٧
راجڪوٽ ١٧
راجه صاحب محمود آباد ٦٨
رام گوپال ٦٢
راءِ، راجا رام موهن ٢٢
راءِ، لاله لاجپت ٧٥
رتن بائي ٢٨
رولٽ ڪميٽي ١٩١٩ع ٢٥
رؤف شاه ٩٤
ريڊين، ارنس ١٢٠
ساپرو، سر تيج بهادر ٦٢، ٧٠-
سائمن ڪميشن، ٥٠، ٨٥

سرحد ١٢٣، ١٥٠، ١٠٥، ٩٩، ٩٨، ٩٤، ٩١، ٧٧، ٧٠، ٦٩
سرخپوش تحريڪ ٩٩، ٩٣
سعدالله، سر محمد ١٠٨
سِک ٦٠، ١٢٩، ٧٣، ٧١
سنڌ ١٠٥، ٩٩، ٩٨، ٧٧، ٧١، ٧٠، ٦٩-
سنڌ مدرسته الاسلام ١٨
سنڌ يونائيٽيڊ پارٽي ٩٤
سنڌي ١٠
سنڌي، شيخ عبدالمجيد ٩٤
سنگاپور ١٥٣
سنگٺن تحريڪ ٦١
سومري، غلام رسول ١١
سي. آر فارمولا ١٣٨
سيتا راميه، پتا ڀائي سي ١٠٤، ٥٦-
سپ. پي ٩٩، ٩٤
سيتلواد، چمن لال ٧٣، ٢٠
شرر، عبدالحليم ١٢٣
شريف المجاهد ١١، ٨، ٧
شفيع، سر محمد ٨٥، ٦٨

شفیع لیگ ۸۵
شملہ کانفرنس ۱۴۱ و ۱۴۰
شیواجی پوجا ۲۴
صوبائی اسکیم ۹۷
طیب جی، بدرالدین ۴۴
- ۲۸
عبدالحلیم چودھری ۹۴
عبدالرحیم، سید ۶۸
عبدالقیوم، سر ۹۴ و ۹۱ و ۶۸
عبدالعزیز سید ۹۴
عبوری وزارت (حکومت)
۱۵۰ و ۱۴۹ و ۱۴۸ و ۱۴۶ و ۱۴۵
۱۴۴ و ۱۴۰ و ۱۰۵
عثمانیہ سلطنت ۶۰
عدمِ تعاون تحریک ۵۹
عرب لیگ ۱۷۰
عظام پاشا عبدالرحمن ۱۷۰
علی امام سید ۴۵
علی برادران ۳۷
علی، چودھری رحمت ۱۲۳
علی گڑھ ۱۳۲ و ۴۷ و ۱۷
علی گڑھ کالج ۱۷
عیسائی ۷۱
فارسی ۲۱
فرانس ۱۶۷ و ۱۵۷
فریڈم ایٹ مڈ نائٹ ۱۵۶
فضل الحق، مولوی ۱۰۸ و ۹۴
- ۹۳
فلسطین ۱۷۰ و ۱۶۸
قادیانین ۹۴
قائدِ اعظم، دیکھئے جناح،
محمد علی -
قائدِ اعظم اکیڈمی ۱۱
۹ و ۷ و ۸ -
قائدِ اعظم جناح اسٹیڈیز
اِن انٹرپریٹیشن ۹
قائدِ اعظم حیات وخدمات
۸ و ۷
قائدِ اعظم رلیف فنڈ
- ۱۲۴
قریشی، اشتیاق حسین ۲۳
کانٹجو، کیدش ناتھ ۱۷۰

ڪانگريس (انڊين نيشنل)
۳۶، ۴۴، ۴۱، ۳۹، ۳۰ ۽ ۲۹
۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳،
۶۲، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵،
۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۰، ۴۹، ۴۸،
۴۷، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳،
۸۲، ۸۰، ۷۹، ۷۶، ۷۴، ۷۳،
۶۷، ۶۵، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵،
۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹،
۹۲، ۹۱، ۹۰، ۱۳۶، ۱۳۳، ۱۲۲،
۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵،
۱۱۴، ۱۱۲، ۱۰۹، ۱۵۳، ۱۵۱، ۱۵۰،
۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۳، ۱۴۲،
۱۳۲، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۷۰، ۱۶۶،
۱۵۶، ۱۵۴ ـ
ڪيبنيٽ مشن ۱۵۳، ۱۵۲،
۱۴۹، ۱۳۵، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲،
ڪيبنيٽ مشن پلان ۱۵۱،
۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۵، ۱۴۳
ڪچلو، ڊاڪٽر سيف الدين
۴۵ ـ

ڪراچي ۱۶۴، ۱۸، ۱۷
ڪرپس تجاويز ۱۳۹، ۱۳۸،
۱۳۳، ۱۳۲ ـ
ڪرپس، سر اسٽيفورڊ
۱۴۳ ـ
ڪرپس مشن ۱۴۷، ۱۴۴،
۱۳۳ ـ
ڪرسچن مشنري سوسائٽي
هائي اسڪول ۱۸
ڪرشڪ سميتي پارٽي ۹۳
ڪرم حيدري ۹
ڪشمير ۱۶۴، ۱۶۱
ڪلڪتو ۱۴۸، ۱۳۷، ۱۱۳،
۷۰، ۵۵، ۴۵، ۴۱، ۲۹، ۲۲
ڪلڪتو نيشنل ڪنوينشن
۷۰ ـ
ڪميونل ايوارڊ ۹۶، ۸۷
۸۰، ۷۹ ـ
ڪئنيڊا ۶۵
ڪومرجي عبوري وزارت
۱۰۵ ـ

ڪوپلينڊ، سر ريجينالڊ
١٠٦ -
ڪولنس ۽ لاپئر ١٥٣
ڪوهاٽ ٦١
ڪوئيٽا ١٤٦
ڪيمبرج ١٢٣
ڪيور ١٣
ڪاپرڊي، جي - ايس ٥٦
گانڌي، موهن داس ڪرم
چند ١٣٢، ٨٢، ٨٠، ٧٤،
٦٠، ٥٧، ٥٦، ٥٥، ٥٤،
٥٣، ٥٢، ١٦٥، ١٥٣، ١٤٥،
١٣٩، ١٣٨، ١٣٦، ١٣٤ -
گجرات سڀا ٥٧
گجراتي ٥٧، ٢١
گرٿ مڪيشنر ١٤٨
گراهمس شپنگ اينڊ
ٽريڊنگ ڪمپني ١٨
گنيش جي دن ٧٥
گوپال رام ٧٣، ٧٢
گوکلي، گوپال ڪرشن ٣٣، ٢٩
٢٧، ٢٥ -
گول ميز ڪانفرنس ٨٦، ٨٠
٧٩ -
گيريبالڊي ١٣
لارڊ، لارنس پيٿڪ ١٦٥، ١٤٢
لارڊ سائمن ٢٠
لال جي ٥٦
لاهور ١٦٣، ١٣١، ١٢٩، ١١٣،
٦٢ -
لائن سسٽم ١٥٠
لکنؤ ١٢٢، ١١٦، ١١٥، ١١٣،
١١٣، ١١٢، ١١١، ١١٠، ١٠٩، ١٠٨
٦٨، ٦٧، ٦٦، ٥٦، ٥٢، ٥١
٥٠، ٤٩
لنڊن ٨٦، ٧٩، ١٨
لنڊن ٽائمز ١٦١
لنڪنز ان ١٨
ليبر پارٽي ١٥٣، ١٤١
ليٿن ١٣
مالويه، مدن موهن ٨٢،
٧٥، ٥٦ -

مانٹگیو، چیمسفورڈ ۶۶، ۵۷، ۵۰
ماؤنٹ بیٹن پیپرز ۱۵۵، ۱۵۴۔
ماؤنٹ بیٹن پلان ۱۵۸
ماؤنٹ بیٹن، لارڈ لوئیس ۱۶۴، ۱۵۹، ۱۵۸، ۱۵۶، ۱۵۵، ۱۵۴، ۱۵۳، ۱۵۲، ۱۵۱۔
مائیول ۱۵۴
مجلس آئین ساز (پاکستان) ۶۵، ۶۳، ۵۹، ۳۸، ۳۵، ۳۱
محمد علی، مولانا جوہر ۸۵، ۸۶، ۸۴، ۶۸، ۶۵، ۴۰
محمڈن اسٹیم شپ کمپنی ۱۳۷۔
مدراس ۱۳۸، ۱۱۴، ۹۹، ۹۴، ۲۹، ۲۲
مدراس پریذیڈنسی مسلم پروگریسیو پارٹی ۹۴
مدی مین کمیٹی ۶۶
مرکزی مجلس قانون ساز ۱۰۵، ۸۴، ۶۵، ۳۵، ۳۱۔
مسجد کانپور ۴۰
مسعود نبی نور ۸
مسلم اخبارات ۴۲
مسلم ایوان تجارت ۱۳۷
مسلم پارلیامنٹری پارٹی ۹۴
مسلم پریس ۱۳۶، ۱۳۵
مسلم پولیٹیکل پارٹی ۹۴
مسلم کمرشیل بینک ۱۳۷
مسلم لیگ ۷۴، ۷۳، ۷۱، ۶۳، ۶۲، ۵۷، ۵۶، ۵۱، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۲۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۰، ۸۹، ۸۶، ۸۳، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۵۸، ۱۵۶، ۱۵۵، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۷، ۱۴۵، ۱۴۳، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹۔
مسلمان (مسلمانوں) ۴۰، ۳۹، ۳۱

٣٠، ٢٦، ٢٥، ٢٤، ٢٣، ٢٢، ١٨، ١٧،
١٦، ١٥، ١٤، ١٣، ٨، ٦٣، ٦٢، ٦١،
٦٠، ٥٧، ٥١، ٥٠، ٤٩، ٤٨،
٤٧، ٤٦، ٤٥، ٤٤، ٤٣، ٤٢،
٨٤، ٨١، ٧٩، ٧٨، ٧٧، ٧٦، ٧٥،
٧٤، ٧٣، ٧١، ٧٠، ٦٩، ٦٨، ٦٧،
٦٥، ٦٤، ١٠٢، ١٠١، ١٠٠، ٩٩، ٩٧،
٩٦، ٩٥، ٩٤، ٩٣، ٩١، ٩٠، ٨٧،
٨٦، ٨٤، ٨٣، ٨٢، ١١٩، ١١٨، ١١٥،
١١٤، ١١٣، ١١٢، ١١١، ١١٠، ١٠٩، ١٠٨،
١٠٧، ١٠٦، ١٠٥، ١٠٣، ١٣٢، ١٣١،
١٣٠، ١٢٩، ١٢٨، ١٢٧، ١٢٦، ١٢٥،
١٢٤، ١٢٣، ١٢٢، ١٢١، ١٢٠، ١٥٢،
١٥٠، ١٤٩، ١٤٨، ١٤٤، ١٤٣،
١٤٠، ١٣٩، ١٣٨، ١٣٧، ١٣٦،
١٣٥، ١٣٤، ١٧٠، ١٦٨، ١٦٧،
١٦٦، ١٥٩، ١٥٨، ١٥٦، ١٥٥ ـ
مصر ١٦٧
مظهرالحق، ڊاڪٽر ٤٥
مفتي اعظم فلسطين ١٧٠
ملت جو پاسبان ٩
مِنتو لارڊ ٣٤
منٽو، مارلي سڌارا ٢٦
مون، پينڊرال ١٠٦، ٥٧
موهاني، مولانا حسرت ٤٥
مهتا، سر فيروز شاه ٢٧، ٣٦ ـ
ميثاق لکنؤ ١٢٢، ٦٨، ٦٧،
٦٦، ٥٦، ٥١، ٥٠، ٤٩
مينن، وي. پي ١٥٤
ناگپور ٥٧، ٥٦، ٥٥، ٥٣
نائيڊو، سروجني ٤٤
ندوة العلماء، ٤٧، ٤٣، ٤١
نشتر، سردار عبدالرب ١٥٨
نعماني، شبلي، مولانا ٤١
نڪلسن، بيورلي ١٧٠
نوکالي ١٤٨
نوروجي، دادا ڀائي ٣٦،
٢٩، ٢٧، ٢٦
نهرو، جواهرلال ١٥٦، ١٥٣،
١٥٠، ١٤٥، ١٢٥، ٨٢، ٣٧
نهرو رپورٽ ٨١، ٨٠، ٧٨، [illegible]

نهرو، موتي لال ۷۶، ۵۹، ۳۷
نیشنل کنونشن ۷۸، ۷۰
واشنگٹن، جارج ۱۳
وائسرائي ۱۵۱، ۱۳۹، ۱۴۵،
۱۴۱، ۱۳۹، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۰۵،
۵۷، ۴۹، ۳۷، ۳۶، ۲۵،
۱۵۵، ۱۵۴، ۱۵۳۔
ودیا مندر اسکیم ۱۱۷
وردکٹ آت انڈیا ۱۷۰
وزیرستان ایجنسی ۱۶۲
وقف علي الاولاد ۴۶، ۴۰،
۳۵، ۳۳۔
ویول، لارڈ ۱۵۱، ۱۴۰
هارون سیٹھ عبداللہ ۹۴،
۹۲، ۹۱
هدایت اللہ، سر غلام حسین
۹۴، ۹۱۔
هندو (هندوؤں) ۶۸، ۶۷،
۶۴، ۶۲، ۵۲، ۵۱، ۴۹، ۴۷،
۳۹، ۲۵، ۲۰، ۱۴، ۱۳۹،
۱۲۷، ۱۰۶، ۱۰۴، ۸۶، ۸۳،
۸۲، ۷۷، ۷۵، ۷۲، ۷۱، ۷۰،
۱۶۰، ۱۵۴، ۱۴۹، ۱۴۸۔
هندو مهاسبها ۷۳، ۶۵
هندوستان ۲۹، ۲۸، ۲۶،
۲۵، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۱۹، ۱۸، ۱۶،
۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۸، ۵۱،
۴۹، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴،
۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۵، ۳۳،
۳۲، ۳۱، ۳۰، ۸۴، ۸۳، ۸۲،
۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۷، ۶۱، ۶۰، ۵۹،
۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴،
۵۳، ۵۲، ۱۲۵، ۱۱۵، ۱۰۹،
۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۱،
۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۱،
۸۵، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷،
۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲،
۱۳۱، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۶۲،
۱۶۱، ۱۶۰، ۱۵۹، ۱۵۶، ۱۵۴،
۱۵۳، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۸، ۱۴۷،
۱۴۴، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۷۰، ۱۶۸،
۱۶۷، ۱۶۶، ۱۶۳۔

هندستاني پريس ۱۳۵
هندلي ۱۱۷، ۲۴
هوم رول ليگ ۵۵، ۵۲، ۵۱
هيوم، سر آڪٽيون ۲۴
يو. پي ۱۱۱، ۱۰۶، ۱۰۴، ۱۰۰، ۹۹، ۹۱
يورپ ۱۴۰
يوسف، سر محمد ۹۲، ۹۱
يوم نجات ۱۱۸
يوم سياه ۱۴۰
يونائيٽيڊ پارٽي ۹۴
يونائيٽيڊ مسلم پارٽي ۹۴
يونائيٽيڊ مسلم نيشنلسٽ پارٽي ۹۴

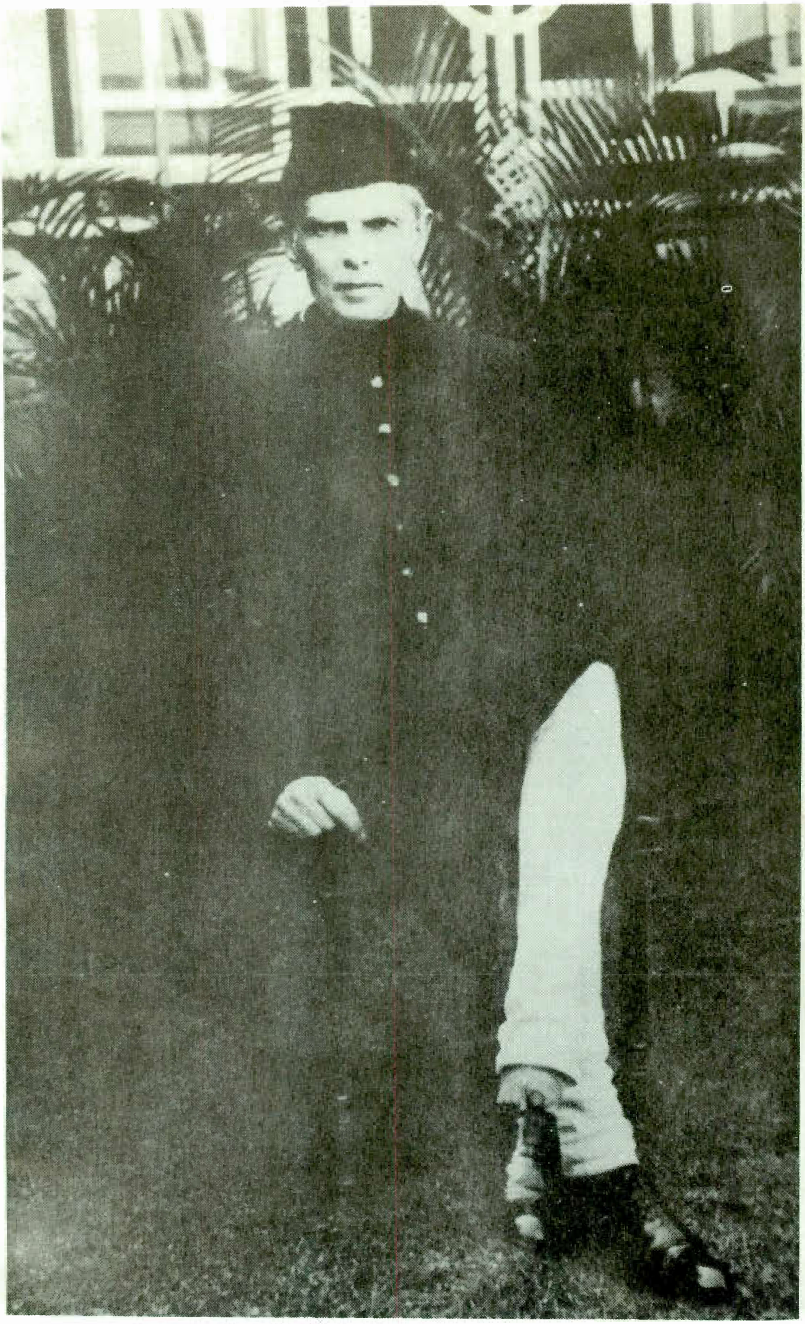

محمد علي جناح انهن ماڻهن لاءِ جن جي پاڻ رهنمائي ڪيائين، قائد اعظم کان به وڌيڪ ڪجهه هو، ۽ جنهن
اسلامي قوم کي وجود ۾ آندو، ان قوم جو نه رڳو معمار هو بلڪ ان کان به وڌيڪ ڪجهه هو.

دي ٽائمز (لنڊن) ١٣ سيپٽمبر ١٩٤٨ع